

Historická
demografie

Historická demografie

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR, v.v.i.
PRAHA 2000

24

demografie

Řídí redakční kolektiv:

**RNDr. Ludmila Fialová, CSc., PhDr. Pavla Horská, CSc. (vedoucí redaktorka),
univ. prof. PhDr. Eduard Maur, CSc.**

ISBN 80-85950-87-1

ISSN 0323-0937

© Komise pro historickou a sociální demografii, Praha 2000

Úvodem

Dvacátý čtvrtý svazek zpráv Komise pro historickou demografii se člení na tři části. Část studie je uvedena rozsáhlým příspěvkem z pera Jean-Noëla Birabena, který seznamuje českou veřejnost s vývojem evropského lékařského myšlení a výskytem nemocí do konce středověku. Ostatní práce vycházejí ze studia populačního vývoje českých zemí. Dvě se týkají rozboru přirozené měny v jednotlivých sídlech a vycházejí z rozboru farních matrik příslušných lokalit: Marie Heřmánková studuje demografický vývoj ve farnosti Únětice u Prahy v 18. století a Sabina Dušková podává nástin vývoje Ústí nad Labem v 19. století. Ze sekundární analýzy farních matrik vychází Josef Grulich, který se zamýšlí nad pojetím křtu a sňatku ve smyslu usnesení Tridentského koncilu a jeho odrazem v běžném životě v 17. století. Do sborníku je dále zařazeno zamyšlení nad metodami užívanými ke studiu úmrtnostních poměrů obyvatelstva českých zemí v předstatistickém období.

Část materiálu obsahuje soupis matrik založených před rokem 1650, které se zachovaly v českých archivech – soupis byl sestaven z podkladů, poskytnutých pracovníky státních archivů.

Jako obvykle je do sborníku zařazen i oddíl recenze a zprávy obsahující informace o novější české produkci z oboru a blízkých disciplin.

Veškeré připomínky, náměty a příspěvky pro další čísla sborníku zasílejte na adresu: *Komise pro historickou a sociální demografii, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1.*

Introduction

The 24th volume of Commission for Historical Demography Reports is divided into three sections.

Articles are opened by Jean-Noel Biraben's extensive contribution. He introduces the Czech public to development of diseases and medical thoughts in Europe by the end of Middle Ages. Other texts of this section derive from population development in the Czech Lands. Two articles analyse population changes in individual settlements: Marie Heřmánková studied demo-graphic development in the parochial district Únětice u Prahy in the 18th century and Sabina Dušková outlined development in Ústí nad Labem in the 19th century. Both works are based on analyses of parochial registers of the areas. Josef Grulich uses a secondary analysis of parochial registers to discover meaning of baptism and wedding, as they were defined by the Trent Council, and reflection of this definition in the daily life in the 17th century. The volume also includes an essay on research methods used to analyse mortality in the pre-statistical period.

The Data Section brings a list of registers of births and deaths from the period before 1650 that were preserved in Czech archives. The list was compiled of information given by the employees of the state archives.

As usually, the volume also includes a section of reviews and information about the newest Czech production.

All remarks, comments and contributions for further issues of the reports are to be sent to the address: *Komise pro historickou a sociální demografii, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1.*

VÝVOJ LÉKAŘSKÉHO MYŠLENÍ A CHOROB V EVROPĚ DO KONCE STŘEDOVĚKU

Jean-Noël Biraben

Prehistorie

O hygienických podmínkách, a tím méně o léčebných představách prvních lidí, kteří žili v Evropě před milionem let nebo i dříve, prakticky nic nevíme.¹ Několik vzácných paleontologických nálezů zdaleka nestačí k tomu, abychom v tomto ohledu mohli formulovat jakoukoli hypotézu. Můžeme nicméně zaznamenat četnost nehod, obzvláště nehod při lovu:² není vyloučeno, že v těch dobách byly prováděny i některé ranhojičské úkony.

Fyzikální, klimatické a biologické životní prostředí, jaké známe dnes, většinou vzniklo až mnohem později, přibližně před 10 000 lety. Kolem roku 8 500 před naším letopočtem totiž oteplením došlo nejen k ústupu ledovců a k značnému zvýšení hladiny moří, nýbrž i naprostému zvratu ve floře a fauně celé Evropy. V několika staletích lesy nahradily step a tundru a velká stáda zmizela: nejdříve vymizeli mamuti a srstnatí nosorožci, pak koně, bizoni, losi atd., kteří se stahovali daleko k východu a k severu. Z velkých zvířat zůstali pouze osaměleji žijící jeleni, divoká prasata a v horách medvědi, kozorozi a kamzíci.

Pro naše téma z toho vyplynuly dvě věci, jedna se týká potravy, druhá lékařství. Zdá se totiž, že tato prudká změna podnebí nejprve evropským popu-

¹ Můžeme pouze vyslovit domněnku, že „zkrocení“ ohně, k němuž v Evropě došlo před 400 000 lety, zřejmě umožňovalo odhánět šelmy a vzhledem k tepelné úpravě potravy se vyvarovat některých parazitů.

² Nehody představovaly 10 % úmrtí u grónských Eskymáků v polovině 19. století, přičemž v 80 % šlo o nehody na lovu.

lacím uškodila: lovci ze starší doby kamenné přišli o lovnou zvěř a museli se změnit ve sběrače hlemýžďů podél řek nebo škeblí podél pobřeží. Pokles životní a kulturní úrovně byl tak velký, že došlo k potravinové krizi a první tisíciletí mezolitu bylo s výjimkou severní Evropy, kde se podmínky naopak zlepšily, poznamenáno úbytkem obyvatelstva, a teprve v následujícím tisíciletí došlo k jeho pozvolnému nárůstu. Pro nás je to však období zásadní, neboť se zdá, že právě v těchto dvou tisíciletích se lidé seznamovali s novou flórou, která je obklopovala, a díky množství zkušeností získaných pokusy s těmito rostlinami - někdy tragickými, někdy šťastnými - hromadili znalosti nejen o jejich nutričních vlastnostech, nýbrž i o jejich toxických nebo léčivých účincích.

Nevíme nic o léčebných představách té doby, ale v souvislosti s tehdejší animistickou vírou byla vyslovena hypotéza, že léčitelstvím se zabývali šamani, kteří jako jediní uměli komunikovat s duchy, tzn. s přírodními silami, a ovlivňovat je, a to nejen pomocí masek, tanců, hudby a magických zpěvů, nýbrž i obětí, obětí a přípravků z léčivých bylin, jejichž tajemství si předávali z generace na generaci. Lze rozumně předpokládat, že značná část podobných přípravků byla vyvinuta právě v této době. Nemocí, které zanechávají stopy na kosterních pozůstatcích, je málo a paleopatologie nám poskytuje jen velmi omezený a zkreslený obraz patocenóz těchto dávných dob.

V paleolitu zaznamenáváme vzácný výskyt vrozených nebo dědičných malformací, infekčních zánětů kostí a zubních kazů, zatímco následky úrazů jako vymknutí, vykloubení a zlomeniny a kloubní onemocnění jsou časté: byly to především artrózy páteře, krčních obratlů a zejména kyčlí.

V mezolitu nacházíme v zásadě tytéž choroby, ale zdá se, že byl častější výskyt abscesů a zánětlivých onemocnění kostí. Pravděpodobný, i když ne jistý, je výskyt tuberkulózy kostí, častá jsou zranění z boje: špičky šípů zaražené v kosti, zlomeniny obličejových kostí atd., zejména u mužské populace.

V mladší době kamenné zůstávají vrozené nebo dědičné kostní malformace poměrně vzácné a týkají se především páteře, ale následky úrazů jako vymknutí, vykloubení (zejména ramenního kloubu), zlomeniny (především předloktí) a rozdrčených prstů horních i dolních končetin jsou poměrně časté a zranění z bojů je stále víc. Stále čtenější jsou i hnisavé infekce, záněty kostí nebo kostní dřené, tuberkulóza kostí, jakož i zubní kazy a abscesy, prakticky se však nevyskytuje rakovina kostí, pravděpodobně proto, že málo a špatně kalcifikuje, a tudíž se její stopy nezachovaly. Degenerativní choroby se týkají zejména obratlů,³ neboť ostatní kloubní spojení artróza zachvacuje až v pokročilejším věku.

³ Značný výskyt artrózy obratlů, jež někdy postihuje až dvě třetiny koster osob po čtyřicítce, ukazuje na křehkost páteře, která ještě není zcela adaptována na vertikální polohu, a také to,

Výskyt nemocí v chalkolitu a v dobách kovových se příliš neliší od neolitu, až na to, že zranění pocházejících z bojů je daleko víc.

Jaký vliv měla tato patocenóza, omezená ovšem pouze na postižení kostí, na lékařské myšlení, o němž prakticky nic nevíme, můžeme soudit pouze ze dvou léčebných metod, které také zanechaly stopy na kostech.

Zatímco totiž reponovaná vykloubení nelze zjistit, zaznamenáváme i četný výskyt nereponovaných vykloubení a zlomenin středních částí dlouhých kostí, vyskytujících se téměř vždy na předloktí. Pokud se tedy konce kostí překrývají nebo do sebe dokonale nezapadají, můžeme zhojené zranění zaznamenat a zjišťujeme, že srostly téměř vždy poměrně rovně, takže lze předpokládat použití dlah nebo jiného obdobného systému.

Druhý léčebný zákrok je překvapivější: jde o trepanace prováděné v mladší době kamenné už 3 000 let před naším letopočtem v západní Evropě. Trepanování lebek se rychle rozšířilo po celé Evropě. Tato metoda spočívá v proražení lebeční kosti bez porušení mozkových plen a mozku. V chalkolitu a době bronzové byla častější, zatímco v době železné je stále vzácnější a v době protohistorické zcela mizí. Nejprve se prováděla pazourkem, později bronzovým skalpelem.⁴ Je pozoruhodné, že v době, kdy se většina zranění zanítla, u trepanace k této vážné komplikaci nedocházelo a pacienti poměrně často přežili. Zpočátku se vykládala jako magický rituál, což je pravděpodobné, protože občas byla provedena i na zemřelých. Byly však nalezeny i vytrepanované kosti poznamenané lézí, zejména tuberkulózní, takže není pochyb o tom, že tento rituál, pokud šlo vůbec o rituál, byl vlastně léčbou.⁵

Bez ohledu na různé domněnky můžeme odůvodněně předpokládat, že zlomeniny dlouhých kostí a onemocnění lebky, mozkových plen či mozku pozměnily myšlení léčitelů-šamanů pozdní prehistorie a vedly je k novým metodám, jejichž úspěšnost nejsme s to zhodnotit, ale zdaleka nebyla nulová.

K příliš omezenému obrazu patocenózy, který nám poskytuje paleopatologie, můžeme připojit doposud nesmělé, ale velmi pravděpodobné hypotézy paleohistorie nemocí. Choroby totiž, a obzvlášť choroby nakažlivé nebo parazitární, tu neexistovaly odjakživa: i ony mají svou historii.

že tyto prehistorické populace vedly mnohem méně aktivní způsob života, než se předpokládalo. Další velmi častou artrózou byla artróza kloubu spojujícího horní čelist a kost spánkovou, která téměř vždy ve spojení se silným opotřebením zubů svědčí o požívání velmi tuhé potravy. Zubní kaz není už tak výjimečný jako v dřívějších dobách.

⁴ Trepanační otvor bývá obvykle 4 cm široký a 5 cm dlouhý, ale ten největší dosahuje 10 cm na 13 cm.

⁵ Nutno poznamenat, že Hippokratés kolem roku 400 př. n. l. doporučuje trepanaci jako léčbu tuberkulózní meningitidy.

Infekční nebo parazitární choroby se obvykle objevily v dobách, kdy došlo ke změně životních podmínek nakaženého hostitele, vzácněji když došlo ke změně životních podmínek bacilu nebo parazita, a ještě vzácněji následkem mutace. U člověka byly kulturní změny v posledních 10 000 letech stále častěji faktorem vzniku nových chorob a dnes se staly faktorem téměř výlučným.

Vývoj nemocí se řídí zákony biologické rovnováhy, které v průběhu generací obvykle směřují k vzájemnému přizpůsobení hostitele a cizopasníka, což znamená, že nejnovější choroby bývají nejagresivnější a ty nejstarší nejneškodnější.

Navíc mnoho nemocí vyvolává imunitu a lidské populace jsou rozptýleny do skupin: osad, vesnic, měst nebo kočovnických tábořišť, takže mají-li tyto skupiny vzájemně málo kontaktů nebo jsou-li příliš malé, nemoci vymizí samy od sebe a vracejí se, jen jsou-li do skupiny znovu zavlečeny (tak tomu může být například u malých ostrovů). Nemoci mohou přetrvávat jen tehdy, jsou-li styky mezi skupinami velmi časté nebo přesahuje-li počet členů těchto skupin určitou velikost neboli práh (30 000 až 300 000 osob podle epidemiologie dané choroby), z čehož vidíme, jakou roli hrála urbanizace.

Nemoci mohou konečně vymizet i tehdy, když zmizí podmínky, díky nimž vznikly a které přispívaly k jejich přetrvávání.

První velkou kulturní změnou u lidí v Evropě byl neolit, který byl jistě příležitostí k zániku patocenózy mnoha nemocí, které mohly do té doby být běžné. Usazení vede k hromadění odpadků, a tedy i bacilů a parazitů kolem obydlí, pěstování monokultury podporuje výskyt rostlinných cizopasníků podobně jako chov dobytka a přítomnost domácích nebo hostitelských zvířat výskyt nakažlivých nemocí, přenosných ze zvířete na člověka, i výskyt cizopasníků. Do evropských společností tak byly kolem roku 6 000 př. n. l. zavlečeny desítky chorob, ať vzácných, či běžných, obvykle z jihu na sever a z východu na západ. Ty nejčastější přitom pocházely ze zvířat nejdéle domestikovaných. Podle četnosti výskytu můžeme jako příklad uvést psy (svrab, prašivina, tasemnice, škulovci, škrkavky), skot (spalničky, neštovice, tuberkulóza, tasemnice, motolice), ovce a kozy (motolice, anthrax, horečka maltská), vepře (chřipka, tasemnice, svalovci), koně (vozhřivka), hlodavce (mor, melioidóza), leptospirózy atd.

Rozumí se, že se tyto nemoci neobjevily všechny naráz, ale pozvolna a někdy i velmi pozdě. U mnoha nakažlivých chorob jako plané neštovice, příušnice, záškrta atd.⁶ neznáme původ ani dobu, kdy se objevily. U jiných, jako břišní tyfus a salmonely, bylo šíření usnadněno používáním hnoje a výkalů jako

⁶ Všimněme si, že neštovice, zarděnky, spalničky a spála ve starém Řecku nebyly známy a objevují se až ve třech posledních staletích starověku. - M. D. GRMEK, *Les maladies a l'aube de la civilisation*. Payot Paris 1983, s. 138.

hnojiva nebo u bahenní zimmnice šíření zajišťovali cestovatelé či obchodníci a komáři, kteří nemoc přenášejí, se množili díky zavlažování polí a zakládání umělých vodních nádrží, například rybníků. O bažinatých krajích a pobřežích s lagunami, kde řadí malárie, se vlastně říká, že tam je špatný vzduch (malaria = mala + aria), a lidé se jim víceméně vyhýbají, že kdy však pochází představa, že vzduch přenáší choroby?

S počátkem dělní práce se objevují i první nemoci z povolání: silikóza u horníků a kameníků, otrava olovem u hrnčírů od dob, kdy se jako poleva používá sulfid olova, otrava rtutí u výrobců rumělky (zejména ve Vince).

Protohistorie a archaické období

Koncem doby bronzové a začátkem doby železné se v Řecku objevují počátky lékařství, zachycené tradicí, která byla mnohem později zapsána. V této ústní tradici se začínají do mytologie začleňovat lidské postavy, jejichž skutečná existence proto ještě nemusí být nepravděpodobná, považujeme ji dokonce za dost pravděpodobnou.

Kolem roku 1260 př. n. l. se tak prý narodil v Epidauru v Argolidě Asklépios, který se měl stát největším z lékařů starověkého Řecka. Podle legendy⁷ byl synem Apollóna a nymfy Korónidy, která zemřela při jeho narození. Otec ho svěřil o výchovy kentaurovi Cheirónovi, učiteli mnoha hrdinů, například Iásóna a Achillea. Cheirón Asklépia naučil umění léčit. Jako vyhlášený lékař se účastnil Iásónovy výpravy za zlatým rounem, po návratu se stal králem v Tricce, pak na Artemidinu žádost vzkřísil z mrtvých Hippolyta. Hádés se začal obávat, že za jedním mrtvým, o něhož byl připraven, by mohli následovat další, kterým by příliš horlivý lékař pomohl, a stěžoval si u Dia, který Asklépia zahubil bleskem. Apollóna rozeznila synova smrt a svými šípy, nositeli nemocí, pobil Kyklopy, kteří blesk ukuli. Zeus ve snaze utišit Apollónův hněv Asklépia oživil v podobě hada na obloze: to je souhvězdí Hadonoše. Asklépios měl za ženu Epioné, s níž měl dvě dcery: Hygieiu, bohyni zdraví a její ochrany (hygieny), a Panakeiu, bohyni léčivých přípravků, a dva syny: Macháóna a Podaleiria, které dal k Cheirónovi vyučit lékařství. Zatímco Asklépios kraloval v Tricce, šli jeho synové s Achilleem obléhat Tróju, kde léčili nemocné a raněné. Byli zakladateli skupiny asklépiovců, což byla kněžská škola, cech a bratrstvo zároveň, kde se z generace na generaci předávalo tajemné umění léčit.

O jaké lékařství šlo? Jaké byly lékařské představy v oněch dávných dobách? Asklépios bohužel nezanechal žádný spis⁸ a o jeho léčení víme pouze

⁷ Uvádíme zde nejznámější z legend o Asklépiovi, ale existují i dvě další.

⁸ Rozluštění mykénského lineárního písma typu B nepřineslo žádný lékařský text, jméno žádné nemoci, ani popis žádné léčby. Nacházíme v něm pouze jména několika léčivých

z několika velmi pozdních tradic, které zaznamenal Galénos: Asklépios prý využíval léčivých vlastností rostlin, s nimiž ho seznámil jeho vychovatel kentaur, jehož jméno si jedna z nich uchovala: „Cheirónova bylina” neboli „kentaurova tráva” (francouzsky *petite centauree*) - zeměžluč, hořcovitá rostlina používaná jako tonikum a proti horečkám. Prý také léčil pacienty cvičením (ergoterapií) a dokonce i písněmi, zábavou a různou hudbou vhodnou při jejich stavu, v podstatě tedy metodami, které značně předstihly jeho dobu. Velmi pravděpodobně k nim musíme přičíst i pouštění žilou, k němuž se uchyloval jeho syn Podaleirios, když byl cestou z trojské války zahánán bouří na pobřeží Kárie, kde vyléčil královskou dceru z následků pádu pouštěním žilou z obou paží.

Pokud jde o patologii, jak ji podává Homér, M. D. Grmek ji shrnuje do čtyř kategorií příčin úmrtí:⁹ násilná smrt (v boji nebo úrazem), smrt následkem nemoci, náhlá smrt bez zjevné příčiny a smrt zármutkem. Podle básníka však zde jde pouze o zdánlivé příčiny, neboť pravou příčinou je bůh, který chtěl postrčit osud a způsobil, že rány oštěpem, mečem nebo šípem či choroba byly smrtelné. Muže obvykle svými neviditelnými šípy zabíjí Apollón a to je jediná příčina náhlých úmrtí, zatímco Artemis hubí stejným způsobem ženy. Ostatní bohové zasahují jen výjimečně.

Kult Asklépia, který vznikl pravděpodobně v Thessalii, byl ve starořeckém světě velmi rozšířen, hlavní chrámy měl v Epidauru, v Athénách, na Kóu, v Pergamu, Syrakúsách, Smyrně a Tricce. V chrámu v Epidauru, který byl nejvyhlášenější, měl Asklépios sochu ze zlata a slonoviny, která ho představovala, jak sedí na trůně a v ruce svírá hůl, kolem níž se vine had, v druhé ruce pohár a u nohou má psa a kohouta.

Nemocní se hrnuli do chrámů nebo do škol, jako byla škola v Knidu, vedenných asklépiovci a byli přijímáni do iátreí, (lékařských pracoven). Léčba v těchto zařízeních byla zřejmě stejně významná jako věštba vnesená v chrámu. Léčení se provádělo nejprve v chrámu a skládalo se z oběti Asklépiovi, z kouzelných zaříkávání a zejména z inkubace. To byl jakýsi druh vykládání snů spojený s věšteckým obřadem: pacientovi se podal nápoj, který přivodil spánek, během něhož Asklépios ve snu (který pak vyložili kněží) ukázal, jaké léky je třeba použít a jak se bude nemoc vyvíjet. Navzdory léčebným metodám provozovaným tehdy v iátreích, což byla spíše zdravotní střediska než ozdravovny, a o nichž nám později Hippokratés říká, že se v nich používají léky, houby na omývání ran a očí a nástroje, mezi nimiž, jak upřesňuje Antifanés, byly nádobky, baňky, injekční stříkačky, lancety, umyvadla a vany atd. zůstává lékařské

rostlin a řemesel souvisejících se zdravím jako výrobce mastí a lékař. M. D. GRMEK, **Les maladies a l'aube de la civilisation occidentale**. Payot Paris 1983, s. 37-38.

⁹ M. D. GRMEK, op. cit. s. 42.

myšlení tehdejší doby především magicko náboženské. Lékaři podle Homéra léčili pouze zranění, nikoli choroby sesílané bohy.¹⁰

Jak jsme viděli, Homér se zmiňuje především o zraněních, a léčba, kterou se blíže zabýval J. N. Corvisier,¹¹ je prostá: stlačení a obvazy na krvácení, vyjímání cizích těles po rozříznutí rány, omývání ran a používání balzámů nebo rozetřených kořenů. Léčivé rostliny jsou nepočtené: zeměžluč, jejíž listy přiložené na ránu urychlují zhojení, cibule pro zmírnění krvácení, víno jako posilující lék, med jako mast, strouhaný kozí sýr a bílá mouka. Popisy nemocí jsou výjimečné: „morová nákaza“ v prvním zpěvu Iliady, horečky, zešílení Odysseových druhů či Bellerofontova melancholická pomatenost.

Několik autorů, v poslední době např. J. N. Corvisier, sestavilo soupis dalších nemocí, o nichž nacházíme zmínku nebo které byly popsány před Hippokratem. Nalezli pět případů šílenství nebo epilepsie, jimž byl vždy připisován božský původ. Nacházíme rovněž kožní onemocnění, vředy, slepotu, revmatické choroby, bederní ústřel a epidemie, nazývané morem nebo případně horečkami. Jak vidíme, jde o velmi omezený obraz patocenózy, zdá se, že pozornosti se dostává pouze nemocem, které by se daly vykládat nějakým zásahem zvenčí, tedy od bohů, zatímco jiné, například plicní choroby, jsou příliš všední a nezajímavé na to, aby si zasloužily zmínku.

Klasické období

Století předcházející Hippokratovi bylo ve starověkém Řecku poznamenáno velkým rozmachem filosofie a začátkem jejího šíření i do dalších oborů. Zejména lékařské názory se začínají vymaňovat z doposud výlučného vlivu magicko náboženských vysvětlení nemocí. První kroky v oblasti pitev a experimentů však byly naopak záhy potlačeny převahou teoretických úvah a apriorních systémů.

Tak Pýthagorás (582-504 př. n. l.), narozený na Samu se stal knězem v Egyptě, kde žil dvacet let. Kambýsés ho odvedl jako zajatce do Babylónu, kde se přiučil lékařství chaldejských kněží, cestoval po celém Orientu a přišel do Krotónu na Sicílii, kde založil slavnou školu. Vyučoval tam filosofii, anatomii, vlastnostem rostlin i teorii čísel, která později ovlivní učení o kritických dnech. Jeho žák Alkmaión z Krotónu podle pozdějších komentářů, v nichž se nám dochovaly úryvky z jeho díla, prý na rozdíl od zásad svého učitele pitval zvířata a dělal na nich pokusy, díky nimž získal anatomické a fyziologické znalosti:

¹⁰ Celsus ukazuje, že za trojské války lékaři podle Homérova líčení nijak nepomáhali proti moru ani různým chorobám, protože je líčí výhradně při léčení ran železem a léky. M. D. GRMEK, op. cit. s. 62.

¹¹ Jean-Nicolas CORVISIER, *Santé et société en Grèce ancienne*, Economica ed. Paříž 1985.

„Slyšíme díky otřásání dutin v uchu“, „příčinou chuti je vlhkost, teplota a ohebnost jazyka“, „pachy vstupující s nádechem jsou (jako i ostatní počítky) předávány duši, která sídlí v mozku“, a to „smyslovými kanálky“. Jako první umístoval do mozku centrum myšlení, které se dříve kladlo do srdce nebo do bránice, což byl názor, který po něm převzal Hippokratés.¹²

Hérakleitos z Efesu, který žil ve druhé polovině 6. století a na začátku 5. století př. n. l. (576-480 př. n. l.), byl originálním duchem, který silně opovrhoval běžnými názory a dokonce i tím, co nám říkají smysly. Ve svém velkém díle *O podstatě věcí* považuje oheň za rozumný a inteligentní princip a příčinu života a protiklad míru a sporu za podmínku existence světa. Příroda neustále plyne jako měnící se řeka, kde každá změna znamená určitý osud, a podruhé už nic nebude nikdy stejné. Zásadní je u Hérakleita to, že vesmír vykládá čistě fyzickými příčinami. Jeho dialektická metoda, která odvrhuje zásah nadpřirozena, hluboce ovlivní Hippokratovy spisy.

Uveďme ještě Anaxagora z Klazomen, který rovněž považuje hlavu za orgán vnímání, kde sídlí duše odlišná od těla.¹³ Diogenés z Apollónie na Krétě naopak učí, že hmota a duch jsou úzce spojeny, a jako přívrženec takzvané íónské přírodní filosofické školy považuje vzduch za jedinečný a prvořadý element, počátek všeho, dokonce i samotného života. Popisuje tepny, které rozvádějí vzduch po těle, a domnívá se, že teplota, složení a kvalita vzduchu mohou vést k nemocem, čímž poprvé spojuje klima a roční období se zdravím. Konečně Empedoklés z Akragantu, filosof, básník, státník a lékař, vyslovil teorii o čtyřech prvcích, z nichž se skládá tělo: oheň, voda, země a vzduch. Všechny tyto myšlenky i mnoho dalších se od svých učitelů naučil mladý Hippokratés. Nejprve se učil od svého otce Hérakleida, který byl lékařem a Asklépiovým knězem jako jeho předkové po několik generací, poté od Démokrita, Gorgia a Hérodika ze Sylimbrie, který doporučuje, aby některá onemocnění byla léčena velice aktivním a vytrvalým cvičením.

Hippokratés se narodil v roce 460 před n. l. na Kóu, jednom z ostrovů Sporad. První výuky se mu dostalo doma, poté mnoho cestoval po Řecku, po Egyptu, Libyi, po Malé Asii a po Skythii, všude se zajímal o lékařství. Studoval, pozoroval lidi a jejich nemoci a vrátil se na Kós, který byl centrem již významné lékařské školy, kterou měl Hippokratés nadmíru proslavit. Vyučoval totiž a především sepisoval ohromné dílo. *Corpus Hippocraticum*, v němž mnohé části pocházejí přímo od Hippokrata, je pravděpodobně rozmanitá sbírka z helénské

¹² Který však Aristoteles zavrhl, přestože byl synem lékaře, a dál věřil, že mysl sídlí v srdci.

¹³ Anaxagorás z Klazomen také jako první objevil mechanismus a příčinu zatmění, třicet let vyučoval v Athénách a k jeho žákům patřili Thúkýdídés, Péríklés, Démokritos, Empedoklés a Euripidés.

doby, shromažďující texty napsané většinou v letech 440 až 360 před naším letopočtem. Je to první velké pojednání o lékařství na Západě a na Blízkém východě, v němž dochází k syntéze některých tvrzení předchůdců, o nichž jsme se právě zmínili: nemoci jsou způsobeny fyzickými a nikoli nadpřirozenými příčinami, centrem mysli je mozek, tělo tvoří čtyři prvky, nemoc je porušení rovnováhy základních tělesných šťáv, nemoci se vyvíjejí postupnými krizemi a rytmus kritických dnů je dán mystickou hodnotou některých čísel, kvalita vzduchu, daná ročním obdobím nebo náhodou, může u lidí či zvířat vyvolat nemoci. I když některé texty pocházejí z lékařské školy z Knidu, nenacházíme mnoho větších rozporů.

Velký význam tohoto díla pro nás tkví zejména ve značném množství pozorování, buď kolektivních, nebo individuálních, která svědčí o novém významu klinických zjištění, tzn. patocenózy, pro lékařské myšlení.

Někteří lékaři z doby bezprostředně po Hippokratovi některá pozorování opravili nebo přidali další. Například Dioklés z Karystu rozlišuje tepny a žíly, epilepsii připisuje přemíře vína a snaží se vysvětlit tlukot srdce. Práxagorás z Kóu odlišuje nervy od šlach, ale obojí spojuje se srdcem. Pulz považuje za pohyb tepen, věří v jeho přirozenou pravidelnost a domnívá se, že jeho nepravidelnost je způsobena pronikáním krve a tělesných šťáv, jejichž počet ostatně zvyšuje, do těchto tepen atd. Věhlas hippokratovského korpusu však tyto nové myšlenky navzdory jejich zajímavosti zastínil a zabránil jejich zapsání, takže se z nich zachovalo jen několik zlomků. Aristotelův přínos se týká zejména anatomie, zjevně pitval mnoho zvířat, ale ve své filosofii setrvává u účelového pojetí tělesných funkcí a o patologii se zmiňuje pouze při srovnávání patologie lidské s patologií zvířecí.

V celém klasickém období je patocenóza zachycena pouze v lékařských spisech a v první řadě v hippokratovském korpusu. Studium tohoto korpusu nicméně naráží na mnohé problémy. Jedním z hlavních je pojetí lékařství založeného na tělesných šťávách, na jehož základě byly tyto poznámky sepsány. Dnes víme o specifčnosti chorob a v každém jménu nemoci a v každém pozorování se snažíme zjistit, o jakou nemoc šlo. To se však podaří je zřídka, neboť autorovi šlo o popis formy nebo spíše různých forem předpokládané ztráty rovnováhy šťáv. Musíme se tedy přestat snažit ke každému popisu přiřadit určitou nemoc a spíše vycházet ze zásady, že každý popis se může hodit na několik onemocnění a několik popisů může zahrnovat různé formy jedné a téže choroby.

Takto je v hippokratovském korpusu popsáno na šedesát různých chorob nebo spíše různých forem poruch humorální rovnováhy. Počet by možná byl vyšší, kdyby byl korpus úplný, neboť z 89 a možná i více¹⁴ knih se nám zacho-

¹⁴ Z citací víme o někdejší existenci 17 ztracených hippokratovských knih.

valo pouze 72, nicméně řádově odpovídá lidovým klasifikacím příčin úmrtí, s jakými se setkáváme téměř u všech populací. Uvážíme-li, že tento počet se snížil na padesát, pokud různé formy téže choroby zařadíme do jedné kategorie, vidíme, že Hippokratovo lékařství při upřesňování diagnostiky z klinického hlediska nedosáhlo tak velkých pokroků, aby se jasně odlišovalo od tradičního lidového lékařství. Nosologický obraz této doby však v každém případě tehdy ještě procházel poměrně rychlou transformací: je to doba prvních střetů mezi různými státy a prvních výměn mikrobů mezi poměrně hustě zalidněnými, ale dost vzdálenými kraji jako Egypt, Kavkaz, Irán, Mezopotámie a Řecko.¹⁵

Často se zmiňují horečky, ale termín horečka není jasně definován: lékaři se zdá, že pacient je horký, ale neuvádí se žádná souvislost se zrychleným srdečním tepem a pulzem ani žádný prostředek, jak teplotu měřit. Mezi tři nejčastěji uváděné horečky patří *causus*: trvalá horečka, při níž jazyk a hrdlo vysychají, pacient pociťuje silnou žízeň, zvrací a zvětšuje se mu slezina. *Frenitis* (zánět bránice) je také trvalá horečka, avšak doprovázená blouzněním, utkvělým pohledem, strnulostí. Konečně *letargus* je podle Galéna něco mezi *causum* a *frenitidou*, s horečkou pseudotrvalou, spavostí (občas i s blouzněním) a hojným, dost tekutým vykašláváním. Tyto tři horečky jsou pravděpodobně většinou břišním tyfem, paratyfem a jinými salmonelózami, nacházíme však mezi nimi i otravy krve, porodní infekce a některé vážné žloutenky.

Kromě toho nacházíme kolísavé horečky, při nichž se vysoké teploty střídají s méně horečnatými obdobími, často jsou provázené průjmy nebo zezloutnutím, krvácením z nosu či zánětem průšňí žlázy. Jde zejména o choroby postihující trávicí ústrojí, avšak poměrně různorodé.

Konečně střídavé horečky jsou téměř vždy zimnice, které, jak jsme viděli, existovaly v Řecku přinejmenším od neolitu, a to velmi záhy ve třech formách: *Plasmodium vivax* (třetidenní zimnice), malárie a *falciparum*. Záchvaty horečky od sebe dělí dvou-, tří- nebo čtyřdenní intervaly, odkud jejich jméno třetidenní, čtvrtodenní nebo pětidenní horečka. Slezina a játra jsou vždy zbytnělá. Podrobná literární, lékařská a zároveň paleopatologická studie M. D. Grmek¹⁶ umožňuje sledovat jejich vývoj v průběhu tohoto dlouhého období. Nejvážnější zimnice typu *falciparum* totiž často zanechává stopy na kosterních pozůstatcích v podobě zcela typické porézní hyperostózy, jejíž četnost byla prokázána u mnoha zkoumaných lebek. V období mezolitu byla zjištěna u 33 %, ve starším neolitu u 40 %, v mladším neolitu u 19 %, ve starší době bronzové u 11 %, ve střední

¹⁵ Shrnutí, které uvádíme, je z větší části citováno podle M. D. GRMEK, op. cit., a podle J. N. CORVISIER, op. cit.

¹⁶ M. D. GRMEK, *Les maladies a l'aube de la civilisation occidentale*. Payot Paříž 1983, s. 354-407.

době bronzové u 17 %, v mladší době bronzové u 9 %, ve starší době železné u 9 %, v klasickém období u 7 %, v helénské době u 14 % a v římském období u 24 %. Jde samozřejmě o celkový vývoj lišící se v různých oblastech, nicméně z něj vyplývá, že přestože je pravděpodobné, že malárie byla několikrát opětovně zavlečena zejména z Egypta, ve své maligní formě nikdy zcela nevymizela. Příčiny kolísání jejího výskytu jsou především klimatické, jistě k němu však přispělo i vysoušení močálů, například v klasickém období. Zajímavé je zjištění, že období největšího rozkvětu odpovídají obdobím ústupu bahenní zimnice a naopak.

Kromě těchto horeček je nutno zmínit skvrnitý tyfus, který by si zasloužil hlubší studii. Přítomnost vši k potvrzení jeho výskytu nestačí. Uvážíme-li totiž, že „athénský mor“ z roku 430 př. n. l., o němž píše Thúkýdídés, je třeba rozložit na několik různých chorob, jak to mistrovsky učinil M. D. Grmek s „perinthským kašlem“, šlo zřejmě o první projev skvrnitého tyfu v Evropě. Thúkýdídés ho sice popisuje velmi podrobně, bohužel se o něm slovem nezmiňuje Hippokratés ani ostatní lékaři, kteří se podíleli na sepsání hippokratovského korpusu a byli současníky této významné epidemické události. Kromě popisu několika typických klinických příznaků v každém případě konstatování, že nemoc byla přivezena lodí, i těžký průběh, související s podvýživou a se stísněností uprchlíků v obléhaném městě, odpovídají dobře tomu, co dnes o epidemiologii této nemoci víme. Problematictější je zato její přetrvání: z nejasných příčin se zdá, že tyfus z Evropy vymizel a byl sem několikrát znovu zavlečen. Zdůrazněme ostatně, že podle Thúkýdída i athénských lékařů, kteří tuto epidemii zažili, šlo opravdu o novou, doposud neznámou chorobu.

To, co se ve starověku označovalo jako cholera, samozřejmě nijak nespojuje s asijskou cholerou, která se objevila začátkem 19. století. Ona cholera nostra zřejmě většinou byla otravou či infekcí z jídla, byla málo nakažlivá nebo nenakažlivá, mohla se však jevit jako epidemická, jestliže postihla všechny, kdo snědli totéž jídlo.

Někteří badatelé se domnívali, že v hippokratovských spisech identifikují i chřipku dengue. To, co dnes víme o původu této nemoci, nás však nutí tuto hypotézu zamítnout. Nemůžeme však vyloučit, že šlo o nějakou chorobu, kterou dnes neznáme, jako tomu bylo později u obou typů potničkových horeček.

J. N. Corvisier vypočítal, že úmrtnost u všech horeček zmíněných v korpusu poněkud přesahovala 50 %. Je možné, že takový podíl na úrovni úmrtnosti zčásti vyplývá z toho, že byly citovány jen vážnější případy, ale i pokud tomu tak bylo, je úmrtnost na horečky nesmírně vysoká.

Výčet infekčních chorob nemůžeme uzavřít bez zmínky o tetanu, který byl zřejmě častý, a o gangrénách, v hippokratovském korpusu hojně zmiňovaných.

Nejčastější byly případy vlhké sněti, k nimž docházelo následkem otevřené rány, vředu, rozříznutí nohy nebo arteritidy. U arteritidy ovšem nemuselo nutně dojít k infekci a ucpáním tepny může dojít nakonec k suché sněti: jsou zmíněny oba typy, které lze přežít po amputaci. Někteří badatelé pomýšleli na případy otravy námelem, chybí však všechny ostatní příznaky nervové nebo kožní a zejména chybí zmínka o epidemii, protože ojedinělé případy prakticky neexistují. Nakonec uvedme zubní váčky, které mohou vést až k nekrotám spodní čelisti.

Velmi časté jsou choroby dýchacího ústrojí, v první řadě angíny, jejichž poněkud neurčitá definice předpokládá horečku, zanícení hrdla, obtížné dýchání a bolest při polykání plus další příznaky, které se mohou lišit: bolest očí, které vylézají z důlků, zarudlá tvář, opuchlý a zanícený krk, škytavka atd. Téměř vždy jde o vážné a někdy i smrtelné onemocnění. Jsou známy pablánová angína a stridulózní laryngitida, jakož i zánět mandlí. Záškrtová angína a krup také, ale hippokratovský korpus se o nich nezmiňuje výslovně, přestože jistě patřily mezi choroby, z nichž se skládal perinthský kašel, provázený horečkou, kašlem, lokálním ochrnutím a dušností.

Časté jsou i rýmy (zjišťujeme dokonce, že se velmi pravděpodobně vyskytovaly i záněty dutin), je však těžké tvrdit, že řádila chřipka, v každém případě nenacházíme žádný případ vážnější epidemie a uvedené popisy se mohou vztahovat jak na chřipkové syndromy, tak na rýmy.¹⁷

Nespecifické záněty plic a záněty pohrudnice nejsou dobře rozlišovány. Peripneumonie se vyznačují 14 až 18 dny horečky, hustým vykašláváním a tvorbou hromadícího se hnisu, který se nakonec může provalit nebo může být uvolněn naříznutím, takže připomíná absces na plicích nebo hnisavý zánět pohrudnice jako následek zánětu plic. Termín pleuresie se používá k označení zánětu a bolesti na boku, někdy s vykašláváním krve, takže by se mohlo jednat o zakrvavělé sputum při pneumonii.

Plicní tuberkulóza se výslovně označuje názvem ftisis, ale i mnoho jiných popisů také ukazuje na tuberkulózní případy: jde o mírné horečky s malátností a bolestmi v hrudi a v zádech, se suchým pokašláváním, hubnutím, přičemž to vše trvá nejméně rok. Dnes můžeme identifikovat i další formy popisované jako „aftózní plicní trubice“ (tuberkulóza hrtanu), „zraněná průdušnice“ nebo „průdušnice postižená vředy“ atd. Ve starověku byli ostatně přesvědčeni o nakažlivosti souchotin a za tehdejších životních podmínek, zejména pokud jde o bydlení chudých vrstev, mohl být přenos choroby častý.

Konečně se v hippokratovských spisech vyskytuje astma, i když to se nepovažuje za samostatnou chorobu. Rozlišují se tři poruchy dechu: dušnost

¹⁷ M. D. GRMEK, *Les maladies a l'aube de la civilisation occidentale*, op. cit., s. 463 a 474-475.

dyspnoe, je-li dech silný a těžký, ortopnoe, je-li slabý, a astma, je-li lehký, krátký a rychlý.

Onemocnění trávicího ústrojí jsou stejně důležitá jako nemoci ústrojí dýchacího, ale hůře se interpretují, protože toho mnoho nevíme o stravování jednotlivých pacientů. A přitom onemocnění způsobené zkaženým nebo toxickým jídlem nebo pitím asi nebyla nijak vzácná. Doporučení, které radí podívat se v případě, kdy se hrdlo plní krví, zda se v krku neusadila pijavice, svědčí o tom, že tenkrát lidé pili první vodu, která jim přišla pod ruku, a to v dobách, kdy i tekoucí voda bývala často zamořená zvířecími nebo lidskými výkaly. Velmi častým až všedním obrazem, i když málo specifikovaným, jsou průjmy, zvracení, zvětšená játra a slezina a horečka. Krev v průjmové stolici sice zužuje možnosti, lze však mluvit o úplavici, jde-li o jeden ojedinělý případ?

Často se zmiňují žloutenky, jejich roztrídění se však provádí pouze podle zabarvení kůže nebo ročního období, kdy se objevily. Lze předpokládat, že kromě virových hepatitid zahrnují i zežloutnutí způsobené obstrukcí odtoku žluči, nebo i spirochetózy spojené se zežloutnutím a krvácením, nepočítaje otravy at' alkoholem, či jiné. Doložena je i jaterní kolika.

Koliky se velmi těžko rozlišují, bolest břicha může pramenit z různých příčin: z přílišné plynatosti, ale i z velmi vážného krvácení do střev, z otravy houbami, může jít o mukomembrózní kolitida, žaludeční vřed, střevní nádor, neprůchodnost střev, peritonitida nebo apendicitida zhoršená nevhodným užitím projímadla. Uved'me i dvě nejasně identifikovaná onemocnění:¹⁸ choroba „vysušující“, doprovázenou kručením v břiše, bolestí v nadbříšku a zvracením na lačno, s bolestí hlavy a hojnou pěnitou stolicí po jídle, by mohla být akutní porucha trávení vyvolaná nesnášenlivostí ke škrobovinám. Nemoc projevující se říháním, zvracením žluči a bolestmi je méně jasná, mohlo jít snad o nedostatečnou činnost jater se silnou reakcí na trávení určitých potravin nebo spíše o zánět žaludku a dvanáctníku s alergií na určitou potravu. Jak vidíme, byla tato dvě onemocnění spíše funkčními poruchami než chorobami v pravém slova smyslu.

Výskyt parazitů trávicího ústrojí netřeba zdůrazňovat, hippokratovské spisy o nich mluví jen mimochodem a jako o něčem zcela všedním. Několikrát se však zmiňuje nemoc, při níž ústy vyšli z těla střevní červi, což je nepochybné znamení silného postižení škrkavkami. Přesně je popisována i tasemnice, nevíme však, o jaké druhy konkrétně šlo.

Díky J. N. Corvisierovi známe lépe složení tehdejší potravy. Potrava jistě bývala příčinou mnoha vážných nebo i smrtelných onemocnění. Mluvili jsme už

¹⁸ J. N. CORVISIER, *Santé et société en Grèce ancienne*, Economica ed. Paříž 1985, s. 103.

o jedovatých houbách a o otravě alkoholem.¹⁹ Zdá se, že složení potravy bylo dost vyrovnané a přísun kalorií dostatečný: na rozdíl od zřejmě dobrého poměru bílkovin, cukrů a tuků mohly chybět některé vitaminy a to mohlo zejména u chudých vrstev způsobovat avitaminózy. Zatímco totiž lov, rybolov, ale i chov užitkových zvířat vždy zajistil dostatek masa, sběr nejrozmanitějších rostlin byl za neolitu postupně nahrazován malým počtem pěstovaných rostlin, takže mohlo docházet k nedostatku vitaminů. Obilniny navzdory svému bohatství nepokrývají celé spektrum potřebných vitaminů a aminokyselin. Nedostávalo se vitamínu A, který chrání zrak, plíce a kůži, vitamínu C, působícího proti kurdějím, a vitamínu D proti rachitismu, zejména v archaickém období. Později se rozmanitost pěstovaných rostlin zvyšovala pokaždé, když se Řecko otevřelo vnějšímu světu: za médských válek (konec 6. a začátek 5. století př. n. l.), za helénské období (konec 4. a začátek 3. století př. n. l.) i v římském období (2. století př. n. l. až 3. století n. l.). Vitaminová rovnováha se zlepšovala, zejména když se ve 3.-2. století př. n. l. začalo s pěstováním mrkve (vitamin A), broskví a meruněk (vitamin C). Uveďme také, že nebyly vzácné ani zubní kazy.

Pokud jde o močové ústrojí, pouze strangurie (bolesti při močení), hematurie (přítomnost krve v moči) a močové kaménky jsou v hippokratovských textech řazeny k chorobám ledvinového původu. K těmto příznakům, které zahrnují ve skutečnosti několik chorob, je však třeba přičíst i ledvinové koliky, infekční onemocnění ledvin a pyelonefritidy. Vcelku víme, že staří Řekové v klasickém období trpěli močovými kamínky, ledvinovými kolikami, různými záněty ledvin, albuminurií, velmi obávanými vážnými záněty močového měchýře a abscesy močové trubice nebo prostaty.

Oběhové ústrojí není zkoumáno jako takové, protože nebyl znám systém oběhu krve a netušilo se, že srdce může trpět nemocemi nebo je způsobovat. Jeden případ se nicméně týká záchvatu anginy pectoris. Mluvili jsme o gangrénách způsobených zánětem tepen a zdá se, že většina leukoflegmasií byla infekčním zánětem žil. Jeden popsany případ vodnatelnosti pravděpodobně způsobila srdeční nedostatečnost, jejíž původ neznáme.

Onemocnění kostí a kloubů jsou předmětem celých dvou knih nazvaných „zlomeniny“ a „klouby“, v nichž jsou podrobně popsány téměř všechny známé případy zlomenin a luxací, pro nás jsou nejzajímavější revmatismy a artrózy, postihující jeden nebo několik kloubů: artritida s horečkou, bolestí a zánětem kloubů u mladého člověka připomíná revmatickou horečku. Houser byl sice častý,

¹⁹ Připomeňme že olovené trubky vodovodů nebo olovo v glazurách keramických nádob vyvolává lehkou otravu olovem, která se projevuje záchvaty dny: v hippokratovských spisech se popisují různé podagry.

ale nevyskytuje se v hippokratovském textu,²⁰ zatímco ischias je popsán dobře a jeden případ citovaný v aforismu „*Ti, kdo před pubertou zhrbatí následkem astmatu nebo kašle, se ho nikdy nezbaví*” se zřejmě vztahuje k Pottově chorobě (tuberkulóza páteře), způsobené plicní tuberkulózou. V některých případech kulhavosti jde o ankylózu kyčle následkem špatně srostlých zlomenin nebo vrozeného znetvoření nohy (koňská noha). Dodejme, že nejsou vzácné osteomyelitidy.

Choroby kůže a sliznic se s výjimkou erysipelu (růže) příliš nerozlišují a objevují se pod hromadným označením jako lišeje, vyrážky, afty, takže je velmi těžké je identifikovat. Mluví se i o „leprách”, z nichž některé jsou benigní, a o prašivně, která byla pravděpodobně svrabem.

Choroby nervového systému jsou v hippokratovském korpusu časté, ale jejich podstata nebývá zjištěna a jsou obvykle řazeny podle postižené části těla, navíc mnohé popisy jsou příliš neurčité nebo příliš spojené s tehdejšími představami, takže je nelze přesně identifikovat. Vyskytuje se zde například vlhká sněť mozku s bolestmi hlavy, páteře a srdce a s mdlobami nebo „otoky, zsinalost a horečka a nakonec kostižer lebečních kostí” či „voda v mozku”, která vyvolává bolest v místech, kde se na lebce setkává šev věncový a šípový, a na spáncích i bolesti očí, „což se nakonec dá léčit jedině trepanací”.²¹ Tento případ byl možná tuberkulózní meningitidou nazývanou též smrtonosná horečka. Uvedme také krvácení do mozku s afázií následkem přílišného požívání alkoholických nápojů a mnoho jiných mozkových mrtvic s krvácením do mozku nebo s cerebrální trombózou a následným ochrnutím. Někdy bývá příčinou ochrnutí otitická meningitida nebo záškrt či také nešťastný pád s poraněním míchy. V hippokratovském spise jsou zmíněny i nádory na mozku, ale jsou chápány zcela špatně. Připomeňme nakonec i tetanovou infekci, kdy často bývá zmíněno zranění a popis strašlivého tetanového záchvatu s obloukovitým křečovitým prohnutím těla dozadu. Jediný případ připomíná následky obrny: byl to horal, který měl zcela vyzáblá stehna a už dávno chodil velmi obtížně. Tento jediný popis je však příliš stručný, než abychom mohli mít v diagnóze jistotu.

Je pozoruhodné, že o epilepsii, velmi dobře popsané v „*Posvátné nemoci*”, se tvrdí, že je původu fyzického, nikoli božského, ale ostatní duševní choroby jako neurózy, psychózy, demence jsou zmiňovány jen zdrženlivě.

Choroby smyslových orgánů jsou zato uváděny často a důrazně, zejména poruchy zraku. V Řecku, kde jako ve všech středomořských zemích silně září slunce, se vyskytuje mnoho zánětů očí, trachomů, zánětů očního víčka či oční

²⁰ V paleopatologii každého období v Řecku i v Evropě je častá artróza páteře. - M. D. GRMEK, op. cit., s. 120.

²¹ J. N. CORVISIER, op. cit., s. 99.

rohovky, nepočítaje pouhé záněty spojivek, které jsou velmi časté. Častá je i slepota. Kromě těchto infekcí, k nimž přispívá i silné sluneční světlo a ultrafialové záření, nacházíme i popisy šerosleposti, která svědčí o nedostatku vitamínu A, krátkozrakosti, glaukomu a šedého zákalu čočky, které jsou zčásti podmíněné dědičností.

Žlázy s vnitřní sekrecí, jejichž úloha byla tehdy až na částečnou znalost úlohy varlat zcela neznámá, se v hippokratovské patologii vyskytují pouze vzácně. Můžeme nicméně uvést jeden případ zánětu varlat vyvolaného příušnicemi a dva případy, kdy pravděpodobně šlo o cukrovku.

První historická patocenóza

Na závěr tohoto stručného přehledu poznamenejme, že hippokratovský korpus je neúplný, takže to, že v něm určité choroby nenacházíme, mnoho neznamena, zejména pokud jsou tyto choroby zmíněny v jiných textech klasického období. Navíc se tyto spisy týkají vnějších klinických příznaků a ty jen málokdy odpovídají jedině nemoci, obvykle bývají společné několika onemocněním, takže počet popsaných chorob je mnohem větší než počet těch, které jsou uvedeny výslovně.

Hippokratovským korpusem jsme se podrobněji zabývali proto, že ho považujeme za první dost obsažný text, který - pokud je doplněn o další údaje z té doby, ať lékařské, literární, nebo paleopatologické - může posloužit jako výchozí bod pro patocenózy, jež se v Evropě objevovaly od starověku do konce středověku. Dalším důvodem byla skutečnost, že stín Hippokratova díla ovlivnil následující dvě tisíciletí natolik, že bránil jakýmkoli novátorským názorům jako například názorům alexandrijské školy a také že zkresloval pozorování: i velcí autoři jako Galénos se snažili hledat jen choroby, jaké popsal už Hippokratés, a pak se divili, když narazili na něco jiného.

Tato první známá evropská patocenóza se vyznačuje nesmírnou převahou infekčních nebo parazitárních onemocnění. Někteří badatelé vypracovali statistiky o výskytu různých chorob v klíčových knihách hippokratovského korpusu a srovnávali je s jinými díly, například i s exvoty z Epidauru. Následující přehledy pocházejí z údajů J. N. Corvisierem,²² které jsme se pokusili roztrždit do širších kategorií.

Každá z uvedených tabulek má trochu jiný význam: „*Epidemie*” jsou především souhrny případů, o jejichž moderní diagnózu se můžeme nanejvýš velmi opatrně pokusit. Určitým vodítkem je rozdělení na choroby infekční a neinfekční. „*Aforismy*” jsou naopak jakýmsi zkrácenými lékařskými poučkami,

²² J. N. CORVISIER, *Santé et société en Grèce ancienne*, Economica ed. Paříž 1985, s. 118-121.

takže se pouze zmiňují o nemocech známých v tehdejší době, tzn. o symptomech nebo syndromech, které, jak dnes víme, mohou mít velmi rozmanité příčiny. Uvedené rozdělení je tedy odvážnější.

Četnost případů citovaných v „Epidemiích“:

S infekcí	Případy	%	Bez infekce	Případy	%
Horečky	46	18,04			
Trávicí ústrojí	15	5,88	Trávicí ústrojí	26	10,20
Dýchací ústrojí	38	14,90	Dýchací ústrojí	2	0,78
Úrazy, zranění	27	10,59	Úrazy, zranění	11	4,31
Poporodní komplikace	16	6,27	Potrasy	5	1,96
Jiné infekce	45	17,65	Jiné	23	9,02
Hadí uštknutí	1	0,39			
Celkem	187	73,33	Celkem	67	26,27

Četnost zmínek v „Aforismech“:

S infekcí	Zmínky	%	Bez infekce	Zmínky	%
Horečky	65	22,03			
Trávicí ústrojí	45	15,25	Trávicí ústrojí	11	3,73
Dýchací ústrojí	41	13,90	Dýchací ústrojí	5	1,69
Nervový systém (tetanus)	5	1,69	Nervový systém	27	9,15
			Luxace	2	0,68
Jiné infekce	25	8,47	Jiné	69	23,39
Celkem	181	61,36	Celkem	114	38,64

Nemoci uvedené na exvotech v Epidauru:

Nemoc	Zmínky	%	Nemoc	Zmínky	%
Choroby očí, slepota	7	17,94	Souchotiny	1	2,30
Neplodnost	6	15,38	Horečka	1	2,30
Ochrnutí prstů, údů	4	10,25	Otrava (?)	1	2,30
Infekce, vředy, naběhlé břicho	4	10,25	Ztráta hlasu	1	2,30
Kulhání	2	5,12	Šíp v plicích	1	2,30
Stigmata, jizvy	2	5,12	Hrot kopí v čelisti	1	2,30
Bolesti nohou	2	5,12	Vši	1	2,30
Vodnatelnost	1	2,30	Pleš	1	2,30
Cizopasní červi	1	2,30			

Obě dvě knihy se snažily poskytnout lékařům rady a příklady užitečné pro výkon jejich povolání. Rozložení chorob a případů tedy nemusí nutně odrážet jejich skutečnou četnost v populaci, ukazuje spíš, nakolik se jimi lékaři zabývali. Je však třeba připomenout, že francouzské statistiky příčin úmrtí v polovině

19. století ukazují, že zaznamenané choroby byly přibližně ze 75 % infekční nebo parazitární, což je velmi podobné údajům uvedeným v „*Epidemiích*” pro celou patologii: tzn. příčinám chorob spolu s příčinami úmrtí.

Pokud jde o *epidaurská exvota*, nacházíme v nich mnohem více tělesných vad, nedostatečností nebo i fyzické ošklivosti, snášených mnohdy po celý život, než chorob, považovaných sice za nevyhnutelné, ale přechodné. Je zajímavé, že nejvíce proseb se týká očních chorob a neplodnosti.

Nejlepší pramen klasického období starého Řecka - knihy o „epidemiích” z hippokratovského korpusu - popisují běžnou patologii srovnatelnou s patologií, jaká přetrvávala v Evropě až do poloviny 19. století, s několika významnými výjimkami, zejména s pozoruhodnou absencí zarděnek,²³ spalniček a jiných infekčních onemocnění způsobených viry téže skupiny, běžných v 19. století. V klasické řecké literatuře také nenacházíme ani stopy po pohlavních chorobách jako kapavka a syfilis. Popsané choroby pohlavních orgánů lze všechny připisovat buď běžným bacilům nebo organismům přenosným pohlavním stykem jako *Trichomonas vaginalis* (bičíkovec) nebo *Candida albicans* (plíseň), ale ani zmínka o otocích třísel souvisejících s vředováním penisu nebo zánětem močové trubice.²⁴

Nevyskytují se ani velké endemie jako pravé neštovice či lepra, o níž se korpus zmiňuje jedinkrát pod názvem fénická nemoc: řečtí lékaři klasického období tuto chorobu znali pouze z několika ojedinělých importovaných případů, tzn. u pacientů, kteří žili v zemích Předního východu.²⁵ Nevyskytuje se ani poliomyelitida nebo spíše je všudypřítomná, ale s ohledem na demografické a hygienické podmínky Řecka 5. století př. n. l. nemohla vyvolávat četné a hromadné případy spojené s ochrnutím.²⁶

Velké pandemie - mor, cholera, úplavice, chřipka - byly rovněž velmi vzácné, jediná velká epidemie, známý athénský mor v roce 428 př. n. l., prý původem z Etiopie, nejprve zasáhla Egypt, odkud se rozšířila do perské říše a Řecka, kde řádila na Lemnu a „dalších místech”, pak v Pireu a Athénách. Lakadaimonští, kteří město obléhali, nezaútočili, nýbrž dál pustošili okolní venkov, a nákaza je nepostihla, a přestože Hagnon nákazu přinesl s posilami při obléhání Potidaie do Chalkidikie, zdá se, že Řecko jako celek zasaženo nebylo. Ačkoli si

²³ M. D. GRMEK, op. cit., s. 138 a 478 - nevyskytuje se ani spála: s. 480.

²⁴ M. D. GRMEK, op. cit., s. 218 - Všimněme si však přesného popisu Bechcetovy choroby.

²⁵ M. D. GRMEK, op. cit., s. 248-249. Všimněme si také absence jiných méně častých chorob jako meningokokové meningitidy, letargické encefalitidy (Economova nemoc) nebo chorob vyskytujících se jižně od Středozeří jako bilharzióza.

²⁶ M. D. GRMEK, op. cit., s. 461-462.

tím nemůžeme být jisti, lze předpokládat, jak jsme se již zmínili výše, že šlo možná o první epidemii skvrnitého typu v Evropě.

O ostatní Evropě ostatně máme pouze nepřímé informace. Z textů vysvítá, že podle Diodora Sicilského různé obléhatele Syrakús postihlo několik epidemií. Nejprve Athéňany v roce 413 př. n. l.: nákaza se začala šířit v prvních srpnových dnech a zmínka střídavé horečky v této bažinaté oblasti připomíná akutní bahenní zimnici. Poté v roce 396 př. n. l. Karthágince: u nich onemocnění začalo katarem s naběhnutím krku, pak se objevila horečka s bolestí v kříži a ztěžklými dolními končetinami a nakonec průjem a puchýřkovitá vyrážka po celém těle, někteří blouznili a běhali po táboře. Pátý nebo šestý den často s hroznými utrpením zemřeli. Tato záhadná epidemie, která donutila Karthágince skoncovat s obléháním, bývá vykládána různě. Haeser ji považuje za tyfus s petechií (tečkovité krvácení), Krause za neštovice. Ať tak či onak, nebo i jestli šlo o jinou neidentifikovanou chorobu, jsme nuceni konstatovat, že tato epidemie se jinam nerozšířila.

Obdobně je tomu s epidemiemi, k nimž podle kronikářů došlo v Římě a které se jen málokdy rozšířily i do okolních měst. První z roku 738 př. n. l., o níž píše Dionýsios z Halikarnássu a Plútarchos, je legendou příliš zkreslená, než abychom ji mohli identifikovat. Tato epidemie postihla Řím a Laurentium, městečko 16 km odtud, kde panoval Latinus. Hubila prý lidi náhle bez jakéhokoli onemocnění nebo jeho předzvěstí. Připisovala se pomstě bohů za masakr, jehož se dopustili Římané a obyvatelé Laurentia. Romulus musel bohy usmířit oběťmi.

Nevíme nic o povaze epidemií, které postihly v roce 707 př. n. l. Řím a Itálii, v roce 645 př. n. l. za vlády Tulla Hostilia Albanské pohoří, ani o epidemii, která v roce 508 př. n. l. za Tarquinia Superba zasáhla Řím a zahubila mnoho těhotných žen, mladých panen a dětí, ani o epidemii, která se rozšířila u Volsků a postihla zejména město Velletri v roce 490 př. n. l., kdy v Římě panoval hlad. O dva roky později ženy, na něž bohové seslali zběsilost, ohlašují, že dojde k epidemii. Ta opravdu propukla a postihla téměř všechny obyvatele Říma, avšak úmrtnost nebyla vysoká. Během svátku Jupitera Kapitolského bylo tolik tanečníků nemocných, že posvátné tance nemohly být náležitě provedeny. Někteří autoři se domnívali, že v tomto líčení Dionýsia z Halikarnássu šlo o první epidemii chřipky v Evropě, ale nic z tohoto anekdotického popisu nepovažujeme za průkazné a skutečnost, že onemocnělo mnoho lidí, ale jen málo jich zemřelo, naznačuje nanejvýš určitou možnost, že šlo o chřipku.

V roce 471 př. n. l. se objevila neblahá znamení, a poté římské ženy postihla nakažlivá choroba. Ty, které byly těhotné, porodily děti předčasně, a ty pak zahynuly s nimi. Sotva tato epidemie skončila, objevila se jiná, která se

projevovala tak prudkým katarem, že nemocným nedokázal nikdo pomoci. Naštěstí epidemie netrvala dlouho, jinak by vymřel celý Řím, muži i ženy, staří i mladí. I tuto epidemii někteří badatelé považují za chřipku, jiní za epidemický zápal plic. Je pravda, že zmínka o epidemickém kataru připomíná nakažlivé a akutní plicní onemocnění, jinými slovy chřipkový syndrom, ale lze pochybovat, že by větší výskyt pravé chřipky zůstal nepovšimnut.

O deset let později v září roku 461 př. n. l. propukla další, mnohem zhoubnější epidemie, která rovněž zasáhla osoby obou pohlaví bez ohledu na věk, majetkové poměry a mocenské postavení: oba konzulové, všichni tribunové a čtvrtina senátorů na ni zemřeli. Podle Dionýsia z Halikarnássu a Tita Livia řádila v Římě celý rok, ale postihla i sousední národy jako Aequy a Volsky, města byla postižena stejně jako vesnice a podle Orosia trvala v Itálii tři roky. Víme jen, že se zřejmě přenášela kapénkovou infekcí i zamořeným vzduchem, což je dost málo na to, abychom se pokusili zpětně zjistit přesnou diagnózu.

V letech 455 až 450 př. n. l. zničil neustávající déšť úrodu a u Aequů, Volsků a Sabinů vypukl hladomor a epidemie tak zhoubná, že ji lékaři odmítali léčit a tyto národy musely upustit od války, kterou hodlaly vést proti Římu. V roce 428 naopak nastalo veliké sucho a u lidí propuklo svrabovité onemocnění, jakási epidemická a bolestivá prašivina, jejíž příznaky se zjevně velmi liší od příznaků známého „moru“, jaký popisoval Thúkýdídés v Athénách téhož roku.

V roce 411 (nebo 408) př. n. l. podle Tita Livia postihla Řím a Latium „velmi zákeřná“ epidemie, nebylo sice mnoho mrtvých, ale onemocnělo tolik lidí, že nikdo neobdělával pole a následujícího roku vypukl hlad. Schnurrer a Haeser tuto epidemickou chorobu považovali opět za chřipku, nic v textu však takovou domněnku nepotvrzuje.²⁷

Po drsné zimě roku 397-396 př. n. l., kdy v Římě napadla spousta sněhu, se objevila závažná epidemie, o níž nic nevíme, podobně jako nevíme nic o epidemii, která město postihla v roce 389 př. n. l. následkem dlouhého sucha, ani o hladomoru, který ji provázel. Zemědělské okolí Říma bylo obzvláště postiženo.

O dva roky později Galové pět měsíců obléhali římský Kapitol, během léta jim však docházely potraviny, voda byla vzácná a na přehřáté pláni pokryté popelem z ohňů a požárů Galové onemocněli a odhodlali se vyjednávat, že se stáhnou, pokud Římané zaplatí výkupné. V roce 381 došlo za hladomoru ke kratičké, ale vážné epidemii: Římané se domnívali, že jde o pomstu bohů za smrt Manlia, kterého svrhli z Tarpejské skály. Právě on před šesti lety vyvolal poplach při překvapivém útoku Galů, později však byl obžalován, že se chce stát diktátorem, a dav si vynutil jeho odsouzení k trestu smrti.

²⁷ M. D. GRMEK, op. cit., s. 463.

Pozoruhodnější byly epidemie, které vypukly v Římě bez varování a bez jakékoli nadpřirozené „příčiny“. První v letech 362- 361 př. n. l. trvala téměř dva roky, druhá v letech 345-344 nastala v době míru a zemědělské i obchodní prosperity. Římané ve snaze uklidnit své svědomí se rozhodli konzultovat Sibyliny knihy, ale ty příčinu této pohromy nevyjevily.

Mnohem zajímavější byly následující epidemie: v roce 329 př. n. l. podle Tita Livie a Orosia souvisela epidemie s nepříznivým počasím a poprvé se připisuje zkaženému vzduchu, což je pravděpodobně známka pronikání řeckých lékařských názorů do Říma. Další známky změny mentality se objevují za následujících epidemií v roce 311 př. n. l., kdy byl Petelius jmenován diktátorem, aby toto zlo potřel, ale nemoc náhle zmizela a my nevíme, jaká opatření k tomu mohla vést. Možná šlo o stejná opatření, jaká učinili Římané o 15 let později, když se jim sice dařilo ve válce se Samnity, ale ve městě vypukla epidemie, která zřejmě opět souvisela s počasím: dlouho přšelo a nastaly tak prudké bouřky, že několik vojáků zahynulo zasaženo bleskem. Následující zima 295-294 př. n. l. byla velmi chladná a v horách napadlo tolik sněhu, že se vojskům nepodařilo překročit Abruzzo. Epidemie občas slábla, ale neustále trvala: na základě Sibyliných knih bylo třeba vyslat posly do Epidauru pro sochu Aesculapia. Epidemie nebyla příliš silná, ale vzhledem k válce ustaraní konzulové do Epidauru se zpožděním vyslali poselstvo. Jakmile se poslové vrátili a jakmile byl zaveden Aesculapiův kult v Římě, epidemie po třech letech skončila.

K těmto textům, které se týkají Sicílie nebo Říma a jeho okolí, můžeme připočítat i několik ojedinělých údajů o iberšské nebo karthaginské Hispánii: v roce 476 př. n. l. zpustošily epidemie středozezemské pobřeží poloostrova. Karthaginci obětovali bohům zvířata i lidi. V roce 404 př. n. l. morová rána zmenšila karthaginské vojsko na Sicílii na polovinu. Himilcon byl nucen uzavřít mír a poslal baleárské a iberšské žoldnéře domů, kam prý přinesli nemoc s sebou. V roce 383 př. n. l. byli opět iberští žoldnéři, kteří bojovali na Sicílii, posláni domů s epidemií, která řádila v karthaginském vojsku. Možná bychom právě s tímto návratem měli spojovat vážnou epidemii, která následujícího roku (383 př. n. l.) zpustošila opevněné město Saguntum a vyhubila většinu jeho významných obyvatel.

Vcelku z archaického a klasického období nemáme mnoho užitečných informací. Žádná epidemie nebyla přesně popsána a nezachovaly se žádné přesné lékařské údaje; s výjimkou řeckých kolonií na Sicílii a několika řeckých obchodních stanic na italských nebo galských březích, kde jsou známy řecké lékařské školy, setrvává lékařství v oblasti magie a náboženství. Pouze v Římě koncem 4. století př. n. l. se objevuje počátek pronikání řeckých lékařských poznatků a otevírá se možnost pokroku v této oblasti.

Pokud jde o patocenózu, můžeme vyslovit pouze dvě tři domněnky o rozdílech mezi středomořskou Evropou, o níž máme jako o jediné nějaké informace, a zbytkem Evropy. Prvním významným rozdílem je absence malárie, s jistotou to lze tvrdit o plasmodiu falciparu. Podrobný paleopatologický průzkum několika tisíc evropských lebek z té doby totiž ukazuje, že se případy porézní hyperostózy vyskytují pouze ve velmi omezené oblasti: v Řecku, Makedonii, na Kypru, ve středním Maďarsku, jižní Itálii, východní části Pádské nížiny a v jihovýchodní Francii. Nikde jinde, na skandinávských, britských, germánských či slovanských kosterních pozůstatcích, nebyl nalezen žádný typický případ.²⁸

Druhá a třetí hypotéza jsou pouze pravděpodobné, vyvozené z mnohem pozdějších pozorování. Jde o menší výskyt očních zánětů a případů slepoty vzhledem k méně ostrému dennímu světlu, které je méně agresivní, a o menší výskyt prudkých běžných infekcí zažívacího traktu na atlantickém a severním pobřeží vzhledem k mírnějším letním teplotám a k méně rychlému množení mikrobů ve vařené stravě, zejména pokud jde o malé děti. Dále mimo středomořské oblasti nebyla nikdy pozorována amébová dysenterie.

Bohužel nelze mluvit o žádném vlivu patocenózy na lékařské názory v těchto zemích, kde žádné lékařství ještě neexistovalo. Je však nutno poznamenat, že právě koncem tohoto období se začaly hojně zřizovat lázně kolem termálních pramenů, jejichž blahodárné účinky byly zjištěny pravděpodobně už dříve. Prameny s léčivými účinky jsou známy po celé Evropě. Například v Řecku Pausaniás píše: „Na území Samiconu nedaleko řeky se nachází jeskyně nymf Anigríd. Kdokoli postižený 'alfem' nebo 'leuké' tam vstoupí, musí nejprve nymfy pozdravit a slíbit jim oběť, pak omyje nemocné části svého těla. Poté přebrodí řeku, zanechá tam svou nemoc a vyjde uzdraven.“ Vědělo se tedy, že tato sirnatá voda může léčit kožní onemocnění. Téměř všude v keltských zemích, tzn. nejméně v polovině Evropy (mimo Ruska), nejsou vodní prameny pouze uctívány a oslavovány božstvy, nýbrž i božstvy blahodárnými, která dokáží ulehčit od mnoha nemocí: artróz, dermatóz, hepatitid, enteritid atd. Příliv nemocných vede k výstavbě zařízení jak lázeňských, tak ubytovacích, například v Saint Pèrre sous Vézelay.

Dvě poslední patocenózy starověku

Každé historické období v Evropě se vyznačuje zvláštním komplexem patogenních příčin nebo patocenózou, která se liší kraj od kraje a tvoří poměrně stálý souhrn běžných chorob, z nichž některé jsou dědičné a souvisí s genetickým vybavením populace, jiné jako úrazy a banální infekční onemocnění nebo i otravy a některé typy degenerace pocházejí z aktivit rodinného nebo pracovního

²⁸ M. D. GRMEK, op. cit., s. 382.

života: ze způsobu ubytování, odění, stravování, práce, hry atd., což všechno podléhá změnám ročních období.

Jak jsme viděli, nástup neolitu vyznačující se zemědělstvím, chovem dobytka, usazením a rychlým růstem populace vedl v Evropě mezi lety 6 000 a 3 000 př. n. l. jistě ke zlomu v patocenóze. V klasickém období starověku, jímž jsme se stručně zabývali, byla rovnováha výskytu nemocí opět narušena změnou kultury: urbanizací, která podporuje výskyt velkých epidemií. Velké pandemie se obvykle shodují s příchodem nějakého nového původce infekce, bacilu či viru, nebo s jeho , jestliže předtím vymizel. Někdy se tyto bacily či viry zabydlí a stávají se endemickými, nebo zůstanou nějakou dobu a nakonec se vytratí, jindy po čase opět znovu udeří stejně silně, nebo se jako příliv vracejí pravidelně a vybírají si svou daň. Výjimečně tyto pandemie může místo infekčních choroboplodných zárodků působit otrava nebo hromadný nedostatek určité složky potravy.

S výjimkou běžných onemocnění vyskytujících se v každé době, s nimiž jsme se už setkali v hippokratovském korpusu, se v Evropě každé historické období vyznačuje určitou patocenózou, v níž se objevují choroby, které se buď přidávají k základu běžných onemocnění, nebo obohatí výčet velkých epidemií, zatímco jiné, doposud místně omezené, se šíří a jiné ustupují nebo i zanikají. Od konce klasického období do doby kolem roku 1500 se v Evropě vyskytlo přibližně deset patocenóz, z nichž nás zde bude zajímat prvních šest.

V **první patocenóze**, která zahrnuje **helénistické období a vznik římské říše**, tedy zhruba poslední tři staletí př. n. l. a první polovinu 1. století n. l., byl výskyt velkých epidemií poměrně vzácný a omezený. V letech 278 až 276 př. n. l. Řím a jeho okolí zasáhla zhoubná nákaza. Římané začínali ztrácet naději, když za velmi chladné zimy roku 277-276, tak kruté, že Forum zůstalo pod sněhem čtyřicet dní, náhle nemoc zcela vymizela. Nemáme o ní však žádné podrobné informace. V roce 212 př. n. l. Římané obléhali Syrakúsy a podobně jako kdysi Řekové a pak Kartháginci jejich vojsko postihla epidemie, avšak Titus Livius neuvádí žádný příznak této nemoci. Mnohem později, za Neronových časů, Silius Italicus v básni o tomto obléhání popisoval příznaky zhoubného zánětu plic, neříká však, zda vychází z nějakého staršího svědectví.

Nevíme nic ani o povaze epidemie, která postihla karthaginskou armádu obléhající Saguntum v Hispánii v roce 218 př. n. l. ani o té, která postihla Řím a jeho okolí v roce 208 př. n. l. nebo té, která postihla římské a karthaginské vojsko v Kalábrii v roce 205 př. n. l. nebo která v roce 190 př. n. l. zachvátila galéru římského loďstva v Lykii, takže musela zvednout kotvy a opustit ona zamořená místa. Všechny tyto epidemie byly místně omezené. Pouze epidemie, kterou v roce 214 př. n. l. přinesla vojska do Hispánie, se šířila v celé zemi, ale

nevíme, o jakou nemoc šlo. Vážnější byla zřejmě epidemie, která sužovala Itálii tři roky od 182 do 180 př. n. l. a postihla tolik lidí, že nebylo možné postavit vojsko, přestože to okolnosti vyžadovaly. Titus Livius říká, že prosby k bohům nebyly vyslyšeny a veřejnost začala obviňovat zlovolníky (později nazývané šířitelé moru), že mohou za šíření nemoci.

V roce 175 př. n. l. zachvátila postupně celou Itálii velice prudká epidemie. Šlo o jednu z velkých epidemií, které postihují jak svobodné občany, tak otroky, a zanechala tolik mrtvých, že na mnoha místech zůstávaly nepohřbené mrtvoly. Příznaky nejsou jasné, připomínají trochu třetidenní zimnici a trochu čtvrtodenní zimnici, někdy také revmatickou horečku nebo dokonce kožní svrab! A. Corradi ji považoval za střídavou bahenní zimnici, což považujeme za odvážné tvrzení.

V roce 142 př. n. l. šířila zkázu v Římě opět další vážná epidemie. „I v těch nejskrytějších záhybech těla a pod jazykem vznikaly červené puchýřky s černou nebo bledou čepičkou.” Jsme v pokušení tyto puchýřky, které jsou nejtypičtějším klinickým příznakem, považovat za první výskyt pravých neštovic v Evropě, což by nebylo nic překvapivého v době, kdy po dobytí Korintu a Anatólie Římané vybudovali silniční síť vedoucí na Blízký východ. Pochybnosti však vyvolává epidemiologické chování této choroby, která jako by nakonec zmizela, přestože Řím měl pravděpodobně dost obyvatel na to, aby překročil práh, který by měl zánik nemoci vyloučit.

Tato nemoc tedy nakonec zmizela, ale Pompeiova vojska v roce 60 př. n. l. přinesla ze Sýrie jinou nemoc, která se tiše a nenápadně šířila po celé Itálii a Hispánii: šlo o lepru, nazývanou tehdy elefantíáza. V letech 43 a 23 př. n. l. řádily v Itálii dvě blíže neidentifikované epidemie, ale v letech 14 až 37 naší éry se postupně po celé zemi šířilo kožní onemocnění, které někteří považují za formu lepry, zatímco jiní za banální dermitidu. Pozornost vyvolala v té době tím spíš, že jí prý v posledních měsících svého života trpěl i císař Tiberius.

Ovlivnily choroby a epidemie, ať všední nebo ve své době nové, jejichž stručný nástin jsme zde vylíčili, lékařské názory tehdejší doby? Je jisté, že v řeckém světě se klinické pozorování nezastavilo u Hippokrata a že znalosti i chápání některých fyziologických či patologických jevů byly obohaceny dalšími údaji. V Africe v Alexandrii založil Ptolemaios Sótér, švagr Alexandra Velikého, v roce 290 př. n. l. vědecké učiliště „Múseion”, které se stalo dynamickým střediskem pokroku. Už od prvních let, máme-li se omezit jen na přímý vliv pozorování chorob, Hérofilos z Chalkedónu jako první spojoval rychlý puls s horečkou. V roce 280 př. n. l. se Erasistratos z Keu ze zkušeností stavěl proti přísným dietám a pouštění žilou a v roce 50 př. n. l. Hérakleidés z Tarentu zavedl mezi léčiva opium, rostlinu už dávno používanou některými rolníky na Blízkém východě. Empirický pokrok mohl přicházet i odjinud, takže kolem roku

300 př. n. l. se v Karthágu začaly používat první konvexní čočky, jakési malé lupy, které umožňovaly dalekozrakým lidem lépe vidět. V roce 172 př. n. l. jeden illyrský král a lékař jménem Gentius seznámil řecké lékaře s protihorečnatým účinkem rostliny nazývané od té doby hořec (gentiana). Ten byl později v 18. století, považován za druhý nejlepší lék proti horečkám hned po chininu. V roce 150 př. n. l. Níkandros z Kolofónu ve své básni „Alexifarmaka” vypočítává různé jedy, které mohou sloužit také jako léky: puchýřníky lékařské, oměj, opium a pijavice, které považuje za lepší než pouštění žilou atd.

Nicméně v Římě v nejstarším období neexistovalo žádné organizované lékařství hodné tohoto označení. Zdraví bylo obvykle soukromou záležitostí a v případě onemocnění některého člena rodiny „pater familias” poskytoval tradiční základní ošetření a pořádal modlitby a oběti bohům. Jen málokdy volali lékaře-léčitele, jehož řemeslo se u obyvatel těšilo nevalné pověsti, takže Aquiliův zákon z roku 275 př. n. l. hrozí léčitelům těžkými tresty včetně trestu smrti v případě, že způsobí smrt pacienta.

Úspěchy řeckého lékařství vyvolaly vlnu nesouhlasu u konzervativců, z nichž nejslavnější byl Cato Starší (234-149 př. n. l.). V jeho spise „De re rustica” vypočítává magické praktiky a tradiční empirické návody, jak léčit nemocná zvířata i lidi, které jsou podle něj vhodnější než léčení, jaká provádějí řečtí lékaři. Ke konci života však připustil, že Řekové toho Římu mnoho dali. První řecký oficiálně podporovaný lékař byl Archagathos, který přišel z Peloponésu a v Římě se usadil v roce 219 př. n. l. Jeho úspěch byl pouze dočasný. Později od roku 91 př. n. l. v Římě působil Asklepiadés z Prúsy, vyškolený v Athénách i v Alexandrii. Ten zavedl rozlišení mezi akutní a chronickou nemocí a jeho úspěch znamenal definitivní vítězství řeckého lékařství v Římě. V roce 46 př. n. l. řečtí lékaři působící ve městě nabývali práv římských občanů.

Nicméně ještě v roce 20 př. n. l. byl Antonius Musa, lékař císaře Augusta a Mecena, zklamán nevalnými výsledky oficiálního řeckého lékařství a doporučoval návrat k místním lidovým léčebným praktikám. Nebyl však vyslyšen. V Alexandrii se postupně prosadily hippokratovské hypotézy a staly se doktrínou. Od roku 250 př. n. l. Eratosthenés z Kyrény napsal první Hippokratův životopis, kolem roku 50 př. n. l. začíná Hérakleidés z Tarentu komentovat Hippokratovy spisy, Xeuxis komentoval spisy jeho žáků. Když byla v roce 14 n. l. založena „Schola medicorum”, neboli cech lékařů v Římě, Hippokratés zaujal v lékařských názorech přední místo.

Kolem této doby vzniká **druhá patocenóza**, která bude trvat přibližně čtyři staletí. Toto období, kdy byl Západ v římské říši sjednocený, se vyznačuje řadou obrovských pandemií, z nichž některé svým rozsahem a zlobností přesahují vše, co jsme doposud popisovali.

První a nejslabší propukla v roce 46 a přivezl ji do Itálie jeden římský jezdec z Asie. Tato nová choroba, kterou Řekové nazývali lišej a Latinové mentagra, vypadá jako dermatóza, která začíná obvykle na bradě, šíří se přes celý obličej, ale vynechává okolí očí, a pak postupuje po krku na hrud' i na ruce. Plinius Starší, který tuto chorobu zažil, ji nepopsal dostatečně podrobně, ale zdá se, že se lišila od sykózy, již znali řečtí lékaři i Celsus, který popsal ve svém díle sepsaném za Tiberiovy vlády (mezi lety 25 a 30) dvě formy: sykózu tuberkulózní vyskytující se v obličejí a sykózu vlhkou, která postihuje zejména kůži porostlou vlasy. Někteří badatelé ji považují za určitou formu lepry, jiní za syfilis nebo herpes. Dnes se domníváme, že to byla sykóza pityriatická, tedy parazitární, ale přestože byla nakažlivá, těžko si představit, že mohla způsobit epidemii, která se za dva roky rozšířila na celou Itálii, Illyrii, Galii a Hispánii, i když se nakonec stala sporadickou. Tato záhadná epidemie způsobovala jen málo úmrtí, ale postihla obě pohlaví a všechny sociální kategorie a málokdy se vyléčila, takže znamenala postižení na celý život.

O několik let později v roce 65 postihla Řím vážná epidemie, která podle Tacita neušetřila žádnou věkovou skupinu, pohlaví ani sociální postavení, a ve městě jen ve třech podzimních měsících zahubila 30 000 osob, včetně šlechticů a senátorů. Tacitus neuvádí nic přesnějšího o povaze této nemoci ani o rozsahu epidemie, ale o čtyři roky později v roce 69 se zmiňuje o častých epidemiích, které postihují celou Evropu a zejména Galii a Germánii.

Připomeňme, že podvakerát, v roce 70 a v roce 134, bylo poraženo židovské povstání a rozptýlení Židů mohlo být příležitostí pro šíření choroboplodných zárodků a parazitů z Blízkého východu do celé římské říše i mimo její hranice. V té době, která byla jinak zlatým věkem, kdy se říše rychle zalidňovala, však se nic takového nikde neuvádí.

V této pokojné době náhle udeřil jako blesk z čistého nebe „Antoninův mor“. V roce 167 se vítězná vojska císaře Lucia Vera vrátila z Orientu, kde v boji s Parthy dobyla Mezopotámii.²⁹ S nimi přišla i strašlivá choroba. Legenda tvrdí, že pocházela z Apollónova chrámu v Seleukii, který v roce 166 římscí vojáci vyplenili. Ammianus Marcellinus však má za to, že jde o interpretaci chaldejských kněžích kultu Slunce (ztotožňovaného s Apollónem), aby lidé uvěřili, že nemoc je trestem božím, a aby ukázali moc svého boha. Ostatně prý „v Babylonii ropné prameny vydávají páry škodlivé lidem i zvířatům“, které mohou zkažit vzduch. V několika měsících se epidemie rozšířila a v letech 167 až 172 zasáhla většinu západní Evropy, Galii a Germánii až k Rýnu, který také na několika místech překročila. Nebyla ušetřena žádná společenská vrstva a na nemoc

²⁹ Verův triumf v Římě přivábil obrovský dav ze všech provincií a choroba postihla i jižní břehy Středozemního moře, zejména Egypt.

zemřel i jeden syn císaře Marka Aurelia. Nemoc oslabila říši natolik, že Germáni, Kvádové a Markomané považovali dobu za příznivou k nájezdu na římské bohatství, neboť zemřelo tolik lidí i vojáků, že v Římě nebylo dost obránců. Bylo třeba vyzbrojit i gladiátory, otroky a zločince vytažené z vězení a dokonce i barbary, aby byl útok odražen.

Tentokrát jsou lékařské popisy choroby hojné, možná až příliš, než aby byly zcela jasné. Galénos, který tuto epidemii zažil a utekl před ní z Říma, o ní ve svém díle mluví sedmkrát a nazývá ji „megas loimos“. Protože považuje za normální, že všechny nemoci je třeba hledat u starých autorů, prohlašuje, že se podobá „athénskému moru“, jak ho popsal Thúkýdidés, ale srovnatelné je jenom sociální rozšíření, neboť příznaky, které uvádí, jsou velmi odlišné. Červená nebo zsinálá tvář, horečka, zpočátku zvracení a průjem, po devíti dnech vyrážka, která se vyvine v puchýřky - tento klinický obraz v mnohém svědčí ve prospěch hypotézy, že Antoninův mor byly vlastně neštovice, již mnozí autoři zastávají tím spíš, že tato nemoc se podle Galéna vrací pravidelně víceméně podle ročních období čtrnáct až patnáct let, možná i mnohem déle, v jednom kraji mizí a v jiném se objevuje a několikrát se vrací na stejná místa. Někteří autoři nemoc považovali za spalničky, jiní za nakažlivou růži a dokonce horečku dengue, Bétaud se domníval, že jde o její starší formu. Nejpravděpodobnější hypotézou nicméně zůstávají neštovice. Otázkou zůstává, proč by zmizely a pak se zřejmě dvakrát vrátily. Ať tak či onak, pokud vždy nerozumíme epidemiologickému chování některých chorob, musíme v první řadě pozorovat fakta a podřizovat se jim.

V roce 189 pronikla na Západ další pandemie. Itálie, která patřila k nejhustěji obydleným krajům říše, a Řím jakožto největší město byly postiženy nejvíce. Podle Cassia Dionysia umíralo v Římě až 2 000 lidí denně, neboť k chorobě se přidal i hladomor a císař Commodus na radu svých lékařů odjel z Říma do Laurentia, kde prý vůně vavřínu pročišťovala vzduch.

Galénos mluví o této epidemii na začátku své knihy „*De probis pravisque alimentorum succis*“, kterou napsal v Římě v pokročilém věku v posledních letech 2. století. Vysvětluje, že vypukla po několikaměsíčním hladu, a zdá se, že v několika krajích říše najednou. Základním znakem byla vyrážka, která se u některých postižených podobala růži, u jiných flegmoně, někdy také oparu, lupence nebo i lepře a v nejvážnějších případech sněti. Vyrážku provázely horečky, pálení břicha a průjem, zpočátku samovolný, později s bolestivým nucením.

Někteří badatelé viděli v tomto klinickém obraze návrat neštovic, jiní váhali mezi spálou a spalničkami. Domníváme se, že chování a znaky této epidemie by se daly vysvětlit prvním objevením spalniček, které se později staly endemické, protože práh osídlení potřebný k jejich přetrvání je mnohem nižší než například u neštovic.

Zdá se, že epidemie „smrtných horeček“, která v roce 232 zdecimovala v Dalmácii vojsko, jež mělo porazit Peršany, a která postihla i císaře Severa Alexandra, měla sice vážné politické důsledky, ale zřejmě zůstala lokálně omezena. Nevíme však, o jakou nemoc šlo. Totéž platí i o epidemii, která v roce 238 postihla Maximinovo vojsko u Aquileie, což mu zabránilo ztrestat vzpurné Římany.

Krátce nato, v roce 252, vypukla další strašlivá pandemie, která otrásala říši do základů po celých patnáct let. Říkalo se jí „mor svatého Cypriána“, neboť sice nemáme lékařský popis, ale její nejpřesnější vylíčení zanechal Cyprianus, v té době biskup v Karthágu. Nemoc prý pocházela z Etiopie a rozšířila se na celý Západ, neušetřila jediné město. Začala na podzim roku 251 a skončila v červenci roku 266. Klinický obraz není tak jasný: choroba začínala mírným průjmem a pokračovala ulcerózní angínou, zvracením, oči podlité krví. U některých pacientů nemoc končila gangrénou nohou, jiným zůstali ochablé nohy nebo ohluhli či oslepli. Všichni trpěli velikou žízní. Epidemie se šířila kapénkovou nákazou, ale i oděvem, nebo dokonce pohledem. Řecká města a Řím byla strašlivě postižena, v Římě prý umíralo až 5 000 osob denně. Pole byla opuštěna, nastalo sucho, takže vypukl navíc hlad a následný politický chaos trval pětadvacet let, během nichž říše definitivně propadla pomalému, ale nezadržitelnému úpadku.

V roce 312 po zimě, kdy nepadal sníh ani nepršelo, nastal hlad a vypukla další epidemie. Někteří v této „zanícené sněti“, která mohla postihnout celé tělo a dokonce i oči, vidí obzvlášť zhoubné neštovice. Tuto možnost žádný pádný argument nepotvrzuje; rozestupy mezi jednotlivými epidemiemi vedou k domněnce, že úbytek obyvatelstva byl značný. O další epidemii se mluví až v roce 363 a nešlo o žádnou z oněch velkých pandemií, o nichž jsme právě mluvili, nýbrž o jednu z banálních nemocí, jaké se objevují, když nastane sucho a hlad. V roce 376 na Balkáně vypukl „mor“ poté, kdy se jižně od Dunaje usadili - někdy i velmi násilným způsobem - barbaři. Podobně tomu bylo s epidemiemi, jež doprovázely tehdejší nepokoje a projevovaly se lokálně například v Římě, obléhaném a vyhladověném Vizigóty v letech 408 až 410.

Jak jsme viděli, evropské lékařské myšlení, doposud výlučně řecké, se v průběhu prvního století začalo latinizovat, jak dosvědčuje Celsova kniha z doby kolem roku 30 n. l., a přestože doposud hledá u Řeků inspiraci, objevují se v něm i nové nápady, někdy pozoruhodně přesné. Příkladem je Terentius Reatinus a jeho „*De re rustica*“, které má být aktualizací Catonova díla: „Tam, kde se nacházejí bažinatá místa, se množí maličkatí živočiši, kteří jsou tak malí, že je oko nerozezná, ale pronikají do těla s dechem nosem nebo ústy a vyvolávají

vážná onemocnění.”³⁰ Budeme muset čekat ještě 1500 let, než se k této myšlence „contagium vivum” znovu vrátí Jeroným Fracastorius.

Opět se sbírali a publikovali lékařská pozorování, příkladem je Aretaios z Kappadokie a zejména Galénos. Nutno však zdůraznit, že v té době lékařské školy dogmatiků i metodiků ustupovaly od pozorování a pouštěly se do filosofických spekulací, a dokonce i empirikové pozorovali jen to, co vidět chtěli. Hippokratés publikoval všechna potřebná pozorování, takže už zbývalo jen vypracovat nějakou vysvětlující teorii. Je tedy Galénovou (i Aretaiovou) zásluhou, že se pozorování ještě věnoval, ale i on se divil, když některé choroby v Hippokratových spisech nenacházel, a bohužel přispěl k tomu, že lékařské názory na celá staletí ustrnuly v dogmatismus.

Dvě patocenózy raného středověku

V polovině 5. století začíná v Evropě nové období dějin péče o zdraví. Obchodní kontakty se přerušují, zato se přemísťují celé národy, někdy velmi hromadně, čímž se zvyšují možnosti šíření některých chorob. Dokumentace z tohoto období se ostatně neomezuje na středozevní oblast, nýbrž se pozvolna rozšiřuje i na západ, střed, pak sever a nakonec východ Evropy.

V roce 444 př. byli Britové z Velké Británie postiženi epidemií a povolali na pomoc Sasy, aby odrazili útoky Piktů. Má-li tato informace historický podklad, měla tato epidemie nedožrnné následky pro dějiny světa.

Evagrius píše, že v roce 455 následkem sucha a hladomoru vznikla v Malé Asii velká epidemie, která se značně rozšířila na Balkánském poloostrově a po Dunaji postupovala až k dnešní Vídni. Tato choroba, proti níž byli lékaři bezmocní, dokázala ve třech dnech člověka zabít. Projevovala se kašlem a zduřením a zanícením celého těla, takže ji Schnurrer považuje za spalničky. V roce 467 udeřila na Řím další epidemie a lidové mínění ji považovalo za trest nebes, která se císaři Anthemiovi mstí za to, že se účastnil luperkálií, ale o samotné chorobě nic nevíme.

Až do poloviny 6. století sice kroniky neuvádějí žádnou významnou epidemii, ale v civilních i náboženských právních textech se projevuje stále větší zájem o některé endemické choroby a obzvláště o lepru. Podle Celsova svědectví byla lepra v 1. století velmi vzácná, ale pozvolna se vyskytovala stále častěji až do nebyvalé míry, čímž se toto období zásadně liší od období předcházejícího. Malomocní byli vyháněni ze společenství, protože se mělo za to, že lepra je neléčitelná a nakažlivá, a často byli nuceni vést bédný život na okraji společnosti. Církev, která na sebe vzala péči o různé ubožáky, se na doporučení papeže Gelasia (468-483) rozhodla zřít leproserie. První byla zřízena ve

³⁰ TERENCE REATINUS, „De re rustica”, fr. překlad X. Rousselor, s. 60-61.

skromném domě krátce předtím v roce 460 v sousedství opatství Saint-Oyan (dnešní Saint Claude ve francouzském pohoří Jura). V Itálii, Galii i na Iberském poloostrově postupně počet těchto zařízení stoupal, později se objevovala i na Britských ostrovech a v Germánii.

Během 6. století byla z rozhodnutí několika koncilů (549 v Orléansu) ustanovena povinnost biskupů pomáhat malomocným, od roku 583 mělo být jejich ubytování zajištěno církví, měli zakázáno žít dál ve své rodině a pohybovat se volně mezi obyvatelstvem. V 7. století zasáhla i státní moc. Výnosy Chlothara II. z roku 620 potvrdily rozhodnutí církve a v Itálii král Rothari v roce 643 vyhlásil soubor langobardského práva, obsahujícího zákon, jímž byla stanovena velmi přísná pravidla segregace malomocných.

Účinek těchto opatření možná nebyl tak velký, jak se předpokládalo. Nutno však poznamenat, že lepra, která se do té doby šířila velmi rychle, zřejmě byla v průběhu 7. století značně na ústupu. V tomto vývoji mohly působit i jiné jevy, o nichž dnes nevíme, jisté však je, že tento ústup byl pouze dočasný. Už v 8. století si úřední místa uvědomila, že dochází k novému a ještě vážnějšímu šíření nemoci. V roce 757 Pipin Krátký nutil biskupy, kteří se účastnili koncilu v Compiègne, aby souhlasili s tím, že zdravý partner malomocného může po odloučení uzavřít nový sňatek, pokud s tím jeho partner souhlasí. Kromě tohoto prvního kroku k občanské smrti malomocných přebírá ve svých nařízeních přísnou povinnost izolovat malomocné, jakou vyhlásil už langobardský Rotharidův zákoník. Karel Veliký pak potvrdil a zpřísnil tyto předpisy v roce 789. V 9., 10. a 11. století malomocenství opět ustupovalo.

Neštovice, druhá velká epidemie, která zdánlivě vymizela, se v 6. století vrátila s novou silou. Od roku 541 tato choroba pustošila Francii, Germánii, Belgii i Britské ostrovy, kde se podle výzkumů J. F. D. Shrewsburyho vyskytovaly v roce 543 v Irsku pod názvem „blefed“ a v letech 548, 550 a 555 pod názvem „buidhe chonnaill“. Ve Švýcarsku v roce 570 biskup z Avenche mluví o ztrátách, jaké neštovice způsobily v Itálii a ve Francii, a Řehoř z Tours popisuje, jak v roce 581 v okolí Tours kosily dospělé, postihly i jeho samého i jeho písaře, jako by se jednalo o první výskyt této nemoci. Skutečností je, že tehdy zřejmě ještě nebyly neštovice endemické, jako by v mnoha krajích osídlení a městské aglomerace nedosahovaly potřebného prahu. Na Britských ostrovech tak zřejmě na sto let zmizely a vrátily se v roce 664 se stejnou silou, jako by šlo o první výskyt. Tehdy je nazývali Yellow Plague. V roce 675 se staly endemickou chorobou. Nemoc lze vysledovat v roce 709, kdy Svatý Bertin vyléčil nemocnou neštovicemi v Saint-Omer, a v roce 711, kdy dospěla (nebo se vrátila) do Španělska s Tarikovými vojsky, a v roce 996, kdy na ně zemřel francouzský král Hugo Capet.

V Orientu neštovice poprvé lékařsky popsal alexandrijský kněz a lékař Aron v roce 622. Tento popis nebyl na Západě znám, a teprve na začátku 9. století se v lékařském rukopise sepsaném v okolí Orléansu vyskytuje stručná poznámka o 18 řádcích o této chorobě a její léčbě. O neštovicích se zmiňují i tři další lékařské rukopisy, jeden ze začátku 9. století z okolí Dijonu, dva další z 11. století z kraje Vendôme a z Rouenu. Pak se zdá, jako by se neštovice opět vytratily, přinejmenším ze severní Evropy.

Třetí vážnou chorobou, která postihla Evropu poprvé, byl dýmějový mor, velký Justiniánův mor. Rudým mořem dospěl do přístavu Pelusium v Egyptě, na lodích se dostal v roce 542 do Konstantinopole, odkud se téhož roku rozšířil do Thrákie, Makedonie, Dalmácie, Španělska a v roce 543 do Říma a Itálie, do Marseille, do Provence a údolím Rhône až do Trèves. Tento první nápor způsobil neslýchané škody a bilance dosahovala tak katastrofických rozměrů, že ho můžeme považovat za hlavní příčinu nezdaru Justiniánovy politiky usilující o obnovení říše. Byla nicméně zasažena pouze středozevní oblast Evropy, možná proto, že jako jediná byla dostatečně osídlená, aby se choroba mohla podstatněji šířit. Jak se ukázalo později, mor se pravidelně vrací v intervalech 9 až 13 let. Z dvaceti takových náporů, které postupně přicházely v letech 541 až 767, nejméně jedenáct zasáhlo Evropu, a to výlučně oblasti kolem Středozevního moře. K severu se šířil jen vzácně a nepříliš silně. Pak z důvodů, o nichž nic nevíme, mor zmizel nejen z Evropy, nýbrž i z Asie a Afriky.

Po roce 800 se na tři století ustálila **nová patocenóza**: malomocenství bylo na ústupu, epidemie neštovic přicházely ve stále delších intervalech a mor vymizel. Objevily se však dvě nové velké epidemie.

Nejpozoruhodnější a také v té době nejvážnější byl svatý oheň. V roce 857 se objevila na březích Rýna choroba, s níž se Římané setkali už ve 2. století v Germánii a popsali ji. Všichni však na tuto místní nemoc zapomněli, a když se znovu objevila ve formě epidemie, děsila svými strašlivými projevy a mátna svým průběhem. Ve skutečnosti totiž nejde o infekci, nýbrž o otravu námelem z žita. Tato houba parazitující na žitu se nárazově šíří podle toho, jak jsou klimatické podmínky příznivé. Dostane-li se do mouky, způsobuje dvě různé formy onemocnění podle toho, zda jde o těžkou nebo lehkou otravu. Při akutní otravě dochází k velmi bolestivým křečím, pacient se zmítá a nakonec blouzní a umírá. Při slabší, takzvané gangrénózní formě trápí postiženého noční můry, pod kůží se objevují puchýře naplněné tekutinou, údy zachvacuje bolest, dochází ke změně jejich polohy, černají, schnou a nakonec se lámou v kloubech. Právě toto černání vedlo k domněnce, že nějaký záhadný vnitřní oheň údy spaluje zevnitř, a proto nemoc dostala název svatý oheň.

Choroba začala nenápadně v roce 857 na levém břehu Rýna u Xanten, o půl století později se rozšířila na celou pařížskou pánev a ve Francii našla podnebí, které jí vyhovovalo. Dvěma prvními projevy strašlivé série epidemií z konce 10. století byl rok 912 v Ile de France a rok 945 v Ile de France a v Champagni. Od roku 993 téměř rok co rok pustošila otrava námelem některé provincie, desetitisíce lidí hubila krutou smrtí a zanechávala po sobě stejně tolik mrzáků. Byli postiženi obyvatelé Ile de France, Artois, Champagne, Lotrinska, Limousin, Akvitánie, Vallonska, Flander, Dauphiné, Marseille, španělského Léonu, v roce 1105 Německo a v roce 1109 Anglie. V té době dosáhl ergotismus v západní Evropě vrcholu.

Druhou velkou epidemií byla chřipka. Tato virová infekce se v Evropě objevila zřejmě poprvé v zimě 876-877. Byla mnohem vážnější než chřipkové příznaky a rýmy související s ročním obdobím a známé ze starověku. „Horečka s potížemi zraku a kašlem zachvacuje Germány, zejména obyvatele Porýní. Tato epidemie přišla s návratem Karlomanových vojsk z Itálie, mnozí z nich při kašli vypustili duši.“ Někteří badatelé jako Schnurrer nemoc považují za spalničky, jiní jako Corradi za zápal plic, ale od dob Proustových ji od roku 1892 většina autorů považuje za epidemický oční katar s kašlem, tedy chřipku.

Tato choroba postihla v několika měsících několik zemí a často se vracela, přičemž jednou nebo dvakrát za století způsobila neobvyklé a rozsáhlé hekatomby, zejména v roce 927 a 1105.

Panuje názor, že v této době se prostřednictvím Vikingů vracejících se z nájezdů ke Středozemnímu moři a do Afriky šířila na atlantické pobřeží a až k pobřeží Severního moře i další vážná nemoc, ale endemická, doposud v Evropě omezená na okolí Středozemního moře, totiž bahenní zimnice, malárie. Na dánském, německém, holandském, belgickém a francouzském pobřeží se zabýdlel zejména typ plasmodium vivax a podél řek dospěl i do močálovitých oblastí ve vnitrozemí, ve Francii například do Sologne a Brenne a v Německu k Hannoveru, na západní břeh ústí Labe do moře a do vestfálských nížin.

Existence soupisu latinských lékařských rukopisů z doby raného středověku ve francouzských knihovnách pořízený Ernestem Wickersheimerem v roce 1966 nás přivedl k tomu, abychom pro toto období sestavili celkový obraz patocenózy. Bylo shrnuto 118 textů z 7. až 11. století většinou pocházejících z knihoven francouzských klášterů, některé však i z Anglie, Belgie, Lucemburska, Německa, Švýcarska, a Itálie a mezi rukopisy nejasného původu jsou přinejmenším dva inspirovány Španělskem, pokud z něj přímo nepocházejí. Navíc se tyto rukopisy vzájemně opakují, což nás vede k domněnce, že jde ne-li přímo o statistiku tehdejších chorob, tak alespoň o obraz péče o zdraví v západoevropské společnosti v dobách, kdy se lékařství pěstovalo v kláštrech. Pro

snazší orientaci jsme spočítali zmínky o nemocech či o prostředcích, jak proti nim postupovat (mnohé jsou zmíněny jen při této příležitosti) a rozdělili je buď stejným způsobem, jako jsme rozdělili choroby z hippokratovského korpusu, nebo jako onemocnění uvedená v exvotech v Epidauru.

Hippokratovský způsob:

S infekcí (či parazity)	Citace	%	Bez infekce	Citace	%
Horečky	60	5,5			
Trávicí ústrojí	46	4,2	Trávicí ústrojí	129	11,8
Dýchací ústrojí	69	6,3	Dýchací ústrojí	43	4,0
Úrazy, zranění	18	1,6	Úrazy, zranění	9	0,8
Poporodní komplikace	1	0,1	Potraty	7	0,6
Jiné infekce (nebo parazité)	138	12,7			
Hadí uštknutí	8	0,7			
Nervový systém (tetanus)	4	0,4	Nervový systém	133	12,2
			Jiné	426	39,1
celkem	344	31,5	celkem	747	68,5
Úhrnem				1091	100,0

Způsob jako v Epidauru:

Choroba	Zmínky	% (1)	% (2)	Choroba	Zmínky	% (1)	% (2)
Choroby očí, slepota	80	24,7	28,9	Souhotiny	28	8,6	10,1
Neplodnost	5	1,5	1,8	Horečka	60 (13)	18,5	4,7
Ochrnutí prstů, údů	22	6,8	8,0	Otrava	8	2,5	2,9
Infekce, vředy, naběhlé břicho	36	11,1	13,0	Ztráta hlasu	3	0,9	1,1
Kulhání	1	0,3	0,4	Zranění	27	8,3	9,8
Stigmata, jizvy	4	1,2	1,4	Vši	9	2,8	3,2
Bolesti nohou	2	0,6	0,7	Pleš	7	2,3	2,5
Vodnatelnost	9	2,8	3,2	Celkem	324	100,0	100,0
Cizopasní červi	23	7,1	8,3		(277)		

(1) - % se všemi horečkami

(2) - % pouze s bahenními zimnicemi

Pro srovnání s epidemiemi uvedenými v hippokratovském korpusu jsme z tabulky četnosti zmínek nemocí v lékařských textech raného středověku vybrali pouze 1091 citací a vyloučili třicet receptů týkajících se drobnějších obtíží běžného života, nikoli skutečných chorob. Tyto texty jsou totiž spíše sbírkami hotových receptů odpovídajících požadavku konkrétního a okamžitého použití spíše než kopiemi lékařských pojednání. Přes tuto mírnou úpravu se objevuje významný posun, způsobený zejména hojností jiných chorob bez infekce, které spolu s chorobami nervového systému tvoří více než 50 % onemocnění. Nejpo-

zoruhodnější je obrácení poměru infekčních a neinfekčních onemocnění. Rozdělení je ovšem obtížné, protože mnohdy mohou stejné příznaky nebo symptomy vyplývat z infekčních i z neinfekčních příčin. Ale i pokud jsme některé případy zařadili, kam nepatří, jde o tak velký počet, že nepřipouští pochyby: hlavní starostí v péči o zdraví v tehdejší době nebyly infekční nebo parazitární choroby (i když některé jsou nadále velmi rozšířené), nýbrž nemoci neinfekční.

Porovnání s nemocemi zastoupenými na exvotech v Epidauru je výmluvnější. Vybereme-li totiž pouze onemocnění zastoupená v těchto exvotech, pozorujeme podstatné rozdíly. Například léčba neplodnosti je mnohem méně četná než ve starověku, ale naopak onemocnění způsobená cizopasnými červy a součotiny jsou daleko čtenější. Pokud jde o horečky, bereme-li v úvahu všechny dohromady, jejich podíl je přílišný. Přepočítali jsme tedy poměrné zastoupení se započítáním pouze střídavých horeček, zimnic.

Podrobnosti nejsou bez zajímavosti: z 60 zmínek o horečkách se 13 týká zimnic, 5 jiných horeček (exantemata, synochus, acuta, eleode, ex cholera) a 42 velmi různých protihorečných prostředků: antidotum ad febres, lixoperitus, epitema, balneum. 175 zmínek trávicího ústrojí je mnohem rozmanitějších: 18 se týká úst: dásní, jazyka, zubů (dentium dolor), krku, 35 žaludečních potíží (ad ardorem stomachi, ad omnes frigores stomachi), 24 střev a břicha (ad ventrem deponendum), nepočítaje 27 průjmů (diarria, dissinteria, colica passio, colera, fluxus ventris), 7 se týká konečníku (ani dolor, emorruida, fistula) a 10 projímadel nebo klystýrů (laxativum, clisteris), 22 jaterních potíží (épar, epactici, ictERICI), 7 zvracení a nevolnosti, 5 problémů s nechutenstvím nebo žravostí (anorexia, bulimus), 4 kýly atd.

Ze 112 zmínek dýchacího ústrojí se 11 týká angin (angina, senanches, ad fauces asperas, raucetudo), 11 dušnosti (ad anelytum, electuarium ad suspiriosos, dispnia), 30 kašle a katarů (antidotum gira ad catarrum, electuarium ad tussim), 5 rým (coryza, reuma), 15 hrudi a plic (ad pectus calefaciendum, peripleomonia, ad dolorem pectoris, pillulae ad omnes vicium pectoris), 3 průdušek a obkladů, 14 zánětu pohrudnice (pleureticos id est qui latera dolent, lateris dolor, ad punctas vel pleuresia, pleuretici), 16 součotin (ad tiscos probata, ptisis, emoptoicis), 2 empyému.

Ze 137 zmínek onemocnění nervového systému se 29 týká migrén a jejich léčby (cefalea, cefalica passion, migrana, ad dolorem capitis), 22 ochrnutí a mrtvic (apoplexis, paralisia, paralyticus, unguentum ad paralisia), 15 epilepsie (patio ad epilepticis, epilepsia, contra caducum morbum), 13 receptů proti bolesti (antidotum qui subito dolorem tollit, potio ad dolorum, ad fictas), 2 proti bolestem sedacího nervu (emplastrum sciaticis), 12 proti poruchám spánku (ad eos qui parvum dormiunt, trociscus qui dormire facit, ad eos qui multum

dormiunt, ad somnum) plus dva přípravky pro chirurgickou anestezii (innoticon ad cirurgiam operandam, confectio soporis ad cyrurgia), 5 proti závratí (vertigo, ad vertiginem capitis), 17 proti psychózám (lunatici, maniaci, potio ad melancoliam, melancolica passio, humores melancolici, ypocondriaci), 4 proti křečím, třesu (spasmis, ad eos qui cotidie tremulant) atd.

Velké epidemické choroby jsou citovány jen málo: neštovice 4 x (unguentum ad variolas), anthrax (sněť) 7 x (carbunculus, anitrax, pustula maligna), avšak popis neumožňuje tyto termíny přesně identifikovat, malomocenství 1 x (elefanciacus), svatý oheň 12 x (emplastrum ad ignem acrum, ignis acer, unguentum ad pruriginem vel ignis acer) a šestkrát vzteklna (rabia, ydrofobos, morsus canis rabidi).

Jiné choroby, které poněkud ruší srovnání se starověkem, jsou ženské choroby zmíněné 58 x, z čehož 18 přípravků pro vyvolání menstruace (antidotum ad menstruam provocandam, potio ad mulierum menstrua provocanda), 5 proti neplodnosti (ad concipiendum), 1 proti početí (ut mulier non concipiat), 5 se týká prsů (mamillae dolor), 10 laktace (ad lactem in mamillis), 9 dělohy (matrix pessarum qui fecit ad matricem), 8 porodu (ad partum accelerandum), 3 případů, kdy dítě zemře in utero a jediná zmínka se týká gonokokového onemocnění (gonorrhugia), což ukazuje, že tato nemoc se dosud vyskytovala jen spoře atd.

Zranění a úrazů je 27, rozdělených poměrně rovnoměrně mezi zlomeniny a rány. Luxace jsou vzácné. Krev je citována 23 x, zejména v souvislosti s krvácením (fluxus sanguinis, potio ad profluvium de naribus), srdce 22 x (cordis dolor, potio ad ficum coralem, precordialis dolor), slezina 13 x (ad splen inflatum), močové ústrojí 55 x z toho 29krát v souvislosti s močovými kameny (cauculum, calculum, ad fringindum calculumin vesica), 14krát v souvislosti s ledvinami (renium dolor, nefretici), 7 x v souvislosti s močí. Je třeba zmínit i značný výskyt dny, která je zmíněna 57x (ad podagram, emplastrum ad guttam podagricam) a která často postihuje vyšší společnost: v roce 599 papež Řehoř Velký prohlašuje, že píše na loži, na něž je upoutal záchvat dny, který trvá 14 měsíců, a ve Španělsku v roce 999 krále Beritia trápí záchvaty dny, od nichž mu žádný lékař nedokáže pomoci. Glazura keramických nádob i uzávěry vína obsahují stále olovo a udržují dostatečně velkou otravu olovem na to, aby byla dna značně rozšířena. Artrózy jsou citovány ve 14 případech, což představuje stále značný výskyt jako ostatně ve všech dobách (genuculorum dolor, ad lumborum dolorem). Jednou z vážných starostí té doby jsou kožní choroby, citované 43krát, avšak jejich popisy nejsou přesné, zejména termín svrab se používá na celou řadu dermatóz (confectio saponis ad omnes scabies, unguentum ad scabiem, ceroton ad omnes scabies, furunculus, lentigo in facie, pityriasis, ad pruriginem sive scalponem, herisipela), vodnatelnost s 9 zmínkami nezaujímá významné místo (idropicus, itrupici). Zato různí parazité jsou

citování 49 x, zejména červi žijící ve střevech, škrkavky, tasemnice (23 zmínek: *emplastrum ad lumbricos rotundos, potio ad vermes per os reiciendas, serpens in ventro, contra vermen edentem*) nebo vši (potio ad tinea), málokdy jiní živočiši (*apum percussus*).

Mnohem významnější jsou smyslové orgány, zejména oči, zmíněné 80krát, v době, kdy obydlí neměla komín a byla nevalně osvětlována malinkými okénky, takže byla neustále zakouřená ohřívadly nebo olejovými lampami, a brýle neexistovaly (*contra albuginem oculorum, fumentum ad dolorem oculorum, ad glaucomaticos, nictalmus*), a po nich uši, zmíněné 18krát (*aurium vitia, confectio auriendi, surdi*) a nos 9krát (*ad nares male olentes, narium morbi*).

Těžko identifikovatelné tělesné šťávy v té době zaujímají přední místo v nosologii a jsou zmíněny 56krát (*agrimonia, antidotum ad apostemas, diapituidam, ad flegma solvendum*), 8krát je zmíněna rakovina (*ad cancrum curandum*).

Zbývají protijedy proti různým otravám (8 zmínek) (*antidotum contra venena, antidotum potentissimus Mitridatis Regis*), které nejsou příliš specifikovány, proti kouzlům a zlým duchům (*antidotum contra ascistentibus, remedium ad demonium*) a na třicet receptů proti drobným potížím všedního života (*flectina, phlyctenes*), proti mozolům, jizvám, kuřím okům, začernalým zubům atd. (*callosetas, ragada, ad clavellos qui in pedibus nascunt, pedes qui crepunt, verrucam, ut nigri non sunt dentes, gengivae olentes*) a dokonce depilační prostředky: *ut pili incorporate non nascantur* nebo prostředky proti opilsti: *ad ebriosos*, nebo proti drobnějším vadám (*alopicia, ad capillos cadentes, ut capilli non cadent, ut pili renascantur*).

Zdůrazňuji, že tento přehled nemůže představovat rozložení a výskyt chorob v raném středověku, ale ukazuje nám alespoň přibližně, nač se zaměřovala všední péče o zdraví v západní Evropě mimo velké náporu epidemií.

Dvě poslední patocenózy středověku

Velmi významná změna nastala v oblasti zdravotnictví: lékařství se začíná vyučovat na fakultách a od 12. století se jím pozvolna přestávají zabývat mniši a klerikové a ponechají je v rukou odborníků: lékařů, felčarů-lazebníků a apatykářů.

Přestože se základ patocenózy, která se v Evropě ustavila po návratu z křížových výprav na začátku 12. století, příliš nezměnil a zůstává zhruba stejný jako to, co jsme právě vylíčili, některé epidemie se změnilly novými a častými styky s Blízkým východem.

V první řadě se neštovice, které zřejmě z Evropy zmizely během 11. století, koncem 12. století znovu objevily, ale pouze v oblastech kolem Středozemního moře, kde se od 13. století začínají objevovat jejich popisy v lékařských spisech.

Zato malomocenství, které v 9., 10. a 11. století³¹ ustoupilo, se začátkem 12. století začíná značně šířit. Tento náhlý nárůst v celé Evropě možná způsobily, jak jsme uvedli, nové vztahy s Blízkým východem, kde bylo časté. Krátce po dobytí Jeruzaléma byl v Palestině založen špitálnický řád svatého Lazara, který se věnoval léčbě malomocných (jeruzalémský král Balduin IV. zemřel na lepru ve věku 25 let v roce 1185). V roce 1148 po návratu z druhé křížové výpravy francouzský král Ludvík VII. daroval řádu svatého Lazara zámek Boigny u Orléansu. Záhy se v celé Evropě řádu dary jen hrnou a řád zřídil nemocnice pro malomocné po celém katolickém Západě, například ve Španělsku byla první zřízena v roce 1180. Vedení řádu bylo muslimy z Palestiny vyhnáno a přeložilo své sídlo v Boigny. V roce 1308 se mu dostalo ochrany francouzského krále Filipa IV. Sličného.

Zdá se, že k tomuto datu dosáhla lepra největšího rozšíření a výskytu v celé Evropě. Ve 12. a 13. století se zakládalo stále více leproserií, a to církví, řádem svatého Lazara, králi, šlechtici i městy.³² Jejich počet se koncem 13. století odhaduje v celé Evropě na 19 000. Připustíme-li, že v každém takovém zařízení bylo průměrně 15 až 16 nemocných (podle dobových dokumentů to bylo u velkých měst o 2 až 3 až více než 100), a předpokládáme-li, jak tomu nasvědčuje moderní epidemiologie, že polovina případů měla téměř neviditelnou, tzn. v té době nezjistitelnou podobu, muselo být kolem roku 1300 v Evropě přibližně 600 000 malomocných z celkové populace 75 či 80 milionů obyvatel včetně Ruska, tedy 0,8 %. Nicméně už v první polovině 14. století se malomocenství přestalo nejen šířit, nýbrž začalo ustupovat, a to z důvodů, které neznáme.

Svatý oheň, který byl velmi rozšířený a častý kolem roku 1100, započal od počátku tohoto období značně ustupovat. Boj proti této metle se zpočátku omezoval na pouhé náboženské vzývání svatého Martiala v roce 994 v kraji Limousin, svatého Goeryho v Lotrinsku v roce 1089, svaté Genevièvy v Paříži v roce 1129, kdy byla postavena kaple sv. Genevièvy des Ardents. Když se objevila panna Marie v Arrasu, byla v roce 1220 postavena i kaple s věží „Sainte Chandelle”. Založení špitálnického řádu v Saint Antoine de Viennois v roce 1095 však záhy předčilo všechny ostatní postupy, neboť postiženým svatým ohněm, jemuž se brzy začalo říkat oheň svatého Antonína, se tam poskytovala vhodná péče. Dobrý pšeničný chléb, kterým mniši krmili své pacienty, jistě

³¹ Španělsko bylo možná vzhledem ke svému neustálému kontaktu s muslimy jedinou evropskou zemí, kde lepra na ústupu nebyla. V roce 923 byl malomocenstvím postížen i král Don Fruela, třetí syn Alfonse Velikého.

³² První leproserie ve Španělsku byla otevřena v Palencii v roce 1067, první špitál sv. Lazara v roce 1180. V Nizozemí bylo první leproserium zřízeno v Namuru v roce 1118 po návratu z první křížové výpravy.

přispěl k léčbě, avšak ústup choroby lze částečně vysvětlit i zvykem nesít už žito zvlášť, nýbrž s pšenicí, čemuž se říkalo sourež, a možná také klimatickými podmínkami, které byly pro výskyt námelu méně příznivé.

Začátkem 13. století došlo ještě k významnému nárůstu této choroby ve Španělsku: v roce 1214 ve Staré Kastilii, v roce 1230 na Mallorce, v roce 1256 v Salamance. Řád svatého Antonína otevřel špitál v každé postižené oblasti, jakmile byla epidemie zaznamenána. Ústup choroby však byl stále výraznější a začátkem 14. století téměř vymizela a nadále se objevuje pouze ve vzácných a slabých epidemiích, místně značně omezených.

Začíná se však rozmáhat jiná choroba, nenakažlivá a doposud dost vzácná, a sice kurděje. Tato avitaminóza, postihující pouze populace, jež se dlouhodobě živí uzeninami a nasoleným masem, se pravděpodobně zprvu objevila nenápadně ve velkých městech v oblastech, kde panuje dlouhá zima. Kurděje postihly i vojska, zejména na dalekých výpravách, byly například příčinou nezdaru výpravy francouzského krále Ludvíka IX. do Dumyatu v Egyptě v roce 1248.

Tuberkulóza si dál vybírala svou daň, ale jestliže v raném středověku dělaly zřejmě lidem větší starosti souchotiny (zasloužily si 15 zmínek) než krtičnatost (skrofulóza) (se 2 zmínkami), právě tato forma se ve 13. století stala nejvíce zaznamenávanou, ne-li nejčastější. Původ nárůstu tuberkulózního zánětu mízních uzlin se vysvětloval hromadným vývozem hovězího dobytka z Lombardie do celé západní Evropy. Tato zvířata, často postižená tuberkulózou, údajně rozšířila kmeny Kochova bacilu postihujícího hovězí dobytek, a přispěla tak k rozšíření této formy tuberkulózy postihující uzliny. Jisté však je jen to, že se ve 12. století v Anglii a ve Francii rozšířila představa, že dotyk královské osoby má schopnost krtice vyléčit (ve Francii se jim říkalo crouelles). V Anglii podle tradice tato schopnost pochází od Eduarda Vyznavače, ve Francii od Chlodvíka. Ve skutečnosti ovšem královský dotyk vždy doprovázela štedrá almužna jednoho nebo i několika zlatáků, což značně zvýšilo účinnost léčby postižených chudáků.

Z jiných epidemií kromě chřipky, která byla možná dovezena na lodi do Benátek v roce 1172 a odtud se v roce 1173 patrně rozšířila do Itálie, Francie, Saska a Anglie, zaznamenáváme pouze lokální epidemie, například tu, která v letech 1344-1345 postihla Nizozemí a Francii od severu k jihu, ale nepodařilo se nám ji identifikovat.

Návrat moru v roce 1347 tuto staletou rovnováhu rozmetl a na pouhé století a půl nastolil **novou patocenózu**, v níž sám zaujímal hlavní místo. Do Evropy se dostal z východu obchodováním s Orientem a Střední Asií a nejprve pustošil rozlehlé jižní roviny kolem Volhy a Donu a postihl obyvatele Zlaté hordy. Je známo, jak chán Džanibek, který obléhal janovskou obchodní faktorii

Kaffu na Krymu, mor přenesl na obléhané: vrhal totiž mrtvé oběti moru katalpulem přes hradby. Z Kaffy janovské galéry mor dovezly do Pery, janovské faktorie v konstantinopolském přístavu, kde se mor rozšířil v červenci 1347, do Messiny se dostal koncem září 1347 a protože Janov odmítl nakaženou loď přijmout, 1. listopadu se ocitla v Marseilli. Příbřežní plavby pak roznesly nemoc do dalších přístavů: Benátek, Splitu v Dalmácii, Livorna v Toskánsku, Barcelony v Katalánii, Valencie, Almerie a na všechny ostrovy ve Středozemním moři. Začátkem roku 1348 se během zimy mor dostal do vnitrozemí ve formě zánetu plic. Tento morový zápal plic se šířil od člověka k člověku kašlem, zabíjel ve dvou třech dnech a jeho smrtelnost byla stoprocentní. Obyvatelstvo děsil tím spíš, že zmizel už více než před půl tisíciletím, takže vzpomínky na něj zcela vybledly a nyní se jevil jako nová záhadná pohroma.

Na jaře se vrátil k dýmějové formě a pomalu se šířil obchodními cestami po řekách, přičemž proti proudu postupoval mnohem pomaleji než po proudu. V dubnu 1348 zasáhl Toulouse, v Bordeaux se objevil koncem června a prostřednictvím lodí se před koncem července rozšířil do jižní Anglie, Irska a do Rouenu: 20. srpna proti proudu Seiny dospěl do Paříže, ale teprve 29. září pozemní cestou do Londýna a nakonec do Calais. Pak přišla zima a mor si udělal přestávku. Na jaře roku 1349 se dal opět na pochod, ne však všude, zejména v Burgundsku, zdá se, vymizel, ale z Londýna se přenesl na pobřeží Severního moře do Norska, Dánska, Německa, nikoli však do Nizozemí, které před dvěma lety přerušilo obchodní styky s Anglií. Střední Porýní bylo postiženo v roce 1349 podobně jako Portugalsko, Rakousko a Uhersko.

Z Lübecku, zasaženého v létě 1350, bylo postiženo Švédsko a pobaltské přístavy v téže době jako střední Německo a severní Polsko: v roce 1351 Kuronsko a Bělorusko, v roce 1352 v Novgorodu bylo sice Rusko zdecimováno, ale nakonec tato metla zanikla v lesích a tundrách. V pěti letech mor zahubil čtvrtinu nebo pětinu obyvatel Evropy a jen málokterá země této katastrofě unikla jako například Galicie ve Španělsku, Nizozemí, Island, Čechy a Morava, Finsko, polská Halič a rumunská knížectví.

Nastal naprostý rozvrat, tím spíše že mor se znovu objevil ve Francích v roce 1360 a opět zpustošil Evropu a pak se pravidelně vracel každých deset či dvanáct let. Lidé v úzkosti hledali spásu v útěku fyzickém, čímž nemoc šířili, nebo v úniku duchovním ke svatým ochráncům, kteří by učinili zázrak. Reagovali i agresivitou, která vedla v Toulonu v dubnu 1348 k velkému pronásledování Židů, křivě obviňovaných, že nemoc šíří. Toto hnutí se šířilo v Katalánsku, Švýcarsku, Německu, v jižním Polsku a ve Flandrech. V srpnu 1348 se v Benátkách objevilo hnutí flagelantů, kteří agresivně obraceli sami proti sobě a putovali a šířili toto hnutí do Rakouska, Uherska, na Moravu, do jižního Polska, prošli celým Německem od východu na západ a skončili rovněž ve Flandrech.

Obě hnutí byla odsouzena papežem i civilními úřady a zanikla v prosinci roku 1349 nebo začátkem roku 1350.

Úmrtí většiny řádného duchovenstva, které představovalo intelektuální elitu společnosti v celé Evropě, vedlo ke značnému poklesu znalostí a začínají se opět objevovat pověry a čarodějnictví, které zasévaly do myslí veřejnosti ještě větší zmatek. To je možná hlubší vysvětlení nové epidemie, zcela specifické pro tuto dobu: tanec svatého Víta. Různí autoři několikrát popsali případy taneční mánie u germánských populací: Svatý Eloi, který byl na misii v antverpské diecési v roce 650, svatý Willibrod na misii u Frísů kolem roku 700, mnich Lambert v roce 1074 v Kolbigku v Sasku, Svatý Gerald z Kambrie v Saint Almedha v Brecknockshire, Erfurtská kronika v roce 1237 u dětí tohoto města, Maastrichtská kronika v roce 1278, kdy tanečníci způsobili zřícení mostu přes řeku Mázu a mnozí se utopili, a konečně v Lužici, městečku na českých hranicích, kde v roce 1349, když se blížil černý mor, ženy a dívky celé dny tančily před obrazem panny Marie. Avšak 15. července 1347 v několika městech středního Porýní se kdoví odkud objevují chlapani a dívky a začnou po stovkách párů tancovat na náměstích a při tom zpívají a křičí, pak se v srpnu rozptýlí do kraje kolem Maastrichtu a Herstalu, v září kolem Lutychu, Tongeren, Kolína a Mét. Všude nacházejí diváky, kteří je začnou napodobovat, tančit a putovat s nimi. Nakonec je koncem listopadu zastaví zákazy městských správ a špatné počasí, ale každé léto v letech 1375 a 1376 znovu začínají až do roku 1381, kdy se duchovenstvo rozhodne je vést na pouť k svatému Janu Křtiteli do Kilburgu, kde naleznou opět klid. V roce 1414 však epidemie opět propuká ve Štrasburku, šíří se do Bádenska, Würtemberska, Bavorska. Tentokrát se kněžím podaří ji zažehnat díky svatému Vítu a vždy, když se tato podivuhodná epidemie tance znovu objeví, obracejí se k němu, například v Metách v roce 1463 a v roce 1518 ve Štrasburku. Tato nemoc se nakonec nazývá jeho jménem.

Dodejme ještě, že většina epidemií zdaleka neustupila, spíše se šíří jako chřipka, již popsal Valescus z Tarentu v roce 1387 v Montpellier, v roce 1403 a 1413 byla v Paříži, v roce 1438 postihla celou Evropu a obzvláště silně Itálii a v roce 1482 zejména Francii. Zdá se, že během 15. století se do střední a severní Evropy vrátily neštovice. Stále častější úplavice mnohdy donutí vojska, byť vítězná jako vojsko Černého prince ve Španělsku, aby se stáhla s ohromnými ztrátami.

Citelně ustupuje pouze svatý oheň a malomocenství. V případě malomocenství se objevilo vysvětlení, že malomocní byli zdecimováni morem, který řádil ve všech společenstvích. Této domněnce však odporuje Girardova studie, která ukazuje, že malomocní žili izolovaně a že je možná chránily i jiné faktory.

Na závěr tohoto přehledu poslední patocenózy středověku zdůrazněme, že mor značně přispěl ke zvratu v lékařském myšlení. Tato strašlivá epidemická choroba, která se nevyskytovala ani u Hippokrata ani u Galéna, se lidem jevila jako velice nakažlivá. Už v 14. století byla v Itálii jako účinné opatření zaznamenána první izolace a pozvolna přestává být tak nedotknutelné dogma o přenosu nakaženým vzduchem. V 15. století se v Evropě šíří městská hygienická a zdravotní opatření týkající se izolace a dezinfekce. Mysl lidí začíná být připravena přijmout myšlenku nákazy, kterou bude v 16. století jasně formulovat Jeroným Fracastorius, ale která se prosadí až s Louisem Pasteurem ve století devatenáctém.

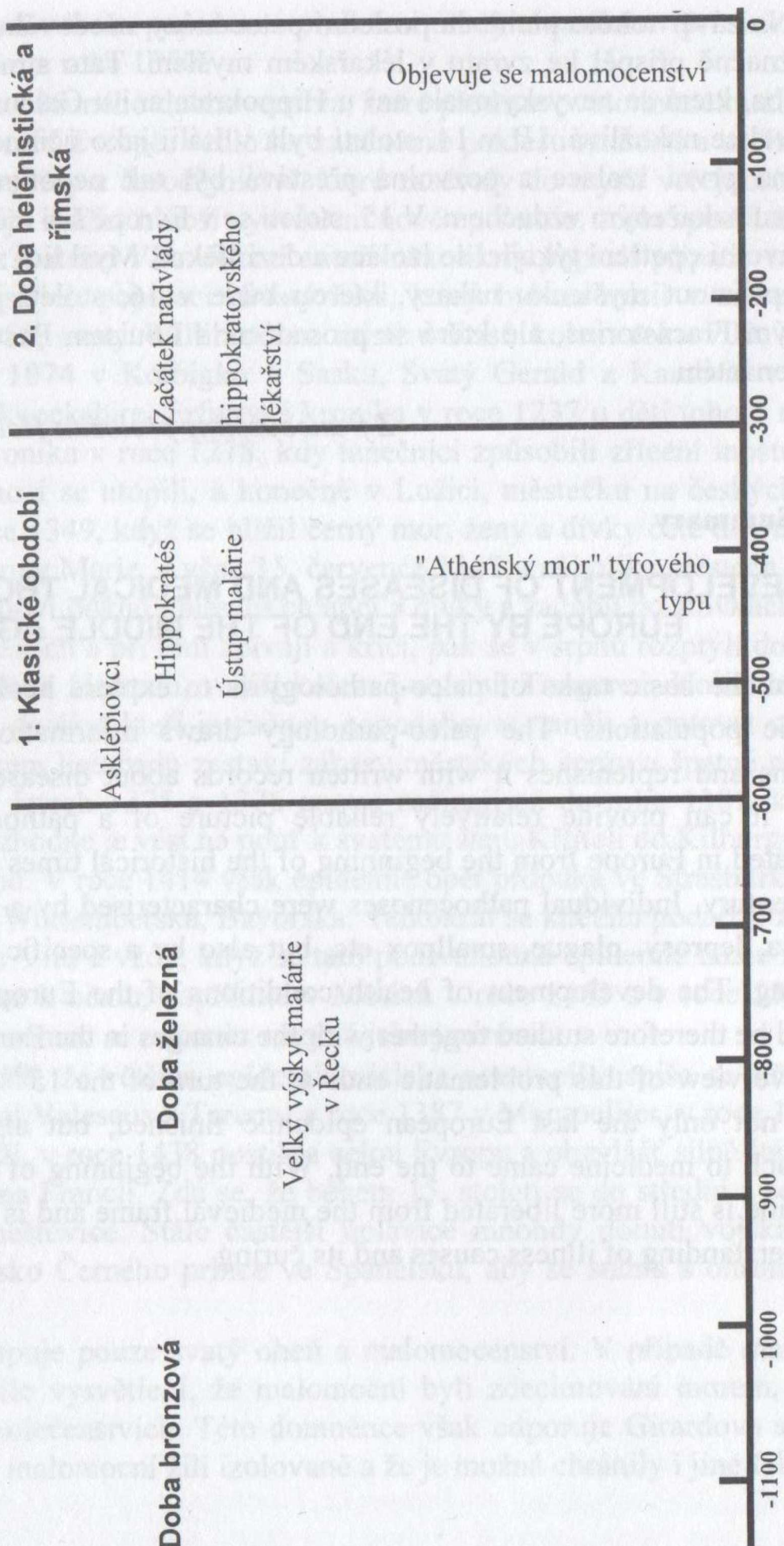
Z francouzštiny přeložila Helena Beguivinová

Summary

DEVELOPMENT OF DISEASES AND MEDICAL THOUGHTS IN EUROPE BY THE END OF THE MIDDLE AGES

One of the basic tasks of paleo-pathology is to explore health conditions of historic populations. The paleo-pathology draws information from skeletal remains and replenishes it with written records about diseases in the period. Thus, it can provide relatively reliable picture of a pathocenoses as they alternated in Europe from the beginning of the historical times to the end of the 15th century. Individual pathocenoses were characterised by a typical disease - malaria, leprosy, plague, smallpox etc, but also by a specific type of medical thinking. The development of health conditions of the European populations should be therefore studied together with the changes in the European medicine. The overview of this problematic ends at the turn of the 15th and 16th century when not only the last European epidemic finished, but also the medieval approach to medicine came to the end. With the beginning of the Renaissance medicine is still more liberated from the medieval frame and is more successful in understanding of illness causes and its curing.

Přehled historických patocenóz

„SLAVNOSTNÍ OKAMŽIKY” - SVATEBNÍ A KŘESTNÍ OBŘAD V OBDOBÍ RANÉHO NOVOVĚKU

*(Závěry tridentského koncilu a pražské synody ve světle jihočeských
matričních zápisů z 2. poloviny 17. století)*

Josef Grulich

1. Úvod

Křest či sňatek jsou jedním z neprávem opomíjených témat české historiografie. Přestože sociální každodennost, zvláště rodinný cyklus jedince, jsou stále častěji předmětem zájmu našich i zahraničních historiků, vzájemná souvislost mezi životní praxí a soudobými církevními normami zůstává i nadále spíše na okraji badatelského zájmu. Zmíněná vazba je opomíjena dokonce i ve vztahu k druhé polovině 17. století, kdy římskokatolická církev ovlivňovala život všech jednotlivců bez ohledu na jejich sociální příslušnost.¹ Mnohé studie regionálního charakteru sice význam církevních předpisů v různých sférách života přímo či nepřímo potvrzovaly, avšak jejich souvislost s církevními zájmy mnohdy zcela záměrně přehlížely. Například při zkoumání jednotlivých okolností volby křestního jména zůstávaly podstata i průběh křestního obřadu zcela opomenuty, přestože pojmenování jedince bylo bez nich nemyslitelné.² Obdobným způso-

¹ Na narození dítěte a uzavření sňatku jakožto součást životního cyklu jedince upozornil J. PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury II/1*, Praha 1995, s. 161-168; současný pohled evropské historiografie na dané téma připomněl M. NODL, *Dětství v předmoderní době*, *Souvislosti* 4/30, 1996, s. 14-17.

² Problematice volby křestních jmen byla v minulosti věnována pozornost především prostřednictvím dílčích studií zveřejňovaných na stránkách *Zpravodaje místopisné komise ČSAV*

bem také historická demografie využívá matričních zápisů, aniž by okolnostem jejich vzniku věnovala sebemenší pozornost. Zatímco česká historiografie nepřikládá problematice křtin a svateb téměř žádnou důležitost³, etnografie se nimi zabývá pouze jednostranně, z hlediska rodinných obřadů a obyčejů.⁴

Mnohem častěji než v poddanském prostředí byly křtiny i svatby připomínány v souvislosti s osudy významných představitelů české šlechty. Avšak předeem proklamovaný průběh křestních i svatebních obřadů se zpravidla omezil pouze na konání rodinných slavností, aniž by udělování církevních svátostí byl přikládán sebemenší význam. Prioritou výzkumu se zde jeví spíše prosazování určité osobní a rodinné strategie ovlivněné mocenskými a ekonomickými zájmy jednotlivců či skupin, zatímco stále stejný křestní i oddací obřad zůstává i v tomto případě zcela na okraji badatelského zájmu.⁵ A tak i v případě vyšších společenských vrstev je mnohem větší pozornost věnována rozsahu kmotrovského daru, průběhu zásnub nebo obsahu svatební smlouvy nežli vlastnímu křtu a svatbě.⁶ Jejich tradiční popis je zpravidla ovlivněn nejenom rozsahem

(např. G. HOFMANN, **Vývoj křestních jmen na Ptenínsku v letech 1651 až 1921**, ZMK ČSAV 9, 1968, č. 3; R. KRYL, **Určování křestních jmen při křtech**, ZMK ČSAV 7, 1966, č. 4.; V. SAJTL, **Křestní jména v Čechách roku 1654**, ZMK ČSAV 13, 1972, č. 1-2; M. NOVÁKOVÁ-ŠLAJSOVÁ, **Jména poddaných na panství Bor u Tachova v r. 1654**, ZMK ČSAV 21, 1980, č. 2-5), *Onomastického zpravodaje* (např. R. DVOŘÁK, **Frekvence křestních jmen obyvatel města Vysokého Mýta v 15. a 18. století**, OZ 28, 1987, č. 2), příp. i *Genealogických a heraldických listů* (např. M. ČECH, **Křestní jména z matrik**, GHL 17, 1997, č. 3-4).

³ Z historického hlediska na aktuálnost dané problematiky upozornil český překlad knihy J. C. BOLOGNE, **Svatby - dějiny svatebních obřadů na Západě**, Praha 1997.

⁴ Např. J. MACEK a kol., **Československá vlastivěda 3 - Lidová kultura**, Praha 1968 s. 219-223, 561-570; V. FROLEC (ed.), **Lidová kultura a současnost 9 - Svatební obřad, současný stav a proměny**, Brno 1983; A. ROBEK - J. VAŘEKA, **Jihočeská vlastivěda - národopis**, České Budějovice 1987, s. 133-136; I. VOJANCOVÁ, **Od svatby ke kolébce**, Pardubice 1995.

⁵ Srov. J. PÁNEK, **Poslední Rožmberkové - velmoži české renesance**, Praha 1989, s. 107-111, 193, 197-201, 218, 226-227; V. BŮŽEK - J. HRDLIČKA a kol., **Dvory velmožů s erbem růže**, Praha 1997, s. 80-97; J. KUBEŠ, **Rodinné vztahy pánů z Hradce a Rožmberků v předbělohorském století**, Opera Historica 6, 1998, s. 277-281; CH. FRITZOVÁ - J. RŮŽIČKA, **Španělský sňatek Vratislava z Pernštejna (1555)**, Sborník prací východočeských archivů 3, 1975, s. 63-77; P. VOREL, **Pernštejnská svatba v Prostějově roku 1550**, ČMM 114, 1995, s. 139-162, J. JANÁČEK, **Ženy české renesance**, Praha 1987², s. 22-40.

⁶ Srov. M. LEMBERGOVÁ, **Hanavské zásnuby Albrechta Jana Smiřického**, ĎaS 16/6, 1994, s. 15-18; P. MAŤA, **Rituál zásnub v deníku renesančního kavalíra**, ĎaS 18/6, s. 11-15, 1996.

pramenné základny, ale i přihlédnutím k dějinnému významu hlavních aktérů.⁷ A tak nejenom v případě křtu, ale i sňatku šlechtice je mnohem důležitější výčet jednotlivých kmotrů a svědků, nežli popis stále stejného církevního obřadu.⁸

Tedy nejenom v případě poddaných, ale i šlechty zůstává svatební a křestní obřad zcela na okraji badatelského zájmu. Svůj podíl na uvedené situaci nese především výpovědní hodnota pramenné základny, jež se v podobě matričních zápisů omezuje pouze na datum a výčet aktérů křtu nebo sňatku.⁹ Kromě genealogů je hojně využívá také historická demografie, která se snaží doložit spíše obecné zákonitosti populačního vývoje nežli životní osudy konkrétních jednotlivců, a to i v případě, když používá metody rekonstrukce rodin.¹⁰ Na základě matričních zápisů je však hlavní pozornost věnována rodinným příslušníkům, zatímco údaje týkající se kmotrů a svědků jednotlivých římsko-katolických obřadů zůstávají zcela opomenuty.¹¹ Udělování církevních svátostí je zde zkoumáno především z hlediska četnosti, nikoliv v rámci naplňování oficiálně stanovených předpisů průběhu křestního a svatebního obřadu.

Přestože v oblasti pražské arcidiecéze byly křty a sňatky poddaných pravidelně evidovány již od 2. poloviny 17. století, příslušníci šlechty se vzhledem ke svému nízkému počtu objevují v matričních zápisech zcela výjimečně.¹² A tak z hlediska popisu jejich účasti na církevních obřadech nabývají na významu spíše narativní prameny nebo písemnosti osobní povahy, které však nepřibližují průběh církevních obřadů ale spíše výjimečnost a neopakovatelnost slavnostní události ohromující své okolí.¹³ Uvedený přístup je vcelku pochopitelný, neboť

⁷ Srov. M. KOLDINSKÁ - P. MAŤA (edd.), *Deník rudolfinského dvořana - Adam mladší z Valdštejna, 1602 - 1633*, Praha 1997, s. 44, 48, 53.

⁸ Srov. V. BŮŽEK-J. HRDLIČKA, *Dvory*, s. 73-74; J. KUBEŠ, *Rodinné vztahy*, s. 274-275.

⁹ Na okolnosti vzniku českých církevních matrik upozornil E. MAUR, *Církevní soupisy obyvatel v katolické a protestantské Evropě*, HD 4, 1970, s. 10; TÝŽ, *Církevní matriky jako historický pramen*, SAP 20, 1970, s. 425-457; TÝŽ, *O počátcích a vývoji církevních matrik se zvláštním zřetelem k českým poměrům*, HD 3, 1969, s. 13.

¹⁰ Výsledky systematického výzkumu populačního vývoje podávají na základě matričních výzkumů následující studie: *Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období)*, Acta demographica 4, 1981; *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999.

¹¹ Např. L. DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701 – 1850*, Ústecký sborník historický 1985, s. 143-239; P. MUŽÍK, *Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1651-1830*, SAP 26, 1986, s. 103-207.

¹² Srov. B. PETR, *Lanžovský kostel, matriky a šlechta*, ČRS 4, 1932, s. 113-123.

¹³ Srov. V. BŘEZAN (ed. J. PÁNEK), *Životy posledních Rožmberků I-II*, Praha 1985, s. 152, 184-186, 287-288, 302; Č. ZÍBRT, *Staročeské pozvánky na křtiny v 16. století*, ČL 31, 1931, s. 356-357.

způsob přijetí církevní svátosti byl v katolickém prostředí pevně stanoven, takže se musel při každém obřadu zcela zákonitě stejně stereotypně opakovat. Přihlízející osoby jej pak zpravidla považovaly za obecně známý, takže nebyl připomínán ani v soudobých pramenech.¹⁴ Odlišnost v jeho průběhu lze spojovat pouze s osobností kněze, jehož spontánní projev mohl i neustále se opakujícímu a již důvěrně známému obřadu dodat výjimečnou podobu.

Hlavním předmětem výzkumu se proto stala vzájemná konfrontace oficiálně uplatňovaných církevních předpisů a průběhu křestního a svatebního obřadu tak, jak je patrný na základě matričních zápisů z chýnovské farnosti. Roku 1670 zdejší farní obvod vytvářelo 13 vesnic společně s dalšími 22 „*přifařenými*“ lokalitami, které náležely k děkanskému (Chýnov) a čtyřem filiálním kostelům (Obrataň, Pohnání, Ratibořice, Věžná). Jestliže roku 1671 bylo v zkoumaném regionu evidováno celkem 1794 duší (tj. všech farníků kromě dětí), o dvacet let později (1691) se jejich počet téměř zdvojnásobil, dosáhl počtu 3 371.¹⁵ Celkový nárůst počtu místního obyvatelstva je doložitelný také na základě matričních zápisů. Roční počty narozených dětí se v rozmezí let 1645 až 1700 zvýšily z 88 na 128, počty sňatků ve stejném období z 11 na 31.¹⁶ Uvedený rozsah zkoumaného regionu lze tedy považovat za dostatečně reprezentativní .

Oba obřady měly předepsaný nejen průběh ale i průvodní okolnosti. Jejich jednotná podoba se u nás začínala postupně prosazovat teprve v druhé polovině 17. století, přestože byla schválena již v průběhu tridentského koncilu (1545 až 1563). Na území Čech a Moravy byla potvrzena během olomoucké (1591) a pražské synody (1605).¹⁷ V praxi se však definitivně ujala teprve v druhé polovině 17. století, tedy v období rekatolizace. Po porážce stavovského odboje byla nejprve v závislosti na místních podmínkách reorganizována církevní správa, jakožto jeden z nosných pilířů rekatolizačního procesu.¹⁸ Později,

¹⁴ I Koldínova městská práva věnují pozornost pouze jednotlivým okolnostem uzavření sňatku, nikoliv jeho průběhu. J. JIREČEK (ed.), **Práva městská království českého a markrabství moravského spolu s krátkou jich summou od M. Pavla Krystyana z Koldína**, Praha⁵ 1876, s. 100-114.

¹⁵ Zpovědní seznamy uložené v SÚA Praha, APA I, sign B 24/1, 24/19.

¹⁶ SOA Třeboň, Sběrka jihočeských farních matrik, FÚ Chýnov, kniha č. 1, 2; FÚ Věžná, kniha č. 1.

¹⁷ Významem pražské synody se zabývali M. KOVÁŘ, **O synodě pražské z r. 1605**, Čech 1895, č. 95; F. VACEK, **Diecévní synoda pražská z r. 1605 (Život církevní v Čechách s počátku sedmnáctého století)**, Sborník historického kroužku 5, 1896, s. 25–45.

¹⁸ Církevními poměry a rekatolizací na jihu Čech v 17. století se zabývali J. HANZAL, **Pobělohorská rekatolizace v jižních Čechách**, JSH 48, 1979, s. 181–191; V. OEHM, **Protokol reformační komise, konané r. 1628 v krajích Bechyňském, Prácheňském a**

v 80. letech 17. století, kdy se již plně stabilizovaly náboženské poměry v zemi, obsazovaly se poslední opuštěné farnosti. Navíc se aktualizovaly i některé již dříve kodifikované normy náboženského života.

A tak roku 1684 vyšly opětovně tiskem také latinsky psané závěry pražské synody (1605), které měly zcela jednoznačně přispět k posílení stávajícího vlivu a autority římskokatolické církve na celém území pražské arcidiecéze.¹⁹ Jelikož pouze teoreticky a v latinské podobě vymezovaly základní principy fungování každého římskokatolického společenství, staly se neprávem opomíjeným pramenem historického bádání.²⁰ Na základě vzájemné konfrontace jejich obsahu s matričními zápisy byla provedena rekonstrukce jednotlivých okolností přípravy věřících i vlastního průběhu podávání svátosti křtu a manželství. Hlavním cílem prováděného výzkumu se stalo vzájemné srovnání oficiálního, církevními představiteli doporučeného postupu a obvyklé životní praxe.²¹

2. Základní předpoklady pro křest

Celkové pojetí křtu, zdůrazňované jak v závěrech tridentského koncilu, tak i pražské synody, vycházelo z původní křesťanské představy o tom, že prostřednictvím křestního obřadu jsou lidé přivtělováni ke Kristu a včleňováni mezi lid Boží: „*Svátost křtu, s jejíž pomocí jsme zbaveni prokletí pekla, ke kterému jsme jako synové přírody přisouzeni, neb všichni se tak rodíme, k Bohu jsme přijati za syny a do stavu nevinnosti jsme opět uvedeni*“.²² Od té doby bylo nepředstavitelné, že by se křestní obřad mohl uskutečnit někde jinde než před Bohem na půdě římskokatolického kostela, kde jeho vykonání bylo možné pouze prostřednictvím kněze a svěcené vody.²³

K přechovávání svěcené vody obvykle sloužila křtitelnice, skládající se zpravidla ze dvou základních částí - z nádržky na svěcenou vodu a z podstavce

Plzeňském, Věstník České společnosti nauk 1897, s. 1–29; M. VOLF, **K dějinám protireformace v jižních Čechách (1637 – 1650)**, JSH 51, 1982, s. 81–87.

¹⁹ **SYNODUS ARCHI-DIOECESANA PRAGENSIS** Habita ab ILLUSTRISSIMO & REVERENDISSIMO DOMINO DOMINO SBIGNEO BERKA DEI APOSTOL: SEDIS GRATIA ARCHI-EPISCOPO PRAGENSI, & PRINCIPE, LEGATO NATO, & c. Anno à Christi Nativitate M. D. C. V., Pragae 1684; jednotlivé části pramene pro potřeby této studie přeložila Hana Linhartová.

²⁰ Rozborem některých ustanovení pražské synody se zabývali např. Č. ZÍBRT, **Synoda r. 1605 proti pověrám**, ČL 26, 1926, s. 176–178; J. SEĎÁK, **Některá zvláštní ustanovení pražské synody z r. 1605**, ČKD 31, 1890, s. 606–613.

²¹ O rekonstrukci života poddaných na základě normativního pramene hospodářské proveniencce se pokusil již V. ČERNÝ, **Hospodářské instrukce**, Praha 1930.

²² **SYNODUS**, s. 50-55 (DE BAPTISMO – O křtu).

²³ J. SVOBODA, **Přisluhování svátosti křtu sv.**, ČKD 18, 1877, s. 534–36.

určeného k jejímu osazení. Oba zmíněné komponenty byly nejčastěji instalovány v presbytáři římskokatolického kostela. Horní nádoba na svěcenou vodu měla obvykle osmiúhelníkový či pouze okrouhlý tvar, který každému symbolicky připomínal jediný účel křtitelnice - provedení křtu. Za nejvhodnější materiál, určený k jejímu zřízení, byl pokládán pevný kámen, který ve srovnání s měkkým mohl mnohem lépe zabraňovat nežádoucímu samovolnému úniku svěcené vody. Nádržka na svěcenou vodu bývala pro okrasu, i z důvodu ochrany před prachem a jinými nečistotami zakryta ozdobnou látkou. Případnému zneužití svěcené vody, které se dalo očekávat od pověřivých lidí, se předcházelo pevnou závorou, kterou nebylo možné volně odstranit. Klíč od ní směl opatrovat pouze farář, kterému, jako jediné osobě, příslušel oficiální dohled nad křtílnicí.²⁴

Nejenom na křtílnici, ale obzvlášť na její obsah byly kladeny poměrně vysoké nároky. O sobotních svátcích, zvláště však o svatodušní sobotě, bývala předem připravená čistá voda smíchávána s olejem, čímž bylo dosaženo jejího posvěcení. Uvedený úkon se však zpravidla neprováděl samostatně, ale současně s vymýváním a čištěním vnitřku křtílnice či přímo zdroje vody. Starší posvěcená voda, která se v daném okamžiku stala přebytečnou, měla být vylita na kosti zemřelých osob.²⁵

Voda určená k budoucímu posvěcení mohla pocházet z moře, řeky, močálu, studny i pouhého pramene, avšak nesměla obsahovat žádné nežádoucí příměsi. Zbahnění vodního zdroje nepředstavovalo nepřekonatelnou překážku budoucího použití, zvláště když zůstával i nadále zachován určitý obsah vody. Na kvalitu tekutiny, jíž se křtilo, byly kladeny minimální nároky pouze tehdy, jestliže se novorozenec octnul v přímém ohrožení života, při nouzovém křtu. Ten však probíhal za zcela mimořádných okolností, zpravidla bez přítomnosti kněze.

Vlastní podstata křtu byla vždy naplněna v okamžiku, kdy z úst faráře zazněla jednotná křestní formule: „*Přijmi spásu moudrosti*“, jejíž vyslovení doprovázelo polítkou hlavy křtěnce svěcenou vodou. Zmíněnou podstatu křestního obřadu, kterého se kromě kněze, křtěnce, rodičů a kmotrů účastnily i další přizvané osoby, prosazovala římskokatolická církev po celé 17. století.²⁶

S křestním obřadem nesouviselo pouze udělování církevní svátosti, ale i poskytování četných ponaučení. Svým, poněkud specifickým obsahem byla určena nejenom rodičům, ale i kmotrům. Některé rady teoretického či dokonce

²⁴ Srov.: „*Křtílnici mějte čistou, slušně ozdobenou, vždy uzamčenou, klíč od ní nechť farářové sami bedlivě opatrují, aby nikdo nemohl bráti vodu k účelům nepovoleným.*” (farářská instrukce, 1697). A. PODLAHA, *Dějiny arcidiecése pražské od konce století XVII do počátku století XIX, I/1*, Praha 1917, s. 160.

²⁵ SYNODUS, s. 50.

²⁶ Srov. se současným pojetím křestního obřadu: **Křestní obřady**, Praha 1971.

praktického rázu byly poskytovány pouze rodičkám. Předně jim bylo připomínáno, aby hned po porodu, jakmile to jejich zdravotní stav umožní, se vypravily do kostela, kde měly Bohu poděkovat za hmatatelný doklad jeho lásky - narozené dítě. Zároveň si u kněze měly vyprosit požehnání a přímluvu do budoucna.²⁷ Bezprostředně po porodu neměl duchovní pastýř rodičky navštěvovat doma, neboť obecně panovala představa, že šestinedělka je tvorem nečistým.²⁸ A tak i všechny rady určené pouze rodičce byly preventivně poskytovány ještě před narozením dítěte. Mnohé z nich nesouvisely pouze s podstatou křestního obřadu, ale měly i zcela praktické opodstatnění. Prostřednictvím místního faráře církev ženám doporučovala, aby se svými dětmi po porodu nezůstávaly na jednom lůžku, neboť novorozenci hrozilo nebezpečí, že bude svou vlastní matkou zalehnut a udušen. Z uvedeného doporučení je přímo patrné, že obdobné případy nebyly v období raného novověku ničím výjimečným.²⁹

Zpravidla až teprve dodatečně, když bylo jisté, že dítě zůstane při životě, provedl křtící kněz zápis do křestní matriky. Nejenom v závislosti na osobě zapisovatele, ale i vzhledem k převládající národnosti místního obyvatelstva byl jeho text formulován v latinském, českém nebo německém jazyce. Jeho vzorová podoba byla stanovena následujícím způsobem: „*Roku 1684, dne 5. ledna. Ve farním kostele svatého N. ode mne kněze N. téže církevní farnosti, byl pokřtěn N. legitimní syn vznešeného pana N. a paní N. jeho ženy, narozený před třemi dny. Jeho kmotrem byl pan N. syn pana N., kmotrou pak paní N. manželka pana N. a dcera pana N.*”³⁰ Zmíněná forma matričního zápisu vycházela ze staršího návrhu, který již v dubnu 1562 přednesli španělští biskupové na tridentském koncilu.³¹ V českých zemích bylo vedení matrik nařízeno nejprve olomouckou (1591) a později i pražskou synodou (1605). Římský rituál (1614) však ještě

²⁷ Problematikou požehnání šestinedělce z hlediska usnesení pražské synody (1605) a provinciálního koncilu (1860) se zabýval V. STÝBLO, **Úvod šestinedělek**, Časopis katolického duchovenstva (ČKD) 38, 1897, s. 30-39; srov. V. KNETL, **Nesrovnalost rubrik při úvodě šestinedělek**, Pastýř duchovní 7, 1900, s. 636-640.

²⁸ **Encyklopedie všeobecného lékaře**, Praha 1939, s. 225.

²⁹ Srov. L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ, **Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu**, HD 11, 1987, s.141–158; **Přirozená měna**, s. 50-61.

³⁰ „*Anno 1684. die 5. Januari. In Ecclesia Parochiali Sancti N. à me Presbytero N, ejusdem Ecclesiae Parocho, baptizatus fuit N. Filius legitimus naturalis Magnif: Domini N. & Domine N. ejus uxoris, natus nudius tertius. Ejus Patrinus Dom: N. Filius D.N. Matrina autem D.N. uxor D.N. filia D.N.*“ **SYNODUS**, s. 56.

³¹ Srov.: „*Scribantur Nomina patrinorum in Baptismo et Confirmatione in Libro auctentico, et sit unus tantum Patrinus, qui contrahat impedimentum; non plures fiat uno Masculo et una Femina.*” J. ŠUSTA, **Die Römische Curie und das Concil von Trient unter Pius IV, II**, Wien 1911, s. 117.

dodatečně konkretizoval přesnou formu matričního zápisu ve větné podobě, která ovšem nebyla v praxi nikdy přesně dodržována.³² Během 17. století si formu matričního zápisu formuloval každý farář sám, poměrně často ani v rámci jedné matriky nebyla trvale zachována jednotná podoba zápisu. Mnohdy se do matrik zapisovalo s odstupem času, takže docházelo k chybnému či nepřesnému uvádění některých údajů, zvláště osobních jmen. Matriky se ve většině farností pražské arcidiecéze začaly vést teprve v poslední třetině 17. století³³.

Jestliže dítě bylo nelegitimní, do matriky se mělo zapsat pouze jméno matky.³⁴ Prostřednictvím matričního zápisu vznikalo písemné svědectví nejenom o dni a místě křtu dítěte, ale i o osobách, které v případě ztráty rodičů přebíraly zodpovědnost za jeho výchovu.³⁵ Zápis o narození poddaného byl velice důležitý i z hlediska vrchnostenských zájmů, neboť poddanská příslušnost jednotlivce se neurčovala podle původu matky, ale na základě místa narození.³⁶

3. Místo křtu

Jednotlivé křestní obřady představovaly významné události nejenom církevního, ale i rodinného a společenského charakteru. Zatímco náboženský obřad probíhal vždy ve farním kostele, následná oslava související s předáním kmotrovského daru se odehrávala v rodinném prostředí, nejčastěji v bydlišti rodičů křtěnce. V některých případech je však zřejmé, že ženy, které rodily poprvé, se dočasně vracely domů ke svým rodičům, kde mohly podle potřeby očekávat pomoc ze strany svých matek. Jestliže však rodička směřovala za hranice panství, vrchnostenští úředníci měli oprávněnou obavu, že nově narozené dítě bude náležet do kompetence cizí vrchnosti. Z uvedeného důvodu některé vrchnostenské kanceláře přímo vyžadovaly, aby ženy pocházejících z jiného panství rodily v místě stávajícího pobytu, nikoliv za hranicemi panství.

³² Český překlad latinské formule římského rituálu publikoval K. DOSKOČIL, **Vývoj farních matrik v českých zemích ve světle právních předpisů**, ČRS 12, 1940, s. 42–43.

³³ Srov. P. MUŽÍK – R. ŠESTÁKOVÁ, **Soupis matrik vedených na území okresu Domažlice 1652–1949**, Horšovský Týn 1983, s. 146; J. PSÍKOVÁ, **Nejstarší matriky uložené ve státním archivu v Třeboni**, Výběr 10, 1973, s. 245–247.

³⁴ **SYNODUS**, s. 55. U jmen matek „*dítek z levého boku poslých a pokřtěných*“ často nechyběl přípis typu „*meretrix*“ (cizoložnice, nevěstka), zatímco nejmenovaní otcové byli nahrazeni termínem „*icertus*“ (nejistý, neurčitý). Srov. I. HOYER, **Z matrik farností Záboří na Blatensku**, Výběr 12, 1975, s. 248; u žen byl obvyklý i přípis „*kurva*“ nebo „*kuběna*“, zatímco u mužů „*lotr*“ nebo „*cizoložník*“.

³⁵ Vývoj matričního zápisu popsal E. MAUR, **Vývoj matričního zápisu v Čechách**, HD 6, 1972, s. 40–58; TÝŽ, **Základy historické demografie**, Praha 1978, s. 52–57.

³⁶ Blíže E. MAUR, **K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví**, Historická demografie 8, 1983, s. 117.

Faráři měli navíc přikázáno, aby křtili pouze děti těch rodičů, které osobně znali. V souladu s uvedenou směrnicí bylo prosazováno, aby do role kmotrů byli přijímáni pouze místní farníci, nikoliv osoby pocházející odjinud. Uvedeným způsobem církev omezovala rozsah osob, které se směly aktivně podílet na křestním obřadu. Obecně a zcela bez ohledu na celkový rozsah farnosti se totiž předpokládalo, že kněz by měl mít povědomí o většině místních farníků. Zmíněné přesvědčení zjevně souviselo s šířící se reformací a následnou obavou, že by mohlo dojít ke křtu dítěte, jehož rodiče nebyli přesvědčenými katolíky. Obdobně ani kmotrem se neměla stát osoba nekatolického vyznání.

Na příkladu chýnovské farnosti, jejíž rozsah i obsazení se během 17. století několikrát změnilo,³⁷ je však patrné, že místní farář, zcela bez ohledu na uvedené církevní doporučení, musel křtít i děti rodičů, které osobně neznal. Ani v případě kmotrů však nebyla vždy prokazatelná volba jedince místního původu. Matriční zápisy potvrzují skutečnost, že zvláště po třicetileté válce byli křtění mnozí novorozenci pocházející ze sousedních, zpravidla neobsazených farností. Až teprve v poslední třetině 17. století, kdy se rozsah i obsazení většiny jihočeských farních obvodů plně stabilizovaly, lze ze strany faráře předpokládat možnost zvýšeného, nikoliv úplného dohledu nad věřícími.

4. Období vykonání křestního obřadu

Křest se měl vždy uskutečnit nejpozději do devíti dnů po narození dítěte. Pokud se tak nestalo, zodpovědnost za nedodržení uvedeného termínu na sebe přebírali rodiče narozeného dítěte.³⁸ Vzhledem k poměrně častým případům úmrtí novorozence byla ze strany církve prokazatelná snaha usilující o to, aby křestní obřad následoval co nejdříve po narození dítěte.³⁹ V rámci možností se tak mělo předejít nikterak výjimečným úmrtím nepokřtěných dětí. Na základě některých matričních zápisů⁴⁰ je však zřejmé, že křestní obřad se nekonal vždy plně v souladu s církevními doporučeními, ale mnohdy také vzhledem k časovým možnostem duchovního pastýře či zájmům rodičů dítěte.

³⁷ Srov. F. ŠTĚDRÝ, **Počet far v době předhusitské a po Bílé hoře**, Sborník historického kroužku 21, 1920, s. 19–23; F. VACEK, **Poměry církevní v jižních Čechách za války 30leté**, Sborník historický 4, 1886, s. 1–6, 85–93, 142–149, 215–222, 257–264.

³⁸ Srov. s měšťanským prostředím v 16. století - Z. WINTER, **Z rodiny a domácnosti staročeské**, Praha 1911, s. 227–237.

³⁹ Dítě, které zemřelo krátce po svém narození, bylo evidováno poněkud výjimečně za předpokladu, že byl ještě před jeho smrtí vykonán křest, poznámka o úmrtí se objevovala přímo pod zápisem o okolnostech křestního obřadu.

⁴⁰ SOA Třeboň, Sbíрка jihočeských farních matrik, Farní úřad Chýnov, kniha č. 1. Volba pramene byla provedena vzhledem k úplnosti matričních zápisů i k existenci doplňujících pramenů, zvláště však soupisu obyvatelstva podle víry (1651).

Tabulka 1 Křty podle dnů v týdnu v chýnovské farnosti v letech 1645-1654

Den v týdnu	Počet křtů	Procento
Pondělí	152	12,2
Úterý	154	11,5
Středa	118	9,4
Čtvrtek	161	12,9
Pátek	48	3,8
Sobota	139	11,1
Neděle	488	39,0
Celkem	1250	100,0

Zvláště v případech hromadných křtů, kdy církevní svátost přijímaly současně děti z různých míst náležejících k jedné farnosti, je patrné, že okamžité uskutečnění křestního obřadu nebylo, až na případ ohrožení života dítěte, pokaždé prioritní. Kněz v rámci svých služebních povinností a rodiče vzhledem k připravované oslavě termín křtu mnohdy cíleně oddalovali. Na základě stávající pramenné základny však nelze takové případy přesně identifikovat ani jednoznačně vyloučit. Během druhé poloviny 17. století je vůbec problematické určit, jak velký byl časový rozdíl mezi dnem narození a křtu, neboť do matrik se bez ohledu na vzorové znění matriční formule zapisovaly pouze dny křtu. Upřednostňování nedělních křestních obřadů však nasvědčuje tomu, že pokud se dítě narodilo koncem týdne, přesun křtu na neděli nebyl nikterak výjimečný.

Nedělní počty křtů vliv subjektivního faktoru v souvislosti s volbou termínu uskutečnění křestního obřadu zcela jednoznačně potvrzují.⁴¹ Nejenom ze strany faráře, ale snad i mnohých rodičů je zřetelná snaha o to, aby se co největší počet křtů uskutečnil v neděli (39 %). Vzhledem k velkému zájmu o nedělní termín byly zcela obvyklé společné křty několika novorozenců. Nedělní křestní obřady měly nejenom slavnostnější ráz, ale zároveň umožňovaly i lepší uspořádání hostiny, která přispívala k reprezentaci rodiny křtěnce i jeho kmotra. Byl jí přikládán význam nejenom v průběhu církevního obřadu, ale i rodinné slavnosti.

Měsíční počty křtů odrážejí sezónní vývoj porodnosti v závislosti na období početí dítěte. Na jeden kalendářní měsíc připadalo zpravidla 9 % z celkového počtu všech křestních obřadů, které se uskutečnily za celý rok. Jejich nižší počet je na příkladu zemědělských oblastí, tedy i Chýnovska, doložitelný v čase vrcholících polních prací, jakožto období předpokládaného početí. Jestliže jeho početní míra byla v září a říjnu omezena, nejméně křtů bylo následně zaznamenáno v červnu (5,5%) a červenci (7,4%) následujícího roku.

⁴¹ Archivní podklady matričních zápisů z oblasti chýnovské farnosti (1645–1654) zpracovali a početně vyhodnotili Miroslava a Zdeněk Melkesovi.

Tabulka 2 Křty podle měsíců v chýnovské farnosti v letech 1645-1654

Měsíc	Počet	%
leden	127	10,2
únor	124	9,9
březen	116	9,3
duben	112	8,9
květen	119	9,5
červen	69	5,5
červenec	92	7,4
srpen	101	8,1
září	96	7,4
říjen	103	8,2
listopad	111	8,9
prosinec	84	6,7
celkem	1250	100,0

Na vývoji úrovně porodnosti, tedy i při sezónních výkyvech křtů, je nepřímo doložitelné nejenom pracovní vytížení venkovského obyvatelstva, ale i průběh církevního roku, zvláště však jeho adventní a postní období. Sexuální zdrženlivost manželů byla ovšem doporučována nejenom v období adventu a půstu, ale i o nocích předcházejících každému církevnímu svátku.⁴² Určité snížení celkového počtu křtěných dětí bylo zřetelné v září (pod 8%), což souviselo s dodržováním uvedených doporučení v adventu předchozího roku, zatímco důsledky obdobného chování v postní době měly obvykle za následek nejprve pokles počtu křtů během prosince (6,7%) a následně i jejich vzestup v lednu (10%).⁴³ Zdá se však, že ve venkovském prostředí uvedené výkyvy měsíčních počtů křtěných dětí odrážejí spíše míru pracovního nasazení, nežli respektování církevních doporučení.

Církevní kruhy sice preferovaly konání křestních obřadů ve velikonočním období, avšak z uvedených údajů (tabulka 2) je zřejmé, že zvláště v případě novorozenců k žádnému oddalování křtů v závislosti na období církevního roku nedocházelo. Jestliže ani Velikonoce nemohly vážnějším způsobem ovlivnit měsíční počty křtů, pak jejich přesouvání z jednoho kalendářního období do druhého nelze s výjimkou některých případů narození na rozhraní dvou kalendářních měsíců vůbec předpokládat.

⁴² Ottův slovník naučný 20, Praha 1903, s. 1011.

⁴³ Srov. regionálně odlišná sezónnost porodnosti v závislosti na rozdílných ekotypech – např. P. BRABCOVÁ, **Demografické charakteristiky brněnského obyvatelstva v 18. století (historickodemografická studie)**, Doktorandská práce, FF MU, Brno 1999, s. 66–71; L. DUŠEK, **Obyvatelstvo**, 166–172; L. FIALOVÁ, **K vývoji obyvatelstva přirozenou měnou v českých zemích v 17. a 18. století**, HD 18, 1994, s. 127–166.

Poněkud odlišná situace však nastala v případě křtu dospělé osoby, jehož termín mohl být uzpůsoben vnějším okolnostem. Dospělí jedinci směli být křtěni pouze na základě předchozího vyrozumění a se souhlasem pražského arcibiskupství. Předem však musel být prověřen jejich židovský, pohanský, turecký, tedy nekatolický původ i hlavní důvod zamýšleného křtu. Dospělá osoba, na rozdíl od dítěte, si během křestního obřadu oblékala bílý oděv, který měl symbolizovat duchovní čistotu získanou prostřednictvím křtu. Křestního obřadu s dospělým jedincem byli v roli kmotrů zpravidla přítomni představitelé místní honorace, zvláště pak hejtman panství nebo jeho manželka.⁴⁴

Křty dospělých však byly zcela výjimečnou událostí, jež se v souladu s oficiálními doporučeními měla konat o velikonočních nebo o svatodušních svátcích. Na rozdíl od dítěte dospělý křtěnec odpovídal sám na všechny otázky, které vůči němu vznesl kněz během obřadu. Každému duchovnímu se v souvislosti s křtem dospělého jedince doporučovala maximální obezřetnost, neboť u všech takových křtěnců nebylo možné očekávat zahájení duchovní obrody. U některých osob se v daných souvislostech dokonce předpokládaly zcela zjištěné důvody směřující pouze k získání kmotrovského daru. Jeho vidina motivovala některé jedince natolik, že se, i přes obecně platný zákaz, nechávali křtít několikrát.⁴⁵

5. Společenská role kmotra

Z hlediska církevních představ kmotrovská role nejlépe příslušela muži, kterého však v průběhu náboženského obřadu měla doprovázet žena – kmotra dítěte.⁴⁶ Zmíněnou optimální dvojici však nesměli tvořit rodiče dítěte, kterým příslušela poněkud odlišná úloha. V prvé řadě měli svým dětem zvolit takové kmotry, kteří by se z hlediska dodržování zásad křesťanské morálky stali jejich žádoucím vzorem. V žádném případě se však nemělo jednat o nevěřící osoby, kacíře, jedince vyhoštěné z církve, zločince, děti - chlapce mladší čtrnácti let, duševně nemocné osoby apod. Role kmotrů však nepříslušela ani členům církevních řádů, věřícím neznalým církevní věrouky, obdobně jako i lidem účastnícím se nedělních bohoslužeb pouze sporadicky.⁴⁷

⁴⁴ Roku 1623 se majiteli chýnovského panství stali Eggenberkové, kteří však stabilně přebývali v Českém Krumlově. Na zámku v Chýnově tedy úřadoval pouze hejtman, který spravoval zdejší panství a zároveň představoval i nejvyšší místní autoritu.

⁴⁵ **SYNODUS**, s. 54-55.

⁴⁶ Problematikou kmotrovství se na základě prozopografického výzkumu detailně zabývá M. MELKESOVÁ, která dokončuje diplomovou práci na téma **Křestní obřad a společenská úloha kmotra v polovině 17. století**, HÚ JU, České Budějovice 2001.

⁴⁷ Srov. A. BURGUIÈRE, CH. KLAPISCH-ZUBER, M. SEGALÉN, F. ZONABEND (Edd.), **Geschichte der Familie III - Neuzeit**, Frankfurt/Main - New York 1997, s. 127-130; R. van DÜLMEN, **Kultura a každodenní život v raném novověku(16.-18. století) I**, Praha

V průběhu křestního obřadu dítě držel kmotr, avšak od matky jej zprvu zcela symbolicky přebíral kněz, který křtěnce i s doprovodem očekával již při vstupu do kostela. V okamžiku udělování svátosti křtu již dítě spočinulo přímo na levici svého kmotra, který s křtěncem v náručí, obdobně jako jeho rodiče, na sebe přebíral doživotní závazek. Z pohledu církve se tak stvrzoval budoucí zájem kmotra o duchovní růst svého křtěnce. Snad ještě více, než v případě rodičů, se od kmotra očekávalo, že křtěnce bude seznamovat nejenom se základy katolické věrouky, ale i se zásadami křesťanského života. Pokud byl křtěn chlapec, do role kmotra byl zpravidla zvolen muž, v opačném případě se kmotrou stávala žena. V souvislosti s kmotrovskými závazky nebyly shledány žádné rozdíly dané odlišným pohlavím kmotra. V průběhu křestního obřadu se mezi kmotrem a jeho křtěncem utvářelo duchovní příbuzenství, které však představovalo vážnou překážku obdobnou pokrevnímu příbuzenství.

Přestože církev v osobě kmotra spatřovala především bohabojného jedince zajišťujícího duchovní vzrůst svého křtěnce, v praktickém životě však byly důvody jeho volby diametrálně odlišné.⁴⁸ Od kmotra se spíše očekávalo, že v případě úmrtí rodičů bude schopen zajistit život nezletilého křtěnce až do doby jeho dospělosti. Zvláště v případě zámožných osob nebylo nikterak výjimečné, jestliže v zájmu zvýraznění své společenské prestiže absolvovali i několik křtů do měsíce. Zpravidla zde šlo o movité osoby - sedláky, řemeslníky, představitele místní samosprávy či jejich partnerky, od kterých se dal kromě stabilního zajištění nezletilých sirotek očekávat i kmotrovský dar. Do role kmotrů tak byly v některých případech voleny známé, pro místní křesťanské společenství důležité osoby, které zpravidla pocházely z bydliště rodičů či z jeho blízkého okolí.⁴⁹

Nejenom ze strany kmotrů, ale i rodičů křtěnce byla v uskutečnění křtu spatřována vítaná příležitost k osobní i společenské reprezentaci. V souvislosti s venkovskou společností je nutné si uvědomit, že měla své, zpravidla majetné představitele, kteří v některých případech navíc zastávali významné postavení v místní samosprávě.⁵⁰ Jejich postavení bylo mnohdy s velkou pravidelností

1999, s. 90-91; P. MÜNCH, *Lebensformen in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt/Main 1992, s. 244-246.

⁴⁸ Žádosti o kmotrovství argumentují nutností účasti „poctivých lidí obojího pohlaví“. B. LUKAVSKÝ, *Žádost o kmotrovství z konce XVII. věku*, ČL 13, 1904, s. 250; srov. J. KESSLER, *Tištěná prosba za kmotrovství z r. 1798*, ČL 5, 1896, s. 281-282.

⁴⁹ Zpravidla se jednalo o osoby přebývající v bydlišti rodičů křtěnce či v jeho blízkém okolí; maximálně však pocházely ze vzdálenosti 10-20 km.

⁵⁰ Jejich bližší identifikace je nutná za pomoci prozopografického studia, na základě kvantitativních metod a za pomoci vzájemné kombinace matričních zápisů s pozemkovými knihami, katastry, poddanskými i sirotčími seznamy.

zvýrazňováno u příležitosti církevních obřadů, zvláště však křtů a svatebních obřadů, obdobně jako i během rodinných slavností, které je doprovázely.⁵¹ Křestní obřad ve své podstatě nebyl pouze událostí církevního, ale především společenského rázu, neboť umožňoval podtržení významu osobnosti kmotra a jeho spíše formálních vazeb k rodičům křtěnce.⁵²

Role kmotrů však nepříslušela pouze majetným osobám, jak je často mylně zdůrazňováno. Na základě rozboru jednotlivých matričních zápisů je prokazatelné, že kmotrovství bylo obvyklé i v případě osob, které vzhledem k rozsahu spravovaného majetku či stávajícímu společenskému postavení mezi venkovské elity rozhodně nepatřili.⁵³ V mnohých případech tak byly na bázi kmotrovství prohlubovány spíše příbuzenské nebo přátelské vazby, které existovaly již dříve na osobním nebo profesním základě. Mnohdy zdůrazňovaná představa kmotra – osoby, která by byla vždy hmotně zajištěna, je tedy poněkud zavádějící.

Ať už volba kmotra souvisela s možností reprezentace jednotlivce či pouze s potvrzením stávajících rodinných nebo přátelských vazeb, jedno je zcela zřejmé. Církevní představa kmotra jako jedince, který by od dětství až do doby dospělosti křtěnce soustavně usiloval o jeho duchovní povznesení, byla v praxi nereálná. Zvláště v případě mnohanásobných kmotrů a zároveň i svědků svatebních obřadů je nepředstavitelné, že by všem křtěncům věnovali odpovídající duchovní péči, jestliže je sami ani nemohli všechny znát. Zároveň je jen velmi málo pravděpodobné, že by většina kmotrů z řad zámožnějších i chudších složek venkovské společnosti mohla a chtěla místnímu faráři napomáhat v plnění jeho náboženského poslání.

Role kmotra se v praxi zpravidla omezovala pouze na předání daru. To následovalo okamžitě, jakmile byl ukončen církevní obřad. Křtěnec zpravidla dostával medaili z drahého kovu, na které býval zobrazen výjev připomínající uskutečnění jeho křtu. Teprve v průběhu 18. století ji mohla nahradit jakákoliv zlatá mince. Někteří, zvláště však příbuzní kmotři svého křtěnce obdarovávali také u příležitosti svátků, narozenin i důležitých životních událostí.⁵⁴ Jak dosvědčují četné zápisy z pozemkových knih i sirotčích seznamů, v případě ztráty rodičů kmotři přebírali zodpovědnost za hmotné zajištění i výchovu dítěte.

⁵¹ V literatuře zabývající se identitou venkovana bývá význam kmotrovství často opomenut. Např. P. HIML, **Myšlení venkovských poddaných v raně novověkých jižních Čechách pohledem trestně právních pramenů**, Opera Historica 4, 1995, s. 153–194.

⁵² Srov. J. MACEK a kol., **Československá vlastivěda**, s. 219–223; J. PETRÁŇ a kol., **Dějiny II/1**, s. 189–191.

⁵³ Zatímco v souvislosti se šlechtou či městským prostředím již byly elity konkretizovány, venkovské prostředí na jejich definování dosud čeká.

⁵⁴ M. LENDEROVÁ, **K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století**, Praha 1999, s. 20.

Uvedené případy však nebyly příliš časté, takže mnohdy se kmotrovská péče omezovala pouze na zajištění trvalé nebo dočasné čelední služby.⁵⁵ Úloha kmotra v praxi měla spíše formální charakter, i když na významu mohla nabýt dodatečně při ztrátě obou rodičů, což byl spíše výjimečný jev.

Přestože oficiálně každý křtěnec měl mít pouze jednoho kmotra, v matričních zápisech je jich zmiňováno zpravidla několik. Jejich souhrnné označení „*patrini*” však zároveň představuje jak „*levans*”, tak i „*testes*”. Zatímco *levans* byl „*hlavní*” kmotr, který během obřadu držel křtěnce na své levici, *testes*, jakožto zbylí kmotři se nacházeli spíše v roli svědků křestního obřadu.⁵⁶ Kromě rodičů a křtěnce, případně i faráře, byly do matriky zapisováno dalších tři až pět osob, v některých případech dokonce osm, kterým příslušela role kmotra a svědků křestního obřadu. Jejich větší početní zastoupení nikdy nebylo specifickým šlechtického prostředí.

6. Volba jména dítěte

V souvislosti s křtem dítěte byl doporučován i vhodný výběr jména, které bylo křtěnci udělováno během církevního obřadu. Obecně bylo doporučováno, aby nebyla vybírána jména ošklivá, směšná nebo již dříve náležející „*osobám bezbožným a necudným*”. Za optimální však nebyla pokládána ani jména příbuzných osob. Na úkor rodových tradic byla doporučována jména světců, tedy osob hodných následování. Předpokládalo se totiž, že děti se budou jistě chtít podobat těm, jejichž jména byla pro ně vybrána. Církevní představitelé od dětí očekávali, že své jmenovce budou následovat nejenom modlitbou, ale i „*voláním po spáse duše i těla*”.⁵⁷

Den narození či křtu připadající na svátek určitého světce však nebyl pro volbu křestního jména rozhodující. V praxi totiž převažovala volba jmen oblíbených či dokonce módních, jejichž shoda s jménem světce byla v praxi spíše náhodná. Na příkladu chýnovské farnosti (1645–1654) je patrné, že v případě 687 křtěnců mužského pohlaví byla nejoblíbenější (75,1%) jména Václav (13,4%), Jiří (12,5%), Jan (11,9%), Matěj (11,9%), Jakub (9,2%), Martin (8,2%)

⁵⁵ Uvedená vazba je doložitelná na základě evidenčních pramenů, resp. prostřednictvím vzájemné konfrontace jmen kmotra a křtěnce uváděnými v matrice se jmény hospodáře a jeho čeledi známými ze sirotčího nebo poddanského seznamu.

⁵⁶ J. MAREŠ, *Latinsko-český slovník pro genealogy*, Praha 1996, s. 95.

⁵⁷ SYNODUS, s. 52-54; srov. M. SIMON, *Vornamen wozu? Taufe, Patenwahl und Namengebung in Westfalen vom 17. bis zum 20. Jahrhundert*, Münster 1989; R. SCHOFIELD, „*Montags-Kind, schön Angesicht*”. *Zur Wahl des Wochentags für Taufen, Heiraten und Begräbnisse in England, 1540-1849*. In: *Historische Familienforschung. Ergebnisse und Kontroversen Michael Mitterauer zum 60. Geburtstag* (Hg. J. Ehmer, T. K. Hareven, R. Wall), Frankfurt/M. - New York 1997, s. 83–101.

a Pavel (8,0%). Při 626 dívčích křtech převažovala jména Dorota (17,7%), Kateřina (14,9%), Alžběta (13,6%), Anna (13,4%) či Marie nebo Mariana (12,8%).

Časté užívání shodných jmen bylo prokazatelné také v případě 8079 osob, jejichž jména byla do matrik zanesena během let 1645–1654. Tedy nejenom mezi křtenci, ale i jejich rodiči, kmotry a svědky křestního obřadu dominovala obdobná křestní jména. A tak z celkového počtu 4074 zapsaných mužů byla nejčastější (73,3% případů) jména Jan (18,9%), Václav (11,7%), Jiří (10,8%), Matěj (10,4%), Jakub (8,5%), Martin (6,6%) a Pavel (6,4%). V případě 4005 zaevidovaných žen byla situace obdobná, neboť i zde se nejčastěji (64,7% případů) objevovala jména typu Kateřina (15,1%), Anna (14,7%), Dorota (13,5%), Marie nebo Mariana (11,9%) a Alžběta (9,5%). V uvedeném období byl dominantní výskyt všech uvedených jmen doložen nejenom prostřednictvím matričních zápisů, ale i soupisu obyvatelstva podle víry z roku 1651.⁵⁸ Na základě shodné pramenné základny bylo obdobného vymezení nejčastěji používaných mužských a ženských jmen dosaženo i v sousedních oblastech Táborska.⁵⁹

Zcela shodné poznatky ze severovýchodní části jižních Čech však nelze přímo vztahovat i na ostatní české regiony, neboť v souvislosti s volbou křestních jsou patrné některé místní odlišnosti. Zatímco mezi nejčastěji užívanými mužskými jmény v některých oblastech dominovala označení František, Josef, Antonín, Ignác či dokonce Vincenc, v případě ženských jmen byla obvyklá i jména typu Magdaléna, Ludmila, Rozina, Terezie a Jana.⁶⁰ Přestože většina uvedených křestních jmen se shodovala s označením osob, které sehrály významnou roli v dějinách křesťanství, jejich volba byla prokazatelná spíše ve vztahu k módním či regionálním zvyklostem nežli v důsledku povědomí o činnosti určitého světce či světice. Na základě zjištěných poznatků je tedy možné tvrdit, že v 3/4 doložených případů volbu jména ovlivnila jeho obecná obliba. A tak spíše než snaha po následování křesťanských vzorů byla zřejmá dobová módnost některých jmen.

⁵⁸ J. GRULICH, *Obyvatelstvo chýnovského panství po třicetileté válce*, Opera Historica 4, 1995, s. 133–134.

⁵⁹ Např. M. VITOCHOVÁ, *Motivace volby křestních jmen v 18. století*, Diplomová práce, FF UK, Praha 1999, zvl. s. 117–152. Na základě soupisu poddaných podle víry pro panství Radení a Choustník z roku 1651 autorka zjistila, že mezi 726 mužskými jmény se označení Jan, Václav, Jiřík, Matěj, Jakub, Martin a Pavel vyskytovala v 72%. V případě 740 ženských jmen 76,6% dominovaly Dorota, Anna, Kateřina, Marie nebo Mariana a Alžběta.

⁶⁰ Srov. L. DUŠEK, *Obyvatelstvo města Ústí nad Labem do konce 18. století (na základě matrik)*, Ústí nad Labem 1974, s. 51–52; M. HERMÁNKOVÁ, *Únětice v 18. století (kapitoly ze života středočeské vesnice)*, Diplomová práce, FF UK, Praha 1999, s. 27–32; B. LAŠŤOVKOVÁ, *Demografický vývoj hostivařské farnosti*, Diplomová práce, FF UK, Praha 1994, s. 50–51.

Na příkladu ostatních křestních jmen, jejichž výskyt byl spíše sporadický, je sice možné usuzovat na větší projev individuálního zájmu zainteresovaných osob, avšak ani ten nemusel být vždy ovlivněn prokazatelnou snahou po naplnění zbožných úmyslů. Vliv faráře byl patrný v ojedinělých případech, kdy děti křtěné během jednoho dne obdržely shodné křestní jméno. Uvedený jev však lze považovat spíše za hmatatelný projev autority místního faráře, nežli za příklad obvyklé soudobé praxe. A tak i v souvislosti s volbou křestních jmen, obdobně jako i v případě naplňování proklamované role kmotra je patrné, že v běžném životě mohly církevní představy pouze těžko dostát svého naplnění. Zpravidla záleželo pouze na rodičích, pro která jména svých dětí se nakonec rozhodli.

Domnívat se, že by rodiče o volbě vhodného jména pro své dítě přemítali pouze pod vlivem náboženských doporučení, je poněkud zavádějící. Přestože na základě matričních zápisů není možné zcela jednoznačně doložit nebo vyvrátit církevní vliv, akceptování rodinných zvyklostí či autority kmotra je možné předpokládat alespoň na základě shody jmen. Z celkového počtu 1313 křtů, které se na území chýnovské farnosti uskutečnily v letech 1645-1654, byla volba jmen podle jednoho z rodičů, kmotra či svědka prokazatelná u 273 zápisů (21%). Obdobná situace však panovala i v případě nemanželských dětí, kde byla doložena v 22% z celkového počtu 63 křestních zápisů. Ani zde však nebyla volena žádná neobvyklá jména, neboť u osob mužského i ženského pohlaví byla v 78% případů preferována již zmiňovaná, hojně se vyskytující jména, zvláště však označení Václav – 27 (9,9%), Jan – 26 (9,5%), Matěj – 18 (6,6%), Jakub – 14 (5,1%), Jiří – 11 (4%); Dorota – 41 (15%), Anna – 34 (12,5%), Kateřina – 24 (8,8%), Alžběta – 18 (6,6%). Na základě uvedených hodnot je patrné, že vzájemná shoda jmen křtěnců s označením rodičů, kmotrů či dalších svědků křestního obřadu nebyla určována rodovými zvyklostmi či osobou kmotra, ale obecnou oblibou i poměrně častým užíváním některých jmen.

Zatímco u dětí pojmenovaných po vzoru svých rodičů bylo zpravidla užíváno pouze jedno křestní jméno, u jmen inspirovaných označením kmotrů a svědků církevního obřadu byla spíše ojediněle doložitelná volba dvou křestních jmen. Zpravidla se zde jednalo o případy, kdy udělování církevní svátosti byli přítomni členové místní vrchnostenské správy či dokonce některých rytířských nebo šlechtických rodů z okolních panství. Následně pak bylo zcela v rozporu s církevními nařízeními zvoleno i několik „*hlavních kmotrů*“ nazývaných levans. Dvě jména však byla někdy zvolena také proto, že křtu se zúčastnila kmotra, která jich skutečně užívala. Zpravidla se jednalo o Annu Marii nebo Ludmilu Magdalénu, jejichž jména neodporovala církevním předpisům.

Jestliže bylo jméno křtěnce zvoleno po vzoru jiné osoby, zpravidla tomu bylo podle hlavního kmotra (128 případů, 46,9%), který v průběhu křestního

obřadu držel dítě na své levici (levans) a předával i kmotrovský dar.⁶¹ Ostatní kmotři či spíše svědci křtu (testes) byli z hlediska možného určení křestního jména bezvýznamní (2 případy, 0,7 %). V některých případech, kdy bylo uváděno dokonce pět kmotrů, měl největší vliv na volbu křestního jména dítěte ten, který byl do matrik zapisován jako první. Zatímco on určoval jméno křtěnce v 60 případech (22 %), osoby zmiňované mezi svědky na druhém a třetím místě našly svého uplatnění pouze při jedenácti křtech (4 %). Zbývající evidované osoby již byly z hlediska míry ovlivnění jména křtěnce bezvýznamné.

Ve srovnání s kmotry (48 %) a svědky (26 %), kteří volbu křestního jména ovlivňovali v 74 % všech zaznamenaných případů shody jmen dítěte s označením některého z kmotrů nebo svědků křtu, rodiče dítěte se prosazovali v mnohem menší míře (26 %). Křtěnec získával jméno po otci (18 %) nebo matce (17 %) pouze v 12–14 % z celkového počtu všech zaznamenaných křtů. Pokud byla v souvislosti se shodou křestních jmen zkoumána také příjmení jejich nositelů, používání totožných jmen se prokázalo pouze v jednom případě, nikoliv však opakovaně. A tak zvláště u kmotrů a svědků křtu, kteří se církevních obřadů účastnili pravidelně, není zřejmé, že by přenášení svých jmen na křtěnce ovlivňovali. I tato okolnost svědčí ve prospěch zjištění, že volba jména dítěte byla zcela v kompetenci rodičů, kteří se však mohli nechat jmény kmotrů a svědků křtu inspirovat. Z toho vyplývá, že nejenom církevní doporučení, ale i rodové tradice či vztah k osobě kmotra nebo svědka křtu měly při volbě křestního jména dítěte pouze druhořadý význam. Uvedené zjištění je zcela prokazatelné za situace, kdy u třech čtvrtin pokřtěných dětí byla preferována pouze oblíbená mužská a ženská jména.

7. Nouzový křest

Výjimka oproti předepsanému postupu při konání křestního obřadu byla povolena pouze tehdy, jestliže byl přímo ohrožen život novorozence. Tehdy bylo možné provést nouzový křest, který se směl uskutečnit v příbytku kněze či kdekoliv jinde mimo kostel. Jen v případě nepřítomnosti místního faráře jej mohl vykonat kněz ze sousední farnosti.⁶² Jestliže se však nepodařilo zajistit žádného duchovního, křestní obřad mohl vykonat dokonce i laik, nejlépe muž. Nebyl-li však ani on v okamžiku ohrožení života dítěte k dispozici, novorozence mohla pokřtít dokonce i žena. V uvedené situaci se při křtu pronášela jednotná křestní

⁶¹ Srov. M. M. BUBEN, **Křest**, Sanquis 1/1, 1997, s. 27–29.

⁶² Srov. „*Nikdo, ať světský kněz, ať řeholní, neodvažuj se samovolně přisluhovati svátosti nebo vykonávati duchovní správu v některé osadě, byť od patrona nebo od kohokoliv jiného k tomu byl pozván.*” (farašská instrukce, 1697). A. PODLAHA, **Dějiny I/1**, Praha 1917, s. 153.

formule následujícího znění: „*Já tě křtím ve jménu Otce, Syna a Ducha Svatého, Amen*”. Hlava neduživého dítěte byla při jejím vyslovení polita vodou, jejíž kvalita však za dané situace vůbec nerozhodovala. Od porodních bab se zpravidla očekávalo, že by mohly být uvedené situaci přítomny, a tak na ni byly místním farářem již předem připravovány⁶³.

Všechny osoby, které byly uvedeným způsobem nouzově pokřtěny a zůstávaly i nadále při životě, měly být nejpozději během devátého dne od svého narození přineseny do kostela, aby se předepsaný obřad mohl uskutečnit znovu, v přítomnosti faráře. Jestliže však ani devátý den novorozenec nejevil přesvědčivější známky života nebo byl-li dokonce tělesně poškozen, do kostela měl být přinesen teprve tehdy, jakmile to jeho zdravotní stav umožní. Zodpovědnost za dodatečné vykonání křestního obřadu již neměly rodiče dítěte, ale osoba, která již dříve vykonala nouzový křest. Od ní se přímo očekávalo, že kněze vyrozumí o okolnostech i vlastním průběhu nouzového křtu (tj. o křtící osobě, látce i způsobu provedení). Jestliže však ze strany faráře i přes uvedené sdělení přetrvávaly pochybnosti o platnosti nouzového křtu, opětovnému vyslovení křestní formule předcházelo vyslovení podmínky: „*Jestliže nejsi pokřtěn, já tě křtím*”. Obdobný postup byl obvyklý také v případech odložených novorozenců.⁶⁴

8. Křestní obřad v šlechtickém prostředí

Jednotlivá usnesení tridentského koncilu i pražské synody prezentovala oficiální názory směřující k důslednějšímu prosazování římskokatolické církve v praxi. Netýkala se však pouze poddaného obyvatelstva, ale celého římskokatolického společenství, tedy i příslušníků českých šlechtických, tj. panských i rytířských rodů. I u osob náležejících do této společenské vrstvy byla na základě matričních zápisů zkoumána míra vlivu církevních nařízení.⁶⁵ V oblasti chýnovské a věženské farnosti byly postupně sledovány všechny přípisy z let 1634–1705, které dokládají především křty příslušníků nižší šlechty.⁶⁶ Rozsah sledovaného území byl ovšem zvolen tak, aby se v roli křtěnců i kmotrů objevil co největší počet příslušníků nižší i vyšší šlechty, která na území zmíněných farností nebo v jejich těsném sousedství vlastnila určitý majetek. Z panského

⁶³ Na problematiku porodních bab nově upozornila M. MELKESOVÁ, „...ku pomoci a odlehčení těžkých trápení těhotných paní...” (lékařské knihy a porodnické instrukce 16. století), *Historický obzor* 10, 1999, s. 122–128.

⁶⁴ **SYNODUS**, s. 51–52.

⁶⁵ Matriky byly dosud využívány spíše v souvislosti s šlechtickou genealogií - J. HONC, **Populační vývoj šesti generací 125 českých panských rodů v letech 1502-1794**, HD 3, 1969, s. 20–51.

⁶⁶ Uvedené farnosti byly zkoumány během realizace projektu „*Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*” (grant GAČR č. 404/96/0290).

rodu byli v jednotlivých matričních zápisech doloženi Eggenberkové (panství Chýnov), Paradisové (panství Černovice a Kamenice), Voračičtí z Paběnic (statek Proseč), Myslíkové z Hyršova (panství Pacov, statek Jeníčkova Lhota), Černínové z Chudenic (panství Radenín), Kapounové ze Svojkova (statek Vodice) a Přehořovští (panství Mladá Vožice), zatímco z rytířského stavu byli evidováni Koňasové z Lažan (statek Budislav a Hroby), Vesečtí z Vesce (statek Červený Újezd), Lapáčkové (stateček Útěchovice), Smrčkové z Mnichu (statek Hořice), Carlová ze Svárova (statek Dub), Malovcové (statky Kámen, Miskovice, Nahořany, Proseč, Pošná, Poseka, Střítež, Vlčoves), Kořenští z Terešova (statek Mezeříč), Jenšíkové (statek Raštovice), Menšíkové (statek Volší), Felnerové (Hroby) a Jeníkové z Bratřic (Dolní Hořice).⁶⁷

Zatímco v případě poddaných byl do matrik zapisován pouze den křtu, u příslušníků šlechty bylo v některých případech uváděno i datum narození, zpravidla konkretizované i hodinou příchodu dítěte na svět. Oproti předloze matričního zápisu zde bylo navíc uváděno i znamení zvěrokruhu odpovídající období narození i křtu dítěte.⁶⁸ U matričních zápisů, které se týkaly narození příslušníka šlechty, byla ze strany duchovenstva patrná snaha o zjevné zvýraznění a současně i odlišení ojedinělého matričního zápisu, který by jinak zaniknul mezi zápisy o narození dětí z poddanského prostředí.

I přesto, že za optimální počet byli na základě usnesení pražské synody označováni pouze dva kmotři (muž a žena), u křtů šlechtických dětí, obdobně jako v poddanském prostředí, nebyl nikterak výjimečný i jejich znatelně vyšší počet. Minimálně byli ve farních matrikách zmiňováni tři, maximálně jich zde bylo uváděno dokonce šest. V případě, že se manželům narodilo dítě ženského pohlaví, v roli prvního a současně i hlavního kmotra se také zde, obdobně jako v poddanském prostředí, objevovala žena. Jestliže se narodil mužský potomek, role prvního kmotra pak vždy příslušela pouze muži. Poměrně často se stávalo, že dvojice kmotrů představovala manželský pár, nikoliv však rodiče dítěte. Na základě matričních zápisů je zcela evidentní, že volba jednotlivých kmotrů neprobíhala plně v souladu s doporučeními pražské synody. Jestliže se mezi kmotry vyskytovali pouze příbuzní, držitelé okolních statků nebo významnější jednotlivci z řad místního úřednictva či dokonce služebnictva, je otázkou, zda uvedené osoby mohly být křtencům těmi nejlepšími vzory pro budoucí křesťanský život i dodržování zásad katolické morálky. Jestliže rodiče křtence později

⁶⁷ Informace o celkovém rozsahu jejich majetku i počtech poddaných jsou obsaženy v následujících edicích: K. DOSKOČIL (ed.), **Berní rula 2 - Popis Čech r. 1654**, Praha 1954, s. 53-98; Z. KOKOŠKOVÁ, H. SEDLÁČKOVÁ, M. ZAHRADNÍKOVÁ (ed.), **Soupis poddaných podle víry z roku 1651 - Bechyňsko 1 - 3**, Praha 1997.

⁶⁸ SOA Třeboň, FÚ Věžná 1, fo 89, 96, 107, 118.

přivedli na svět ještě další děti, jejich kmotry se zpravidla stávaly stejné osoby jako v případě již dříve narozeného potomstva. Okruh osob, z něhož byli kmotři vybíráni, se neomezoval pouze v poddanském, ale i v šlechtickém prostředí. Obvykle se zde také jednalo o osoby, které v případě ztráty rodičů mohly křtěníci zajistit hmotné zaopatření i náhradní rodinnou péči. Zcela výjimečně i přes církevní zákaz se jako kmotři v případě šlechty objevovali i církevní hodnostáři.

Na základě uvedeného zjištění je patrné, že ani šlechta křty nechápala pouze jako církevní, ale spíše rodinnou či dokonce společenskou záležitost. Prostřednictvím hostin, které je zpravidla doprovázely, představovaly vítanou příležitost k upevnění přátelských vztahů nejenom s rodinnými příslušníky, ale i se šlechtou ze sousedního panství. Úředníci nebo služební personál se kmotry šlechtických dětí stával zpravidla pouze na oplátku v případech, kdy rodiče křtěníci byli již dříve za kmotry dětem svých poddaných. V uvedených případech je tedy možné hovořit o oboustranném prohlubování duchovního příbuzenství, které však mělo pouze formální, z hlediska naplňování církevních ideálů snad i poněkud demonstrativní charakter.

Mnohem důležitější však bylo prohlubování rodinných, příbuzenských a přátelských vztahů mezi příslušníky šlechty na bázi klientelismu. Zatímco u panských rodů role kmotrů příslušela hlavně lidem ze šlechtického prostředí, křtěníci z rytířského prostředí měli za kmotry dokonce i poddané osoby, zvláště však řemeslníky, obchodníky a představitele městské či vesnické samosprávy.

Nejenom volba kmotrů, ale i vlastní výběr křestních jmen většinou probíhal zcela nezávisle na doporučeních pražské synody. Šlechtickým dětem zpravidla nebyla vybírána jména světců či jiných osob hodných následování, ale tradiční označení, která již bylo v rodině používáno. Nikterak výjimečná však nebyla jména módní, neboť ani zde nebylo označení kmotra rozhodující v souvislosti s pojmenováním křtěníce. V případě prvního dítěte však nebylo v šlechtickém prostředí nikterak výjimečné, jestliže se v závislosti na pohlaví dítěte preferovalo křestní jméno jeho matky nebo otce. Zcela obvyklé bylo udělování čtyř až šesti jmen současně, z nichž snad některé mohlo příslušet světci, ke kterému se před porodem upíraly modlitby rodičů. Ti si slibem, který zpravidla předcházel narození dítěte zajišťovali boží náklonnost pro případ problémů, které mohly nastat během těhotenství a porodu. Ani v šlechtickém prostředí totiž nebyly potraty či komplikované porody ničím výjimečným.

Vzhledem k poměrně časté graviditě⁶⁹ jsou i v šlechtickém prostředí doložitelné krátké meziporodní intervaly, které se prodlužovaly zpravidla pouze v souvislosti s předčasným porodem, kdy dítě obvykle umíralo záhy po svém

⁶⁹ Např. Františka Polyxena Malovcová, rozená Voračická z Paběnic za 14 let manželství (1692 – 1705) porodila devět potomků Jana Kryštofova Malovce z Malovic a na Kameni.

narození.⁷⁰ Z uvedené příčiny je však poněkud zarážející, že záznamy o nouzových křtech jsou spíše výjimečné. Zatímco v poddanském prostředí byla jejich vykonavatelkou nejčastěji porodní bába, u šlechty se na nich podílel již často předem přivolaný kněz. V souladu s usnesením pražské synody se konaly přímo v zámeckém sídle, zatímco následný slavnostní křest probíhal vždy dodatečně v zámecké kapli nebo v místním farním kostele okamžitě, jakmile to bylo s ohledem na zdraví křtěnce i rodičky možné. V případě dodatečného křtu pak byla zaznamenána spíše symbolická účast žebráků v roli kmotrů.

Zatímco svatební obřady se i v případě šlechty konaly zpravidla v rodišti nevěsty, výjimečně také za přítomnosti kněze z ženichova bydliště, křtiny se odbyvaly vždy v místě pobytu manželů a za účasti místního duchovního, rodičů křtěnce, kmotrů a dalších přizvaných hostů. Ženy z šlechtického prostředí se v roli kmotrů objevovaly nejenom v případě křtů dětí významných úředníků, služebníků či prostých poddaných, ale i u křtů nemanželských dětí, zvláště jednalo-li se o děti zámeckých služebných. Účast šlechty na křtech dětí zámeckých úředníků nebyla nikterak obvyklá či automatická. Lze tedy předpokládat, že uvedená náklonnost mohla být dána nejenom individuálními zásluhami jedince, ale snad i soukromými sympatiemi k jeho osobě. Účast při křtu, obdobně jako i předání kmotrovského daru, mohly zároveň představovat i určité ocenění kvalit jednotlivce, který působil v roli zámeckého úředníka či prostého služebníka.

Role kmotrů náležela příslušníkům šlechty i tehdy, jestliže se konal zcela výjimečný křest dospělé osoby, zpravidla židovského původu.⁷¹ Účast na křestním obřadu za dané situace následně představovala spíše demonstrativně projevenou sounáležitost s křesťanskou obcí věřících, která alespoň navenek neznala rozčlenění na příslušníky jednotlivých společenských vrstev.

9. Uzavření sňatku před tridentským koncilem a v souladu s jeho závěry

V období před tridentským koncilem bylo obvyklé, jestliže uzavření manželského svazku předcházelo vzájemné setkání zástupců obou zúčastněných stran, zpravidla rodičů a dětí. Na znak vzájemné důvěry si jeho účastníci nejprve potřásli pravicemi, aby pak mohlo dojít k symbolickému vložení dceřiny ruky do dlaně ženicha, které doprovázel vzájemný polibek na ústa. Následná výměna darů (např. prstenu, šatů) pouze potvrzovala perspektivu budoucího manželství. Během hostiny, která zasnuby doprovázela, byla předpokládanému uzavření manželského svazku sjednávána publicita. Konkrétní okolnosti jeho vzniku byly před svědky zaneseny do svatební smlouvy, která představovala vzájemnou dohodu o věnu, výbavě či dalších finančních závazcích. Zásnuby, které probíha-

⁷⁰ TAMTÉŽ, fo 89, 96, 101, 107, 118, 124, 128, 136, 151.

⁷¹ TAMTÉŽ, fo 128.

ly obdobně jako sňatek, zcela bez přítomnosti kněze, pouze v okruhu rodinných příslušníků a známých, představovaly jeden za základních předpokladů následného uzavření sňatku. K němu obvykle docházelo během svatební hostiny, která se konala v domě nevěsty. Manželský svazek byl v jejím průběhu stvrzen vzájemným navléknutím snubních prstenů. Církevní požehnání v kostele zpravidla následovalo až teprve po svatební noci, kterou novomanželé strávili v příbytku rodičů nevěsty.⁷² Svatba tak představovala spíše veřejný projev vzájemné náklonnosti snoubenců, nežli jejich doživotní závazek vycházející od Boha.⁷³

V oblasti pražské arcidiecéze je ještě na začátku 17. století prokazatelné, že manželství byla uzavírána bez přítomnosti kněze, pouze v okruhu příbuzných a známých.⁷⁴ Prosazování jednotlivých závěrů tridentského koncilu bylo dlouhodobou a mnohdy velice komplikovanou záležitostí, která však směřovala k jednoznačnému cíli. Požadavek kněžského stvrzování manželských svazků byl zřejmým završováním dlouhodobých snah církve usilujících o důslednější kontrolu nad věřícími. Zvláště v souvislosti s uzavřením sňatku mohla nastat konverze k protestantismu, takže obavy patrné ze strany římskokatolické církve byly vcelku oprávněné. Oficiální církevní kruhy proto prosazovaly představu manželského svazku, jehož podstata i naplnění byly dány přímo od Boha. Odtud pramenil argument, proč manželství mohlo vzniknout pouze v kostele na základě kněžského požehnání. Smysl manželského svazku pak nemohl být spatřován v naplňování tělesného chtíče, ale především v plození potomstva, které představovalo zjevný doklad božské existence, neboť bylo dáno přímo od Boha. Uvedená koncepce přispívala nejenom k větší kontrole věřících, ale i k vytvoření tolik potřebného pocitu jejich těsnějšího sepětí s Bohem. Každý

⁷² Srov. H. ZÁRUBA - J. VOTOČEK, **Dějiny lásky III**, Praha 1925, s. 176–177.

⁷³ Rozdílnost mezi původním a potridentským pojetím svatebního obřadu je v české literatuře připomínána spíše sporadicky - J. MACEK, **Tři ženy krále Vladislava**, Praha 1991, s. 24–26. Dokonce je opomenuta i v pracích zobecňujícího charakteru - J. PETRÁŇ a kol., **Dějiny**, s. 199–203. Předkoncilové chápání sňatku je samostatně zmiňováno v prostředí měst (J. MACEK, **Jagellonský věk v českých zemích III**, Praha 1998, s. 220–221; Z. WINTER, **Z domácnosti**, s. 63–104), venkova (J. MACEK, **Jagellonský věk v českých zemích IV**, Praha 1999, s. 90–92; srov. V. MACHÁČKOVÁ, **Církevní správa v době jagellonské; na základě administrátorských akt**, FHB 9, 1985, s. 267.) i šlechty (J. MACEK, **Jagellonský věk v českých zemích II**, Praha 1994, s. 134–138.). Rozdílnost pojetí sňatku v období raného novověku je uváděna ve většině zobecňujících prací zahraničních autorů - např.: J. C. BOLOGNE, **Svatby**, s. 141–177; R. van DÜLMEN, **Fest der Liebe. Heirat und Ehe in der frühen Neuzeit**. In: Armut, Liebe, Ehre (Hg. R. van Dülmen), Frankfurt/Main 1988, s. 67–106; TÝŽ, **Kultur I**, s. 134–157; TÝŽ, **Heirat und Eheleben in der Frühen Neuzeit**, Archiv für Kulturgeschichte 72, 1990.

⁷⁴ Doloženo na základě archiválií uložených v SÚA Praha, Stará manipulace, sign. S 183/4.

manželský svazek pak představoval velký závazek do budoucnosti, který bylo možné stvrdit pouze před Bohem jen v přítomnosti kněze.

Okolnosti vzniku manželského svazku byly projednávány během dvacátého čtvrtého zasedání tridentského koncilu, které trvalo po celý rok 1563. K závěrečnému vyhlášení dvanácti kánonů a „*dekretu o sňatkové reformě*“ o deseti kapitolách, nazývaného podle svého prvního slova „*Tametsi*“ („*zatímco*“), dospělo konciliární jednání teprve 11. listopadu 1563. Zmíněných dvanáct kánonů bylo reakcí na již dříve proklamované humanistické a protestantské rozpravy o manželství. Koncil jejich prostřednictvím vyhlásil posvátný charakter sňatku (kánon 1), monogamii (kánon 2), pravomoc církve stanovit překážky manželství (kánony 3-4), nerozlučitelnost manželského svazku (kánony 5-7), možnost rozluky od stolu a lože (kánon 8), zákaz sňatků kněžích (kánon 9), nadřazenost panictví a celibátu nad manželstvím (kánon 10), liturgický kalendář sňatků (kánon 11) a výlučnou kompetenci církevních soudů v manželských otázkách (kánon 12). „*Dekret o sňatkové reformě*“ stanovil podobu slavnostního sňatku i závazné překážky bránící jeho uzavření (pokrevenství, švagrovství, únos, konkubinát). V souladu s konciliárním usnesením měl být každý vzniklý sňatek zcela nově zapisován do matriky, která zvláště ve sporných případech posloužila jako hmatatelný důkaz platnosti uzavřeného manželství.⁷⁵

Přijetí svátosti manželství tak bylo myslitelné pouze v přítomnosti kněze, který měl osobně znát snoubence i jejich rodiče. Tak byla omezena možnost uzavření tajného sňatku, který byl chápán jako újma na rodinné cti. Pokud byl sňatek uzavřen v nepřítomnosti faráře či prostřednictvím cizího kněze a „*dvou nebo tří svědků*“, měl být okamžitě prohlášen za neplatný. V případě stvrzení sňatku cizích osob hrozilo knězi sesazení, obdobně jako při provedení nepovoleného církevního úkonu. Jestliže snoubenci chtěli uzavřít manželský svazek proti vůli svých rodičů, kněz směl snoubence oddat, zvláště když hlavním důvodem jejich odmítavého postoje bylo lakomství či jiné sobecké zájmy. Soudobý katechismus „*syny z dobrých rodin*“ nabádal, aby se nikdy neženili bez vědomí rodičů. Rodičovský souhlas však nebyl v souvislosti s volbou životního partnera rozhodující. Vzhledem k proklamované úctě dětí vůči svým rodičům byl však doporučován, přestože základní podmínkou uzavření manželství bylo pouze kladné vyjádření ženicha a nevěsty.⁷⁶

Snoubenci se před přijetím svátosti manželství museli vyzpovídat, aby při mši, která svatební obřad zpravidla doprovázela, mohli přistoupit k přijímání.

⁷⁵ H. JEDIN, **Das Konzil von Trient und die Anfänge der Kirchenmatrikeln**, Zeitschrift der Savigni - Stiftung für Rechtsgeschichte 63, Kanonistische Abteilung 32, 1943, s. 419–494.

⁷⁶ Srov. P. HORSKÁ, **Naše prababičky feministky**, Praha 1999, s. 31.

Na základě dekretu „*Tametsi*” byla při stvrzování manželského svazku používána formule „*Ego vos in matrimonium coniungo*” (“*Spojuji vás v manželství*”), kterou oddávající kněz vyslovil, jakmile z úst obou snoubenců vyslechl jejich kladné stanovisko k uzavření sňatku.⁷⁷

10. Svatební obřad v pojetí pražské synody (1605)

Z dekretu o sňatkové reformě, který byl vyhlášen na tridentském koncilu, vycházela také závěrečná ustanovení pražské synody.⁷⁸ Jejich jednotící myšlenkou byla představa sňatku, který již do budoucna neměl představovat záležitost společenské prestiže či osobních zájmů, ale jednu z hlavních křesťanských svátostí. Ze strany církevních kruhů tak byla zřejmá snaha usilující o změnu myšlení lidí, kteří církevní obřad chápali spíše jako druhotnou záležitost, neboť k uzavření manželství docházelo již v okamžiku sepisování svatební smlouvy a následně i v průběhu konání svatebního veselí. Zatímco původně byl manželský svazek stvrzován navléknutím snubních prstenů a prožitím svatební noci, nově vznikal pouze na základě kněžského požehnání, které bylo udělováno před Bohem. Smělo tak být učiněno pouze na půdě kostela prostřednictvím kněze, zpravidla též v přítomnosti rodičů a svědků snoubeneckého páru. Na základě vyhlášení svátostné podstaty manželství církev usilovala o kontrolu většiny manželství uzavíraných mezi katolíky. Následně platilo: „*Ačkoliv není pochybnosti, že manželství bylo uzavřeno se svobodným souhlasem uzavírajících, není toto manželství platné a skutečné do té doby, dokud ho církev neučiní platným. Právě tak po právu jsou odsouzena ta manželství, která svatý synod odsoudí jako neplatná a o kterých říká, že jsou neplatná, a kterákoliv potvrdí za neplatná.*”

Aby byli všichni římskokatoličtí věřící včas seznámeni se změnami, které nastaly v důsledku usnesení tridentského koncilu, pražská synoda rozhodla

⁷⁷ SYNODUS, s. 107-109; E. FRIEDBERG, **Das Recht der Eheschliessung**, Leipzig 1865, s. 107-127, 140-148; G. H. JOYCE, **Die christliche Ehe**, Leipzig 1934, s. 118-124, A. BURGUIÈRE - CH. KLAPISCH-ZUBER - M. SEGALÉN -, F. ZONABEND (Hg.), **Geschichte III**, s. 121-124; J. GOODY, **The development the family and marriage in Europe**, Cambridge 1984², s. 145, 147-149, 151, 153, 167, 192; J. C. BOLOGNE, **Svatby**, s. 171-173. Česká, především popularizační literatura se problematikou rodiny a manželství také zabývala, ale nikdy ji nedávala do přímých souvislostí s naplňováním závěrů tridentského koncilu (J. KLABOUCH, **Manželství a rodina v minulosti**, Praha 1962, s. 79-80; P. HORSKÁ, M. KUČERA, E. MAUR, M. STLOUKAL, **Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy**, Praha 1990, s. 248; L. FIALOVÁ a kol., **Dějiny obyvatelstva českých zemí**, Praha 1996, s. 78) nebo ji zcela nezakrytě opomíjela (A. ŠUBRTOVÁ, **Dějiny populačního myšlení**, Praha 1989; J. HORSKÝ - M. SELIGOVÁ, **Rodina našich předků**, Praha 1996).

⁷⁸ SYNODUS, s. 106-116 (*DE MATRIMONIO*).

o zveřejnění „*dekretu o sňatkové reformě*“. Dekret byl na území pražské arcidiecéze uváděn ve známost prostřednictvím jednotlivých duchovních, v případě jeho neakceptování hrozila peněžitá pokuta. Vstupoval v platnost teprve po třiceti dnech od svého prvního vyhlášení. Faráři jej pak zpravidla opakovaně předčítali v domácím jazyce o jednotlivých nedělních a svátečních bohoslužbách. Jeho obsah, včetně rozsahu sankcí v podobě peněžitých pokut, pravidelně připomínali také během následujících tří let, a to vždy v lednu a srpnu každého roku, aby postupně vstoupil do obecného povědomí veškerého obyvatelstva.⁷⁹

Snoubenci, kteří chtěli vstoupit v svazek manželský, se museli alespoň tři dny před jeho uzavřením vyznat ze všech svých hříchů. Vykonáním zpovědi bylo podmíněno předepsané přijetí „*svaté eucharistie*“ - těla Páně, ke kterému zpravidla docházelo během slavnostní mše probíhající současně se svatebním obřadem. Oba partneři se tak měli „*opevnit proti duchovnímu neklidu a dotěrnosti těla*“, aby uzavřením manželství „*si připravili spásu a milost a nepřivolali zhoubu a hněv Boží*“. Sňatek tak neměl představovat pouhou příležitost k legalizaci „*vyplnění chtíčů těla*“, ale na jeho základě se mělo „*svatě a zbožně k počtě Boha*“ usilovat „*o rozšíření pokolení*“, které představovalo hlavní způsob naplnění manželského svazku. Od snoubenců se očekávalo, že svůj vstup do manželství budou chápat jako zahájení „*nového života*“ ve zcela křesťanském duchu, neboť jeho „*uzavřením se děje nařízení a svatost ne lidská, ale Božská*“, podmíněná tím, že lidé si budou v uvedeném svazku „*čistě, svatě a mravně počínati*“. Velký důraz na mravnost byl kladen, neboť „*často se děje snoubencům, že se tělesně poznají dříve, než manželství skrze slova a před přítomností faráře a svědků a podle obyčeje v kostele je uzavřeno a oslaveno*“. A tak bylo preventivně doporučováno, aby snoubenci spolu nebydleli v jednom domě dříve, než po manželském požehnání.⁸⁰

Úplné zredukování všech světských zvyklostí, které dříve předcházely uzavření každého manželského svazku, bylo nemyslitelné, a tak církve znatelně usilovala o omezení sféry jejich vlivu na světské prostředí. Zvýraznění církevního obřadu mělo být zřejmé nejenom vyhlášením svátostné podstaty manželství, ale i nutností předchozího smíření s Bohem. Předběžné jednání rodin snoubenců tak i nadále směřovalo k uzavření svatební smlouvy, která však obdobně jako zasnuby byla pouze světskou záležitostí. Proto nebyla nikdy podmiňována účastí faráře. Pokud se kněz situovaný do role svědka chtěl zasnub zúčastnit, nesměl být nikdy oblečen do kněžského oděvu se stólou. Všem zúčastněným tak mělo být jasné, že zasnuby se týkají budoucnosti, která nastane teprve v důsledku církevního požehnání, které kněz udělí snoubencům v přítomnosti svědků,

⁷⁹ TAMTÉŽ, s. 107.

⁸⁰ TAMTÉŽ, s. 106, 108, 114.

během svatebního obřadu v kostele.⁸¹ Rozdíl mezi zasnubami a sňatkem byl potvrzen nejenom vzájemnou následností, ale i odlišností partnerského vyjádření. Zatímco zasnuby se stvrzovaly verbálním slibem: „*Slibuji, že tě přijmu za manželku (manžela)*“, v případě sňatku byl vyjadřován vzájemný souhlas snoubenců prostřednictvím slov: „*Přijímám tě za svou ženu (muže)*.“

Uzavírání zasnub mezi dětmi, obvyklé zvláště v šlechtickém prostředí, pražská synoda zcela nekompromisně označovala za nežádoucí, neboť se tak dělo zcela v rozporu s obecně proklamovanou zásadou svobodné volby životního partnera. Zákaz nebo naopak přinucení ke vstupu do manželství se však dalo v případě poddaných očekávat nejenom ze strany rodičů, ale i místní vrchnosti.⁸² Pokud uzavření sňatku nesouviselo s odchodem poddaných z panství, se ztrátou nároku na jejich děti či s únikem gruntovních peněz, vrchnost je podporovala. Zvláště v období po třicetileté válce, kdy byl celkový nedostatek populace i pracovních sil, vrchnost sňatky svých poddaných většinou podporovala.⁸³ Snaha cíleně zamezit vzniku rodin bez dostatečného existenčního zajištění byla ze strany majitelů jednotlivých panství zjevná až teprve tehdy, když byly překonány nepříznivé důsledky válečných událostí. Povinný souhlas vrchnosti podmiňující uzavření sňatku poddaných bez ohledu na to, koho si berou a zda mají rodiče či nikoliv, se na některých panstvích vyžadoval již od druhé poloviny 16. století. I přesto, že byl zcela v rozporu s církevním právem i usnesením tridentského koncilu, formálně platil až do roku 1781.⁸⁴ Legální uzavření sňatku mezi poddanými různých vrchností bylo podmíněno získáním sňatkového povolení - zhostu, který majitelé panství obvykle udělovali na principu reciprocity.⁸⁵ Církev jednotlivé zásahy ze strany vrchnosti i rodičů oficiálně odsuzovala, neboť tak „*vzniká mnohá škoda duši*“.

⁸¹ TAMTÉŽ, s. 110. Superpellicium, běžné kněžské roucho používané při mši i jiných církevních obřadech, směl kněz obléknout pouze při udělování svátosti manželství, nikoliv při zasnubách.

⁸² Nucení poddaných k uzavírání manželství doložil E. MAUR, **K utužení feudálních vztahů na komorních statcích v době pobělohorské**, In: Z českých dějin, Sborník prací in memoriam prof. dr. Václava Husy, Praha 1966, s. 162–163.

⁸³ Důvody uzavření manželského svazku se zabýval E. MAUR, **Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. stol.**, ČsČH 19, 1971, s.852–858.

⁸⁴ „*Žádná kmetična, kdežby za kterým pánem ovdověla, nemá se na jiné grunty bez vědomí a vůle pána svého dědičného vdávati. A o to před menší saud zemský, jakž svrchu dotčeno, obsýláno bude.*“ H. JIREČEK (ed.), **Obnovené Právo a zřízení Zemské dědičného království Českého**. Praha 1888, 458-459; strof. AČ 22, s. 5.

⁸⁵ E. MAUR, **K demografickým aspektům**, s. 18 - 21; J. GRULICH - H. ZEITLHOFER, **Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení**, Historická demografie 22, 1998, s. 97–103.

Kromě toho, že farář prověřoval, zda snoubenci vstupují do manželství dobrovolně, v jeho kompetenci bylo též ověřování všech možných důvodů, které mohly představovat vážnou překážku uzavření předpokládaného sňatku. Konkrétně šlo nejenom o předcházení legalizaci zakázaných stupňů příbuzenství či pokrevnosti mezi snoubenci⁸⁶, ale i o kontrolu slibu duchovní čistoty nebo dokonce o prověřování možnosti existence jiného manželského závazku. Jestliže snoubenci některou z uvedených překážek vědomě zatajili a nechali se oddat, z pohledu církve se dopouštěli smrtelného hříchu, který měl mít za následek odpovídající tresty včetně prohlášení uzavřeného manželství za neplatné.

Ve zcela výjimečných případech směl být sňatek potvrzen i přes existenci zmíněných překážek, avšak bylo nutné získat apoštolského povolení: „*At' tedy žádný farář ani nikdo jiný se neodvází požehnat nebo učinit platným jejich vztah dříve, než bude moci vidět povolení uzavření sňatku v těžkých překážkách od papežské stolice*“.⁸⁷ Za zcela neospravedlnitelný případ se pokládalo, jestliže jeden z manželů se dopouštěl cizoložství s jinou osobou pod příslibem uzavření nového sňatku v případě úmrtí dosavadního partnera.⁸⁸ Uzavření manželství pak teoreticky nepřipadalo v úvahu ani tehdy, jestliže ztráta partnera skutečně nastala. Každý farář měl vědět o existenci nežádoucích milostných vztahů, které neměly být nikdy legalizovány. Nový sňatek však nesměl být uzavřen ani tehdy, jestliže byl některý z manželů dlouhodobě nezvěstný. Pak se muselo čekat tak dlouho, dokud arcibiskupství neprohlásilo nezvěstnou osobu za zemřelou.⁸⁹

Uzavření sňatku zpravidla předcházelo zveřejnění ohlášek, které farář oznamoval ústně v průběhu tří církevních svátků následujících po sobě. Pokud snoubenci pocházeli každý z jiné farnosti, ohlášky byly oznámeny v obou farnostech současně. Hlavním důvodem zjednávané popularity plánovanému sňatku bylo zjištění, zda si někdo z farníků není vědom takových překážek, které by se mohly stát vážnou překážkou uzavření ohlašovaného sňatku. Pokud ani třetí den ohlášek nikdo nepřednesl žádné podstatné námítky proti stvrzení budoucího manželství, bylo vyhlášeno, že sňatek je možné uzavřít. Pokud však byly vzneseny námítky, které by znemožnily jeho uskutečnění, musely být

⁸⁶ Na panství vyšebrodského kláštera byly dokonce zavedeny rodové katastry, které měly preventivně evidovat vzájemné příbuzenské svazky místního obyvatelstva. J. PSÍKOVÁ, **Rodové katastry uložené ve státním archívu v Třeboni**, HD 8, 1983, s. 74–79; srov. P. HORSKÁ, **Index břevnovských matrik z 2. pol. 17. a z 18. století**, HD 5, 1971, s. 61–65.

⁸⁷ Srov. J. GOODY, **The development**, s. 168–182.

⁸⁸ Ani takové případy však nebyly zvláště v poddanském prostředí ničím výjimečným - např. SOA Třeboň, Vs Orlík, sign. 1290 V AU 26/1, kart. 188, fo 1 - 248 (vyšetřování a stíhání poddaných žen pro obtěžkání za svobodna, 1668-1706).

⁸⁹ **SYNODUS**, s. 109-111, 113–116.

zveřejněny. Jestliže snoubenci nepocházeli z jedné farnosti, zpráva o výsledku ohlášek se podávala vždy tam, kde mělo dojít k uzavření sňatku. Nejčastěji se tak stávalo v místě bydliště nevěsty. Pokud druhý snoubenec pocházel z farnosti mimo diecézi, požadované osvědčení o výsledku ohlášek nepotvrzoval jenom místní farář, ale muselo být zároveň opatřeno také biskupskou pečetí. Doba zveřejnění ohlášek byla zpravidla uzpůsobována místním okolnostem, takže záleželo pouze na úvaze faráře, zda dobu ohlášek zkrátí či naopak prodlouží.⁹⁰

Jelikož se manželský svazek uzavíral po „*právu božském*“, nikoliv lidském, teoreticky nemohl být podmiňován přímým souhlasem rodičů. Avšak vzhledem k tomu, že „*božský zákon*“ současně předepisoval i projevování úcty dětí vůči svým rodičům, bylo doporučováno, aby potomci zůstávali i při volbě životního partnera „*poslušni názorů svých předků*“, tj. rodičů. Sňatek, který by rodiče nepovolili, byl následně považován za příčinu velkého zla a nenávisti, která by mohla vést dokonce i k zavržení potomka, jakožto nezodpovědného pokračovatele rodu. A tak bylo jednotlivým farářům bylo doporučováno, aby si u rodičů z obojí strany ještě před zveřejněním ohlášek ověřili jejich názor na připravované manželství. Jestliže vůle rodičů nebyla známa, kněz měl oběma partnerům připomenout, „*jak je užitečné, když přistupují k této věci s plnou rozvahou, jestliže vyslechli a zvážili názory rodičů, ochránců nebo příbuzných, kteří se o tyto věci starají*“.

Jakmile si děti chtěly prosadit svou vůli a vzít se v rozporu s názory rodičů, farář měl celou záležitost konzultovat se svými představenými. V případě, že by došlo dokonce k únosu za účelem uzavření sňatku, nesměl být nikdy, i přes zjevný souhlas zúčastněných stran, stvrzen.⁹¹ Ba naopak, zcela v souladu se závěry tridentského koncilu, se předpokládalo potrestání jeho organizátora. Obdobně nebylo v pražské arcidiecézi pochopení ani pro tajné sňatky, neboť při jejich uspořádání byla i přes vzájemný souhlas partnerů porušována „*velmi důležitá pravidla a zákony*“.⁹² Manželství bylo možné uzavřít pouze ve farním kostele, nikoliv v soukromém domě, jak tomu bylo v minulosti zvykem. Jestliže se ještě někdo pokusil uzavřít manželský svazek bez církevního požehnání, pouze v přítomnosti dvou nebo tří svědků, na základě dekretu o sňatkové reformě bylo takto uzavřené manželství již od svého vzniku považováno za neplatné.

⁹⁰ TAMTÉŽ, s. 107, 111, 116.

⁹¹ Prostřednictvím korespondence arcibiskupství pražského nejsou únosy budoucí nevěsty vůbec doložitelné, takže lze předpokládat, že na území Čech nepatřily mezi obvyklé jevy.

⁹² TAMTÉŽ, s. 107, 112.

11. Okolnosti a průběh svatebního obřadu

Snoubenci odhodlaní přijmout svátost manželství i s rodiči a svědky církevního obřadu byli na prahu kostela přivítáni oddávajícím knězem, který pak společně s nimi vstupoval do chrámu. Obecně se u snoubenců předpokládalo, že přicházejí v pokoře, zcela smířeni s Bohem, po vykonání zpovědi, plně v očekávání budoucího přijetí eucharistie, „*těla Páně*“. Do kostela nevstupovali osamoceně, ale v doprovodu rodičů – ženich s matkou, nevěsta s otcem. Před oltářem, kde byl budoucí manželský svazek posvěcován, zůstávali snoubenci sami v kleče.

Svatební obřad, ohlašovaný vždy třikrát předem, se nejčastěji konal během slavnostní mše v přítomnosti kněze a dvou nebo tří svědků. Po obvyklém liturgickém pozdravu na začátku mše následovalo úvodní oslovení, po kterém mše pokračovala zpytováním svědomí až do homilie. Pak teprve probíhal vlastní svatební obřad, na jehož začátku byly kladeny otázky, jejichž prostřednictvím kněz ještě jednou ověřoval, zda snoubenci si nejsou vědomi žádných překážek, které by mohly stát v cestě uzavření sňatku. Kněz se však zároveň snoubenců ptal, zda vstupují do manželství dobrovolně. Jestliže dostal na všechny přednesené otázky uspokojivé odpovědi, mohlo být provedeno vlastní stvrzení manželského svazku. Snoubenci si při něm vzájemně podali ruce a před svědky pronesli slova: „*Přijímám tě za svou ženu (muže)*“. Pak kněz přiložil na spojené ruce štólu a následně manželský svazek požehnal se slovy: „*Já vás spojuji v manželství ve jménu Otce, Syna i Ducha Svatého*“. Následně si oba novomanželé navzájem vyměnili posvěcené prsteny a mše pokračovala modlitbou věřících. Závěrečné požehnání kněz uděloval prostřednictvím slavnostnější, rozšířené formy. Jestliže byly obě nebo jen jedna z oddávanych osob ovdovělé, kněz měl na konci mše upustit od závěrečného požehnání.⁹³

Oddávající, ať už uděloval svátost manželství při mši nebo samostatně, musel být oděn do kněžského oděvu se štólou. Manželský svazek směl stvrzovat vždy jenom ten farář, do jehož kompetence snoubenci v rámci určité farnosti patřili. Jeho úkolem bylo zajistit nejenom ohlášky či průběh svatebního obřadu, ale i snoubence předem poučit o vlastní podstatě a smyslu manželského života. Jestliže by některý farář spojil v manželství snoubence z jiné farnosti, platnost takového sňatku byla vždy zpochybnitelná. Manželský svazek nesměl stvrzovat ani cizí začínající kněz, který by se chtěl procvičit v udělování svátostí a nebyl by obeznámen s místním farním společenstvím. Uvedeným způsobem se mělo předcházet stvrzování nevěreckých sňatků, které mohly být požehnány pouze omylem, prostřednictvím faráře neznalého místních poměrů. Církev se bránila

⁹³ Srov. Z. WINTER, **Z rodiny**, s. 95; současné pojetí církevního sňatku: **Svatební obřady**, Praha 1971.

také uzavírání sňatků mezi osobami, které svou farnost opustily a potulovaly se světem. Zvláště u nich bylo pravděpodobné, že by mohly být vázány manželskými povinnostmi již někde jinde. V případě potřeby musel být jejich rodinný stav prověřován v součinnosti s děkanstvím, arcijáhenstvím či dokonce arcibiskupstvím.⁹⁴

Za nejpříhodnější dobu pro udělování svátosti manželství byla pokládána ranní mše sloužená za novomanžele. Z hlediska církve byl nepřípustný sňatek až po obědě. Za optimální den pro uskutečnění sňatku byla pokládána neděle nebo jiný sváteční den tak, aby kněz měl vhodnou příležitost k pronesení slavnostního kázání určeného ženichovi a nevěstě. V souladu s kanonickým právem a dekretem o sňatkové reformě byl také v oblasti pražské arcidiecéze potvrzen zákaz svatebních obřadů, které by se měly konat v období mezi první nedělí adventní a Narozením Páně, obdobně jako i mezi Popeleční středou a Velikonocemi.⁹⁵ Toto dočasně platné omezení týkající se možnosti vzniku manželství v žádném případě nesouviselo s respektováním nějakých původních pohanských pověr, ale bylo stanoveno s ohledem k době, kdy se lidé měli věnovat rozjímání a „duchovní činnosti“, spíše než aby se oddávali zábavám a veselí, jež doprovázelo zpravidla každou svatební hostinu. Zároveň však bylo doporučováno, aby se svatební obřady nekonaly během tří dnů před Nanebevstoupením Páně a v průběhu procesí nebo dnů určených k duchovnímu rozjímání.⁹⁶ Ovšem i tak bylo pražské arcibiskupství oprávněno udělit výjimku, na základě které se svatební obřad mohl uskutečnit. V takto výjimečném případě se snoubenci museli spokojit pouze se svatbou bez průvodu a slavnostního veselí.⁹⁷

Obdobně jako v souvislosti s křtinami, tak i v případě sňatků bylo synodou doporučováno jednotné vedení matričních knih. Do nich se k datu uzavření

⁹⁴ SYNODUS, s. 109, 111–114.

⁹⁵ Sezónnost sňatečnosti a bezvýhradné respektování církevních nařízení, které bylo v 2. polovině 17. a během 18. století prokazatelné na území chýnovské farnosti, se stalo předmětem zájmu mnohých studií. Např. P. BRABCOVÁ, **Svatby v 18. století z hlediska církevních matrik**, ČL 85, 1998, s. 257–262; L. DUŠEK, **Obyvatelstvo**, s. 172; B. ŠTĚRBOVÁ, **Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686–1910**, HD 11., 1984, s. 97–140; TÁŽ, **Sňatečnost a sňatkové migrace ve farnosti Střelské Hoštice v letech 1645–1890**, JSH 58, 1989, s. 125–136. Je často sledována také prostřednictvím diplomových prací – např. Z. JUNKOVÁ, **Demografická mikroanalýza sňatečnosti ve farnosti Michle v letech 1702–1848**, Diplomová práce, FF UK, Praha 1993; B. ŠTĚRBOVÁ, **Vývoj sňatečnosti ve vybraných lokalitách jižních Čech v 17.–20. století (Novosedly nad Nežárkou, Střelské Hoštice)**, Diplomová práce, Pedagogická fakulta, České Budějovice 1987.

⁹⁶ Nanebevstoupení Páně bylo oslavováno vždy padesát dnů po Velikonocích.

⁹⁷ SYNODUS, s. 113–115.

sňatku nezapisovala pouze jména novomanželů a svědků svatebního obřadu, ale i místa jejich původu. To vše podle následující předlohy: „*Roku 1684, dne 20. ledna, N. uzavřel manželství před církví s N. ve farním kostele svatého N. v místě N., za přítomnosti mne faráře N., svědků pánů, NN., N., po obvyklém učinění tří ohlášek, během slavnostní mše, z těchto (ohlášek) první se děla ve svátek Obřezání Páně (1.1.), v první den tohoto měsíce, druhá, třetí den, kdy byla neděle, a třetí na svátek Ehipanie, den šestý. Bez odhalení nezákonné překážky, a tím mohli svobodně uzavřít manželství*”. Jestliže jeden z manželů pocházel z jiné farnosti, mělo být současně poznamenáno, že „*ohlášky se děly ve farním kostele sv. N., v místě N, za svědectví faráře téhož kostela, jak je dosvědčeno ověřeným přípisem*”.⁹⁸ Další spisová agenda, která vznikla u „*problema-tičtějších*” sňatků, měla být uschována tak, aby se nikdy nemohla dostat do nepovoláných rukou.

Pražská synoda se však nespokojila pouze s usnesením tridentského koncilu, jež se týkalo vedení křestních a oddacích matrik, ale navíc nařizovala, obdobně jako i synody v okolních katolických zemích, vedení seznamů duší (status libri animarum), registraci udělených svátostí (např. biřmování) a jiných farářských úkonů (zvl. pohřbů).⁹⁹ Avšak obdobně jako v případě křestních, tak i oddacích matrik záleželo pouze na osobě každého faráře, jakým způsobem budou jednotlivé matriční zápisy vedeny. Jejich jednotná podoba nebyla během 2. poloviny 17. ani na počátku 18. století v oblasti pražské arcidiecéze zachovávána, neboť ji ovlivňovaly především subjektivní faktory.

12. Závěr

Křestní a svatební obřady začaly být po tridentském koncilu (1545-1563) chápány jako významné církevní svátosti, jejichž vliv se měl projevit nejenom ve sféře církevní, ale i společenské a osobní. Na území pražské arcidiecéze byl jejich jednotný průběh přesně stanoven teprve během pražské synody (1605). Na základě vyhlášení svátostné podstaty křtu i sňatku bylo v uvedené oblasti usilováno také o potlačení všech světských a reformačních vlivů, které se zvláště v souvislosti s uzavřením manželského svazku prosazovaly mnohdy více, než vlivy církevní. Římskokatolická církev se tak na základě přesně stanovených instrukcí pokusila nejenom o upevnění svých vlastních pozic, ale i o usměrnění života jedince, který měl do budoucna existovat plně v souladu s oficiálními zájmy a představami církevních představitelů, které byly mnohdy ovlivněny prvotními zásadami křesťanského života.

⁹⁸ TAMTÉŽ, s. 116; tak obsáhlý zápis o uzavření manželského svazku se v praxi neujal.

⁹⁹ A. BLASCHKA, **Die Personenstandesregister im Protektorat Böhmen und Mähren**, Praha 1940, s. 24.

Provedený výzkum zcela jednoznačně potvrdil, že na průběh křtů i svatebních obřadů je nutné pohlížet z dvojího hlediska. Na základě usnesení tridentského koncilu i pražské synody je patrné, že křtiny i sňatky musely být obecně chápány jako udělování významných církevních svátostí, jejichž přijetí zároveň představovalo významné mezníky v životě každého křesťana. I když se uvedené církevní obřady opakovaly ve stále stejné podobě, jejich uskutečňování a zvláště pak celkový význam nelze posunout do pozadí současně probíhajících a zpravidla dominujících světských festivit. Při opomenutí zmiňovaných okolností i vlastního průběhu udělování církevních svátostí by nebylo nikdy možné správně posoudit sociální každodennost a zároveň i mentalitu lidí žijících v barokním období, kdy již byla platnost katolických církevních obřadů závazná pro většinu území celé pražské arcidiecéze.

Přestože uskutečňování křtu, obdobně jako i uzavírání sňatku, vycházelo z církevních představ o naplňování křesťanského smyslu lidského života, jejich význam je neopomenutelný v rovině osobní i společenské, ať už se jedná o jakoukoliv společenskou vrstvu obyvatelstva. Křtiny a sňatky tak měly svůj význam nejenom z náboženského hlediska, ale i s ohledem k možnostem společenské reprezentace všech zúčastněných, nejenom rodičů křtěnců či novomanželů, ale i jednotlivých kmotrů a svědků, kteří osobně stvrzovali platnost slavnostního aktu. Ve své podstatě zmíněné svátosti umožňovaly jedinečnou příležitost k utváření nových a posilování již existujících mezilidských vazeb, které měly v existenci lidské společnosti vždy důležitou roli. I tak je však prvotní církevní význam zmiňovaných událostí neopomenutelný v každé době.

Zatímco jednotlivé závěry pražské synody představovaly pouze teoretická východiska, jejich praktický dopad bylo možno rekonstruovat z jednotlivých matričních zápisů evidujících pokřtěné a oddané osoby v poddanském i šlechtickém prostředí. Prokázalo se však, že vnější podoby křtů obdobně jako sňatků, byly ve své konečné podobě značně ovlivněny také osobními zájmy věřících. Přestože dodržování všech závěrů pražské synody bylo až na jednotný křestní a oddací rituál v praxi těžko uskutečnitelné, jejich význam nelze opomenout v souvislosti s možností lepšího pochopení sociální každodennosti a mentality člověka na prahu barokního období.

Summary

„FESTIVALS” - WEDDING AND BAPTISMAL RITUALS IN THE EARLY MODERN AGES

(Conclusions of Trent Council and Prague Synod in the light of Southbohemian registers of births and deaths from the second half of the 17th century)

According to the resolution of the Trent Council, wedding and baptismal rituals became important Church sacraments. As such they obtained great significance not only in the church, but also in the social and personal sphere. However, details how to carry them out in the area of Prague Arcibishopric were delimited only by Prague Synod in 1605. Roman Catholic Church defined baptism and marriage as sacraments and this definition served to suppress their former worldly meanings and to combat new influences of Reformation in Bohemia.

Priests regularly introduced detailed instructions to the believers. The Church wanted not only to strengthen its own position through this process, but also to shape lives of people according to the ideas of church representatives. The Thirty Years War and the following gradual re-establishment and strengthening of Roman Catholic Church brought about the fact, that the conclusion of the Prague Synod were put through only in the last third of the 17th century.

An example of Southbohemian registers of births and deaths shows that the conclusions of the Prague Synod were in fact only a theoretical background. It was proven that baptisms - as well as weddings - were more family and social events than church and religious matters. This is true for aristocratic circles as well as for their subjects and individual interests of nobility and subjects were only formally accommodated to the proclaimed Church requirements. Observance of the written conclusions of the Prague Synod was hardly feasible in practice except for universal baptismal and wedding ritual. The survey therefore pointed out that even such uniform texts as register records can be useful for producing evidence and understanding distinctions between the Church ideas and interests of believers from different social strata. To realise such distinctions is an important precondition for understanding the social daily life and human mentality at the beginning of the baroque period.

DEMOGRAFICKÝ VÝVOJ ÚNĚTICKÉ FARNOSTI V 18. STOLETÍ

Marie Heřmánková

Úvod

Farnost Únětice se nachází nedaleko Prahy směrem na severozápad. Tvořila součást rozsáhlého panství Chrášťany, které náleželo kapitule sv. Víta na Pražském hradě. V této studii, která vychází z části diplomové práce¹, jsem se pokusila o rozbor vývoje obyvatelstva celé farnosti a některých aspektů vývoje vesnice Únětice v 18. století.

Práce vychází ze studia matrik farnosti Únětice za léta 1665–1770 a je zaměřena na postžení hlavních trendů přirozené změny obyvatelstva - sňatečnosti, porodnosti a úmrtnosti v celé farnosti Únětice. Některé detailnější pohledy se týkají pouze obyvatelstva vesnice Únětice, např. týdenní rytmus konání sňatků nebo motivace volby křestních jmen narozených dětí.

* * *

Matriky pro farnost Únětice začaly být vedeny na konci roku 1665, a to pro pokřtěné děti (narozené) a oddané. Pohřbení (zemřelí) začali být zapisováni od roku 1694, bohužel velmi neúplně, spolehlivěji jsou záznamy o úmrtích vedeny až od roku 1721. Dnes jsou uloženy ve Státním oblastním archivu v Praze.

¹ M HEŘMÁNKOVÁ, *Únětice v 18. Století, kapitoly ze života středočeské vesnice*. Diplomová práce, Ústav českých dějin, FF UK, 1999, 130 s.

Jistý problém při studiu představuje příslušnost několika vesnic k jednomu kostelu a měnící se hranice farnosti, protože v letech 1674-1707 byla k únětické faře připojena jako filiální farnost Noutonice (s přífařenými místy Noutonice, Kamýk, Lichočeves, Roztoky, Žalov a Podmoráň).² Všechny matriky zachycují údaje pro šest vesnic: Černý Vůl (až od roku 1716), Horoměřice, Suchdol, Únětice, Úholičky a Velké Přílepy. Zejména v první matrice je však možné najít záznamy týkající se až 21 dalších lokalit z okolí Prahy³.

K roku 1352 se únětická fara uvádí v rejstřících desátků papežských⁴. Patronátní právo k zdejšímu kostelu měl vždy jeden z metropolitních kanovníků, do jehož obročí Únětice náležely. V letech 1421-1547, kdy vesnici drželi Pražané, byla fara osazována utrakvistickými kněžími, což se udrželo ještě v 16. století.⁵ V pobělohorské době nebyla fara obsazená. Od roku 1674 byl zdejším již katolickým duchovním správcem Bartoloměj Hallo z Hallenbergu⁶. Tereziánský katastr uvádí u farního kostela únětického 669 duší⁷.

Farní kostel Nanebevzetí Panny Marie byl dokončen roku 1770⁸. Je to prostá barokní stavba, jejíž presbytář se skládá z obdélníkového pole a z přiléhající mělké apsidy. Z vnějšku je kostel členěn pilastry s kompozitními hlavicemi. V průčelí se nachází věž s helmovitou střechou⁹.

² J. V. ŠIMÁK, **Zpovědní seznamy 1671-1725**, III., Praha 1937, s. 397.

³ První čtyři svazky matrik jsou vždy společné pro celý farní obvod a obsahují všechny tři typy matričních záznamů. M 19 - 14/1 - narození (fol. 1 - 103), oddavky (fol. 105-130) z let 1665-1715 a zemřelí (fol. 132-146) z let 1694-1712; celkem 148 folií, je psána česky a latinsky. M 19 - 14/2 - narození (fol. 1-80, legitimní, 82-87, nelegitimní), oddavky (fol. 90-122) pro roky 1716-1744, a zemřelí (fol. 127-148) pro roky 1721-1744; dohromady 148 folií, je psána česky a latinsky. M 19 - 14/3 - narození (fol. 1-60, legitimní, 97-101, nelegitimní), oddavky (fol. 108-133) a úmrtí (fol. 157-196) za léta 1745-1762; celkem 200 folií, je psána česky a latinsky. M 19 - 14/4 - narození (fol. 1-52, legitimní, 208-211, nelegitimní), oddavky (fol. 249-263) a zemřelí (fol. 319-337) za období 1763-1770. Celkem má 359 folií, je psána pouze latinsky.

⁴ A. PODLAHA, **Posvátná místa království Českého**, V., Praha 1911, s. 85.

⁵ TAMTÉŽ, s. 85.

⁶ Dalšími faráři byli: Václav Antonín Vaňek (1694-1707), Daniel Václav Turek (1707-1718), Jan Nepomuk Václav Steidl z Greiffenwehru (1719-1728), Josef František Svoboda (1728-1750), Václav František Nespěšný (1750-1759), František Blovský (1759-1782).

⁷ **Tereziánský katastr český III., Dominikál**, vyd. P. Burdová, D. Culková, E. Čánová, M. Lišková, F. Rajtoral. Praha 1970, s. 394-396.

⁸ S jeho stavbou se započalo roku 1766, protože původní kostel byl již značně zchátralý a v roce 1758 mu dokonce musela být snesena věž, která hrozila sesutím.

⁹ A. PODLAHA, **Posvátná ... c.d.**, s. 93-94.

Na konci 17. století byl v době moru v Úněticích zřízen nový hřbitov a na něm vystavěna kaple sv. Josefa. Západně od Únětic pak byla roku 1716 vystavěna kaplička sv. Jana Nepomuckého¹⁰.

Při zpracování matričních záznamů jsem použila dvou postupů. Nejprve jsem pomocí agregativní metody zpracovala celou farnost, tj. vesnice Horoměřice, Suchdol, Únětice, Úholičky, Velké Přílepy, Černý Vůl a Vensov. Zjišťovala jsem měsíční počty narozených dětí¹¹, uzavřených sňatků a zemřelých osob, které jsem dále využila při zkoumání sezónních pohybů a celkového demografického vývoje obyvatelstva farnosti.

Jiný postup jsem zvolila pro ves Únětice. Zde jsem pro každý matriční zápis založila zvláštní kartu, která obsahovala prakticky veškeré údaje obsažené v matrice (s výjimkou jména faráře a jmen svědků při narození a sňatku). Dohromady to bylo 1200 zápisů, z toho 136 zápisů pro oddané, 682 pro narozené a 382 pro zemřelé. K datům o demografickém vývoji celé farnosti Únětice tak mohu přiřadit některé ukazatele, které vycházejí pouze z údajů získaných pro ves Únětice¹².

Datování událostí

Zápis do matrik bývá na konci 17. století veden zpravidla větňou formou s velmi prostou a nejednotnou úpravou. Teprve v 18. století se prosazuje obsáhlejší zápis, k jehož unifikaci dochází v pražské arcidiecézi na základě římského rituálu až v roce 1760. Větná forma zápisu byla praktikována až do roku 1771, kdy byly zavedeny rubriky. Vzhledem k tomu, že matriky byly vedeny pro církevní účely, byl i obsah zápisu určen potřebami církve. U sňatků se především sledovalo, zda nejsou snoubenci v příbuzenském vztahu, u narození se zápisem potvrzovala legitimita dětí a jejich pokřtění. Otázka přesného dne narození zůstávala stranou. V matrikách zemřelých se zpočátku evidoval pouze den, kdy byl zesnulý jedinec pochován a o něco později se připojuje poznámka o zaopatření umírajícího všemi svátostmi.

V únětických matrikách se dlouho uvádělo pouze datum křtu, datum sňatku a datum pohřbu. Z toho vyplývá, že pouze v případě sňatku je skutečné datum události shodné s dnem církevního obřadu. Datum křtu nebo pohřbu se ale zpravidla ode dne narození či úmrtí odlišovalo.

Přesné datum narození dítěte se začalo evidovat od září 1739. Od května následujícího roku se objevuje v zápisech samostatně datum úmrtí i datum

¹⁰ Tamtéž, s. 87.

¹¹ Excerpce zahrnuje všechny živě narozené děti, legitimní i nelegitimní.

¹² Pro vesnici Únětice jsem provedla i rekonstrukci rodin. Počet úplných rodinných listů byl však tak malý, že k výsledkům nemohu v této studii přihlídnout.

pohřbu. Bylo tak možné zjistit, kolikátý den po narození se křtilo a kolikátý den po úmrtí se pohřbívalo.

Je zřejmé, že v letech 1741-1770 se u více jak poloviny dětí z vesnice Únětice křest odbýval velmi brzy po narození, a sice hned druhý den. Čtvrtina dětí byla pokřtěna v den kdy se narodily. K těmto časným křtům docházelo zpravidla tehdy, zdálo-li se okolí dítě po narození velmi slabé. Pouhých 14% křtů se konalo třetí den po porodu. Pozdější křty se vyskytovaly minimálně.

Tabulka 1 Křty podle doby uplynulé od narození dítěte ve vesnici Únětice v letech 1741-1770

Doba	1741-1750	1751-1760	1761-1770	Celkem	%
týž den	12	25	31	68	24,6
druhý den	48	47	65	160	58,1
třetí den	23	13	2	38	13,8
čtvrtý den	4	2	1	7	2,5
déle	0	3	0	3	1,1
celkem	87	90	99	276	100,0

Ve stejném období byla polovina zesnulých pohřbena druhý den a třetina třetí den po úmrtí. Téhož dne, kdy zemřeli, bylo pohřbeno pouze 8% lidí. Jen ojediněle se objevovaly pozdější pohřby.

Tabulka 2 Pohřby podle doby uplynulé od úmrtí ve vesnici Únětice v letech 1741-1770

Doba	1741-1750	1751-1760	1761-1770	Celkem	%
týž den	1	9	4	14	7,9
druhý den	7	48	34	89	50,3
třetí den	8	25	27	60	33,9
čtvrtý den	6	4	0	10	5,6
déle	0	2	2	4	2,3
celkem	22	88	67	177	100,0

Ukázalo se tedy, že v Úněticích byly děti nejčastěji křtěny druhý den po porodu, dále následoval den první a třetí. Naproti tomu Richard van Dülmen¹³ udává jako nejběžnější dobu křtu třetí den po porodu. O datování křtu se zmiňuje také Ludmila Fialová¹⁴, která uvádí druhý nebo třetí den po narození. Jako nejobvyklejší den pohřbu pak dokládá třetí den po zesnutí. Třetí den po úmrtí zaznamenává také R. van Dülmen¹⁵, protože „... lidé se báli, že nebožtík může

¹³ R. van DÜLMEN, **Kultura a každodenní život v raném novověku**, Praha 1999, s.89.

¹⁴ L. DOKOUPIL, L. FIALOVÁ, E. MAUR, L. NESLÁDKOVÁ, **Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století**, Praha 1999, s. 28-29.

¹⁵ R. van DÜLMEN, **Kultura ...**, c. d., s. 225.

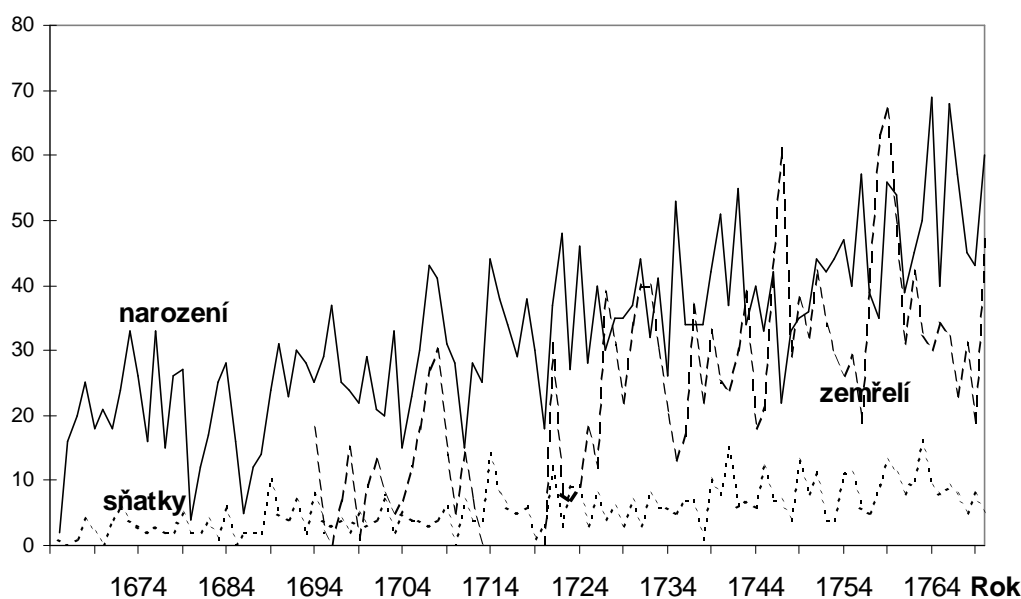
být mrtvý jen zdánlivě, nechávali ho zpravidla ležet ještě tři dny v domě, a teprve potom ho pohřbili na hřbitově.“ Ve vesnici Únětice byla ve sledované době 1741-1770 situace poněkud odlišná. Nejčastějším dnem pohřbu zde byl druhý den po úmrtí, zatímco třetí den se pohřbívalo méně často.

Sňatečnost

Vzhledem k tomu, že plození dětí mimo manželství bylo v 17. a 18. století zanedbatelné, má pro reprodukci obyvatelstva, zejména pro úroveň plodnosti a porodnosti, značný význam úroveň sňatečnosti.

Z absolutních počtů sňatků v jednotlivých letech (i po jejich vyrovnaní pomocí devítiletých klouzavých je patrný poměrně stabilní růst počtu sňatků s prvním vrcholem v roce 1689. Další vrchol je v roce 1714, který následuje bezprostředně po morové epidemii v roce 1713 (14 sňatků v roce 1714 oproti 4 sňatkům v roce 1713). Tento nárůst je zcela logický a objevuje se v letech

Obrázek 1 Počty oddaných, narozených a zemřelých ve farnosti Únětice v letech 1666-1770

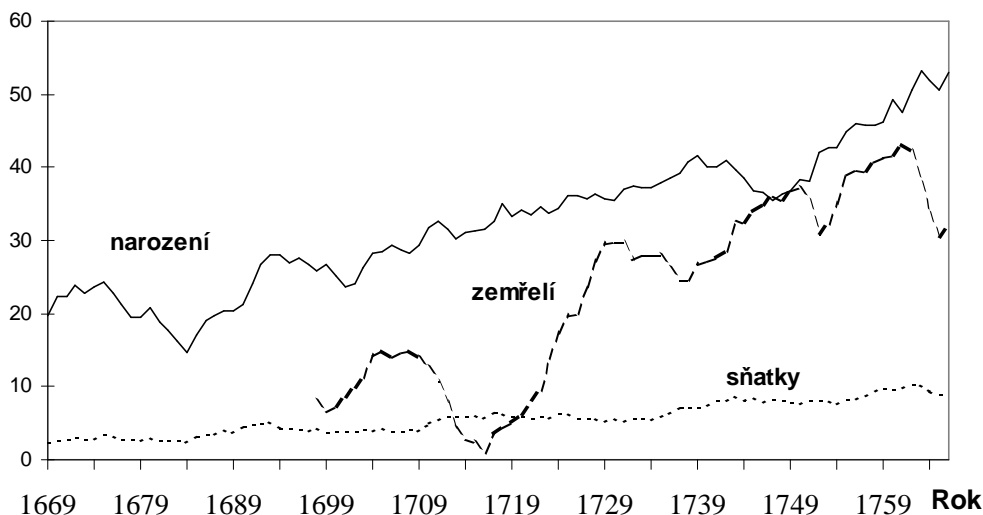

bezprostředně po epidemii obecně. Jedná se jednak o sňatky odložené za moru, jednak o sňatky během epidemie ovdovělých osob¹⁶. V následujících letech množství sňatků stoupá pozvolna. K zrychlení tempa růstu dochází koncem 30. let s vrcholem v roce 1763. Z tohoto grafu je patrný stoupající trend počtu sňatků a můžeme předpokládat, že by křivka pravděpodobně stále stoupala

¹⁶ Dějiny obyvatelstva českých zemí, Praha 1996, s. 115.

plynule vzhůru bez extrémních výkyvů. Růst počtu sňatků je důsledkem přibývání počtu obyvatelstva farnosti.

Obrázek 2 Počty oddaných, narozených a zemřelých ve farnosti Únětice v letech 1666-1770 – devítileté klouzavé průměry

Sezónní pohyb sňatků

Sezónní pohyb sňatků je důležitým rysem chování obyvatelstva z pohledu dějin každodennosti. Odráží vliv hospodářského a církevního roku. Změny počtů sňatků v závislosti na ročních obdobích jsou více patrné než u narození či úmrtí, což nepochybně souvisí s možností naplánovat svatbu na dobu co možná nejvhodnější. Sezónnost sňatku na vesnici navíc souvisela se zemědělským cyklem roku a zároveň byla ovlivňována církevními předpisy, mj. zákazem svatebního veselí v období půstu před Velikonocemi a v prosinci v období adventu¹⁷.

Za celé sledované období 1666-1770 se objevuje zřetelné maximum v říjnu a zejména v listopadu, ale vzestup počtu sňatků je patrný již od září. Patrný vrchol v podzimních měsících je nepochybně důsledkem ukončení polních prací a nástupu zemědělského klidu a skutečnosti, že po sklizni byl dostatek prostředků na uspořádání svatební hostiny a současně se před zimou zmenšoval počet dobytka, který bylo nutné živit až do jara. V říjnu a v listopadu byla z celkového počtu sňatků uzavřena téměř polovina. Absolutní listopadový vrchol

¹⁷ Stejné rozložení sňatků v průběhu celého roku je doloženo pro Francii a podobné jsou i důvody, které k tomu vedly. J. C. BOLOGNE, **Dějiny svatebních obřadů na západě**, Praha 1997, s. 224.

(30% všech uzavřených sňatků) můžeme přičíst také snaze stihnout sňatek dříve, než začne období adventu, kdy prakticky celý měsíc nebyla svatba možná.

Tabulka 3 - Počty sňatků podle měsíců ve farnosti Únětice v letech 1666-1770

Období	Měsíc												Cel.
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
1666-1670	1	0	1	0	0	0	1	1	0	3	2	0	9
1671-1680	2	8	0	1	2	2	1	1	1	6	8	0	32
1681-1690	3	3	0	1	1	0	0	0	4	2	19	0	33
1691-1700	4	4	0	1	3	1	1	3	2	8	10	0	37
1701-1710	2	5	0	0	1	1	1	2	2	5	15	0	34
1711-1720	3	5	0	1	2	5	3	6	4	14	14	1	58
1721-1730	5	6	0	0	1	5	2	3	12	13	17	0	64
1731-1740	2	2	1	4	0	6	5	1	9	10	16	0	56
1741-1750	4	24	0	4	6	2	6	0	7	7	21	2	83
1751-1760	7	13	0	1	4	7	0	5	12	7	26	1	83
1761-1770	8	10	2	0	5	7	2	2	5	20	25	0	86
Celkem	41	80	4	13	25	36	22	24	58	95	173	4	575
Průměr	3,7	7,3	0,4	1,2	2,3	3,3	2,0	2,2	5,3	8,6	15,7	0,4	52,3
Přepočtený průměr*	3,7	7,8	0,4	1,2	2,2	3,3	2,0	2,1	5,4	8,5	16,0	0,4	

* Přepočteno na srovnatelně dlouhé měsíce (průměrný počet sňatků připadajících na jeden měsíc je dělen koeficientem podle délky měsíce – měsíce se třiceti dny 0,986, měsíce s třiceti jedním dnem 1,019 a únor 0,928).

Druhé, i když ne tolik významné maximum, připadá na dva zimní měsíce, a sice na leden a únor (20% všech uzavřených sňatků); únorové svatby souvisely pravděpodobně s masopustním veselím. Do jisté míry se mohla uplatnit i snaha vyhnout se blížícímu se půstu, ačkoli to nelze jednoznačně určit, neboť Velikonoce jako pohyblivé svátky se mohly konat v relativně velkém časovém rozpětí.

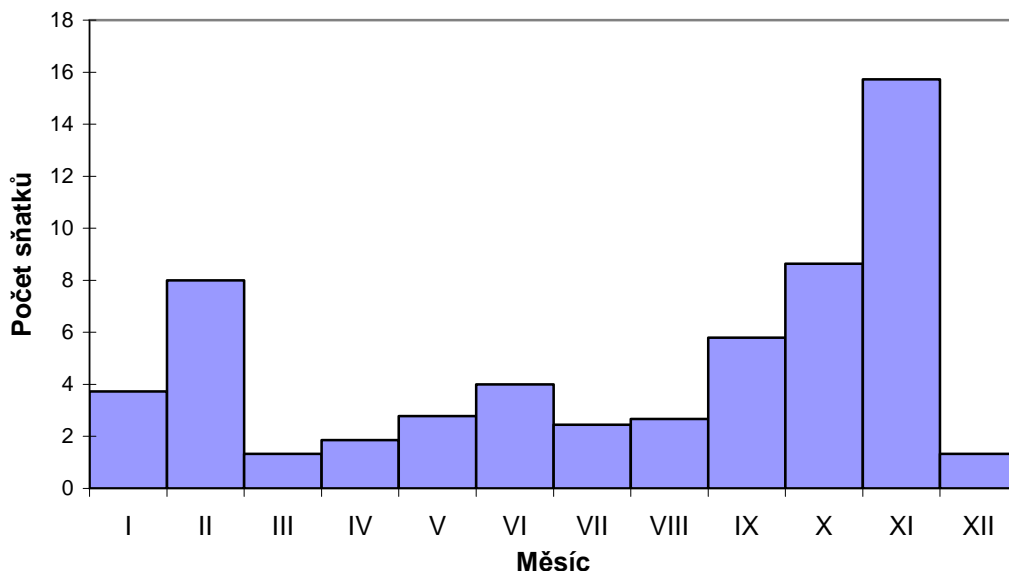
Minimum se vyskytovalo během roku dvakrát, a sice v březnu a v dubnu, a dále v prosinci. Za celé sledované období vykázaly oba jarní měsíce necelá 3% všech uzavřených sňatků a v prosinci podíl sňatků nedosáhl ani 1%. V prosinci nebyl uzavřen zpravidla ani jeden sňatek. V celém období byly oddány pouze čtyři páry.

Obě tato minima se váží k náboženskému zákazu provozovat jakékoli veselí v době postu a adventu. Vzhledem k tomu, že počátky půstu¹⁸ i adventu jsou pohyblivé, je zajímavé zjistit, zda se vyskytly svatby i během tohoto období. K tomu bylo nutno znát datum sňatku s přesností na den. Ověřila jsem,

¹⁸ Popeleční středa může připadnout od 4. února až na 10. března - jedná se tedy o více než jednoměsíční rozpětí.

že v letech 1666-1770 advent ani půst nebyly porušeny ani jednou¹⁹. Mohu tedy říci, že ve vesnici Únětice byly církevní předpisy respektovány v plné míře.

Obrázek 3 Sezónní průběh sňatků ve farnosti Únětice v letech 1666-1700

Zajímal mne také měsíc květen, který je v dnešní době spojován s pověrou o nešťastných květnových sňatcích. Tato pověra pochází údajně již ze starověku a Jean-Claude Bologne²⁰ dokládá její trvání pro Francii ještě v 18. století. Po celé sledované období však počet oddaných v květnu přesahoval 4 %, tedy i více než v červenci a srpnu. Nedá se tedy označit za neoblíbený k uspořádání svatby.

Zbývající měsíce červen, červenec a srpen se dají označit co do množství svateb za podprůměrné. Počet sňatků se pohybuje od necelých 4% v červenci do 6 % v červnu. V některých desetiletích dosahují letní měsíce ale i 10% podílu na sňatečnosti. V těchto výkyvech jsem však nenašla žádnou souvislost a jedná se zřejmě o ojedinělé případy.

Na základě výše uvedeného lze konstatovat, že sezónní pohyb sňatečnosti se vcelku neměnil. Je patrné, že na venkově byl výběr měsíce ke konání svatby omezen postupem zemědělských prací (květen až srpen) a způsobem obživy obyvatelstva. K tomu se připojovala i snaha dodržovat církevní zvyklosti. Naproti tomu ve velkých městech, jako byla Praha, se v průběhu sňatečnosti projevovala menší závislost na ročním období. Obyvatelé Prahy uzavírali sňatky

¹⁹ Bylo využito příručky G. FRIDRICH, **Rukověť křesťanské chronologie**. Praha 1997.

²⁰ J. C. BOLOGNE, **Dějiny svatebních ...**, c.d., s. 224.

i během letních měsíců, s obyvateli venkova se však shodují v dodržování církevního roku.²¹

Podobná situace jako v únětické farnosti byla zjištěna pro celé území českých zemí²², jmenovitě např. v lokalitě Novosedly nad Nežárkou²³, v Budyni nad Ohří²⁴ nebo ve farnosti Hostivař²⁵. Rozhodujícím činitelem pro sezónnost sňatků byly tedy v minulosti hospodářské podmínky a především církevní předpisy. Ve značně změněné podobě se nepravidelné sezónní rozložení sňatků zachovalo dodnes, i když v současnosti je nejvýrazněji modifikuje téměř nulový počet uzavřených sňatků v květnu způsobený pověrou „v máji máry“ a absolutní maximum tvoří sňatky dubnové.²⁶

Sňatky podle dne konání

V období 1666-1770 jsem sledovala oblíbenost jednotlivých dnů v týdnu při konání svateb u všech sňatků uzavřených ve vesnici Únětice v letech 1666 - 1770. Získaná data jsem převedla na dny.²⁷

Tabulka 4 Sňatky podle dne konání ve vesnici Únětice v letech 1666-1770

Den	Počet sňatků	%
pondělí	18	13,4
úterý	29	21,6
středa	11	8,2
čtvrtek	7	5,2
pátek	3	2,2
sobota	12	8,9
neděle	54	40,3
celkem	134	100,0

Nejoblíbenějším sňatkovým dnem byla neděle (40%), o polovinu méně svateb se konalo v úterý a poměrně oblíbené bylo i pondělí (13%). Nejméně svateb se konalo v pátek (den smutku kvůli ukřižování Páně).

²¹ L. DOKOUPIL, L. FIALOVÁ, E. MAUR, L. NESLÁDKOVÁ, **Přirozená měna** ..., c.d., s. 83-84.

²² Tamtéž, s. 82-84.

²³ B. ŠTĚRBOVÁ, *Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1689-1910*, **HD 11**, 1987, s.97 - 141.

²⁴ L. DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701-1850*, **Ústecký sborník historický 1985**, s.172.

²⁵ B. LAŠTOVKOVÁ, **Demografický vývoj hostivařské farnosti v 18. století**, diplomová práce na FF UK, Praha 1994, s. 26 - 28.

²⁶ A. KONEČNÁ, *Sezónnost sňatečnosti v ČSSR*, **Demografie 19**, 1977, s. 217.

²⁷ G. FRIEDRICH, **Rukověť křesťanské chronologie**, Praha 1997.

Svá zjištění ohledně oblíbenosti jednotlivých dnů jsem konfrontovala s již zmiňovanou studií pro farnost Hostivař²⁸ a se studií reflektující situaci ve vesnici Komín²⁹. Stejně jako v Úněticích, je i ve zmíněných lokalitách na prvním místě neděle (Hostivař 49%, Komín 54%) následovaná úterým (Hostivař 14%, Komín 18%). Poněkud odlišná byla situace v Budyni nad Ohří³⁰, kde jasně vítězí úterý (50%) nad nedělí (27%). Dominantnost neděle v uváděných vesnických lokalitách je zřejmě možno přičíst jejímu náboženskému významu. Prioritu úterý v Budyni a jeho velkou oblibu v dalších třech posuzovaných oblastech je těžké objasnit. Pravděpodobně se však nejedná o náhodu. Vysvětlení tohoto jevu je možné vidět v délce svatby, kdy se první den odbavily nejzávažnější svatební obřady, zatímco hodování a oslavy pokračovaly i týden³¹. Velkou oblibu pondělí a úterý jako svatebního dne na venkově dokládá ve své knize Jean-Claude Bologne³². Dále uvádí, že církve pro sňatky žádný zvláštní den nevybrala, avšak zakazovala u nás velmi oblíbenou neděli „... kdy má farář na starosti jiné mše.“ Dalšími nevhodnými dny pak byl pátek a údajně i čtvrtek (dělá z manželů paroháče).

Porodnost

Porodnost patří spolu s úmrtností k základním faktorům rozhodujícím o tempu růstu populace. V předstatistickém období, kdy zpravidla neznáme počet obyvatelstva a nelze tudíž určit míru porodnosti, lze naopak pomocí metody rekonstrukce rodin studovat úroveň plodnosti. Sledujeme přitom pouze manželskou plodnost, protože detailní studium nelegitimních porodů je většinou nemožné pro jejich malý počet a nepřesnou registraci.

Vývoj počtu narozených dětí v letech 1666-1770 naznačuje, že se počet narozených dětí velmi vyrovnaně a bez velkých výkyvů zvyšoval. Na počátku sledovaného období se počty narozených pohybovaly mezi 30-40, později mezi 40-50 za rok. Vrchol nastal kolem poloviny 18. století, kdy se ročně narodilo více jak 60 dětí. Můžeme se tedy domnívat, že naznačený trend by trval i nadále a pokračoval tak pozvolný rovnoměrný růst křivky. Také vzestup počtu narozených dětí souvisí s růstem počtu obyvatel. Zda rostla i míra porodnosti není jisté.

²⁸ B. LAŠTOVKOVÁ, *Demografický vývoj...*, c.d., s.36.

²⁹ P. BRABCOVÁ, *Svatby v 18. století z hlediska církevních matrik*, *Český lid* 85/3, 1998, s.257 - 262.

³⁰ L. DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně...*, c.d., s.182 - 183.

³¹ P. BRABCOVÁ, *Svatby v 18. století...*, c.d., s. 260.

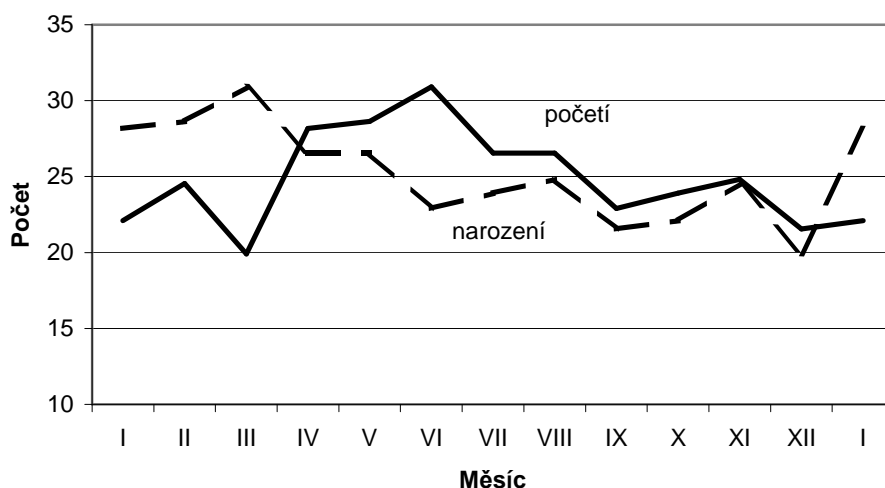
³² J. C. BOLOGNE, *Dějiny svatebních ...*, c.d., s. 224.

Sezónní pohyb narození a počtí

O sezónním pohybu narozených dětí a počtí lze předpokládat, že nebyly záměrně ovlivňovány. Z toho důvodu nejsou změny počtů narozených v závislosti na ročním období tak patrné jako u sňatků.

Za celé zkoumané období 1666-1770 se měsíční počty narozených dětí pohybovaly v průměrech od 2,1 v prosinci do 3,2 v březnu, průměr pak činí 2,6 za měsíc. V ročním průběhu se rýsují dvě vlny. První vlna je výraznější, zahrnuje prvních pět měsíců roku a její vrchol je v únoru, druhá vlna je menší a má maximum v srpnu. Minima v počtech narození zaznamenáváme v říjnu a v prosinci, vcelku je ale rozložení porodů v roce vyrovnané. Dá se říci, že o něco málo více dětí se narodilo v první polovině roku (leden-červen 54,5%).

Obrázek 4 Sezónní průběh narozených dětí a jejich počtí ve farnosti Únětice v letech 1666-1700

Převědeme-li období narození dětí na jejich počtí, zjistíme, že maximum počtí připadá na duben až srpen a o něco méně výraznější na listopad. Můžeme předpokládat, že poněkud vyšší sexuální aktivita v jarních a letních měsících mohla souviset s celkovým ožitím po zimě. Poněkud méně výrazně docházelo k počtí v ostatních měsících, avšak celkové rozdíly nejsou nikterak podstatné. Za příčinu nižšího množství počtí v březnu a prosinci můžeme pokládat církví doporučenou zdrženlivost ohledně sexuálních styků během půstu a adventu. V této době pochopitelně nemůžeme předpokládat plánované rodičovství, protože zábrany počtí byly zcela mizivé, ve většině případů neúčinné, anebo žádné. Vzhledem k nízkému podílu narozených dětí v prvním pořadí k celkovému počtu dětí neodpovídá vzájemně ani sezónní průběh počtí a sňatků.

Srovnání situace s Budyní³³, Broumovem³⁴ a Hostivaří³⁵ prokázalo v podstatě stejná období počtů i narození. Komparací s těmito farnostmi je možno potvrdit, že maxima narození, která ve srovnání s ostatními měsíci však nevyčníkají příliš výrazně, se soustředila na měsíce únor, březen a srpen. Údaje o sezonním počtu narozených pro české země v daném období vykazují shodné rysy a sice, že nejvíce dětí se narodilo v prvních měsících kalendářního roku³⁶.

Poměr pohlaví

Velmi důležitým ukazatelem je poměr pohlaví narozených dětí, pohybující se s nepatrnou odchylkou kolem 1060 chlapců na 1000 dívek. Při velkých odchylkách od těchto hodnot můžeme usuzovat na nepřesnou evidenci. Ve vesnici Únětice za celé sledované období 1666-1770 připadá na 358 živě narozených chlapců 324 dívek. Index maskulinity je 110,5, což je prakticky v normálu³⁷, a proto můžeme použité matriky považovat za spolehlivé.

Výskyt, četnost a motivace volby křestních jmen

Otázka křestních jmen patří spíše do oblasti etnografie a zabývám se jí zde proto, aby doplnila jeden z mnoha úhlů pohledu na vesnici Únětice v 18. století.

Křestní jméno dostává každý člověk brzy po svém narození a provází ho celý život. Jménem hlavním také zůstává po celý středověk a novověk až do konce 18. století. Až v roce 1771 se oficiálním označením občana stává jméno a příjmení a hlavní postavení zaujímá nadále příjmení. Během jednotlivých staletí se užívalo sto až pět set rozličných křestních jmen, jejichž skladba se měnila a často byla pro určitou dobu i typická. Z tohoto souboru je asi 30-50% jmen vzácných a vyskytují se pouze zřídka. Jména označovaná za běžná dosahují 3 až 10% zastoupení ve sledované době a místě. Za užívaná křestní jména považujeme ta, jejichž zastoupení je 1-2%. Jména, která přesáhnou 10 % patří k oblíbeným křestním jménům. Zpravidla se jedná jen o několik jmen, která ale nosí většina obyvatel dané oblasti.

V období 1666-1770 jsem ve vesnici Únětice zaznamenala 28 různých jmen pro muže a 24 pro ženy. V případě, že dítě při křtu dostalo dvě či více jmen (zjištěné maximum je pět), řídila jsem se prvním uvedeným jménem.

³³ L. DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně...*, c.d., s. 166, 172.

³⁴ E. ČÁNOVÁ, *Sezónní pohyb narození v předstatistickém období*, **Demografie** 32, 1990, s. 41-44.

³⁵ B. LAŠTOVKOVÁ, *Demografický vývoj...*, c.d., s. 38 - 39.

³⁶ L. DOKOUPIL, L. FIALOVÁ, E. MAUR, L. NESLÁDKOVÁ, **Přirozená měna** ..., c.d., s. 81.

³⁷ Eventuelně bychom zde mohli hovořit o nepatrné podregistraci dívek.

Ženská křestní jména

Do skupiny oblíbených křestních jmen se dostala pouze dvě jména, Anna a Kateřina. Během sledované doby bylo takto pojmenováno 53 % narozených dívek. Do kategorie běžných jmen patří Marie, Magdaléna, Ludmila, Rozina, Dorota, Barbora a Alžběta, která užívalo 44% žen. Zbývající jména se objevila spíše ojediněle. U nejčastěji užívaných jmen jsem provedla i rozbor po desetiletích. Po sledovaných sto let se příliš neměnila oblíbenost jmen Anna, Ludmila a Dorota. Od počátku 18. století naopak stále stoupá počet Kateřin (dvojnásobek), ale i Barbor, Magdalén a Marií.

Je nepochybně zajímavé, že jméno Marie bylo na pomyslném žebříčku oblíbenosti jednotlivých jmen až na třetím místě. Přitom 18. století je spojeno s rozkvětem mariánského kultu a také farní kostel v Úněticích byl zasvěcen Nanebevzetí Panny Marie.

Tabulka 5 Nejčastěji užívaná křestní dívčí jména podle jednotlivých desetiletí ve vesnici Únětice

Období	1671	1681	1691	1701	1711	1721	1731	1741	1751	1761	Cel.
	- 1680	- 1690	- 1700	- 1710	- 1720	- 1730	- 1740	- 1750	- 1760	- 1770	
Anna	5	4	6	6	10	4	13	7	4	18	77
Kateřina	3	2	3	5	7	8	11	7	7	12	65
Marie	1	2	1	-	4	3	4	3	8	4	30
Magdalen a	1	-	-	5	3	1	1	6	-	8	25
Ludmila	-	2	1	5	3	4	-	-	3	2	20
Rozina	-	2	-	1	2	4	4	-	6	1	20
Dorota	1	1	-	1	5	-	1	1	5	1	16
Barbora	-	-	-	2	2	-	3	5	2	3	17
Alžběta	1	2	1	3	-	1	1	2	-	-	11
Celkem	12	15	12	28	36	25	38	31	35	49	281

Mužská křestní jména

U mužů patří mezi oblíbená jména Jan a Václav a ve zkoumaném období je získalo po narození 40% chlapců. Ve skupině běžných jmen se objevuje Matěj, František, Josef, Martin, Jakub, Tomáš, Jiří a Vojtěch, které nosila necelá polovina mužů. Ostatní jména se vyskytují jen v několika případech. I zde jsem analyzovala nejoblíbenější jména v jednotlivých desetiletích. Oblíbenost jmen Jan, Matěj či Jakub zůstávala prakticky po celé sledované období stejná. Naproti tomu se od začátku 18. století zvyšoval počet Václavů (na čtyřnásobek), Františků (na trojnásobek) a také Josefů.

Tabulka 6 Nejčastěji užívaná křestní chlapecká jména podle jednotlivých desetiletí ve vesnici Únětice

Období	1671	1681	1691	1701	1711	1721	1731	1741	1751	1761	Celkem
Jméno	1680	1690	1700	1710	1720	1730	1740	1750	1760	1770	
Jan	8	5	5	2	6	13	8	6	14	9	76
Václav	2	3	4	3	4	7	12	8	9	13	65
Matěj	4	3	1	3	1	2	4	4	5	6	33
František	-	1	1	3	1	3	3	2	9	10	33
Josef	-	-	1	-	3	3	1	4	7	7	26
Martin	-	3	-	4	2	1	1	5	-	2	18
Jakub	1	1	-	2	1	2	2	1	4	3	17
Tomáš	-	1	2	-	1	4	2	2	4	1	17
Jiří	2	-	2	1	-	2	2	1	1	1	12
Vojtěch	1	1	-	1	3	-	2	-	1	2	11
Celkem	18	18	16	19	22	37	37	33	54	54	308

18. století je spjato s kultem sv. Jana Nepomuckého, který spolu se sv. Václavem patří k nejdůležitějším zemským patronům. V roce 1716 byla také nedaleko Únětic postavena kaplička sv. Jana Nepomuckého. Obliba těchto jmen je tedy logická. Kult světců uctívaných v barokní době, jako je sv. Josef a sv. František, se projevuje ve venkovském prostředí s jistým zpožděním. Zvýšenou oblibu těchto jmen můžeme pozorovat až ke konci sledovaného období, kdy jméno František dosáhne prakticky stejné obliby jako jméno Jan.

Motivace volby křestního jména

Pokusila jsem se zjistit motivaci při volbě jména. Sledovala jsem zda výběr jména byl motivován jménem kmotra, jménem jednoho z rodičů nebo podle svátku, který připadal na nejbližší dny kolem data narození dítěte. Soustředila jsem se přitom na sledování nejfrekventovanějších mužských a ženských jmen. Jednalo se o 9 ženských a 10 mužských jmen. Z výzkumu vyplynulo, že 32% hochů a 38% dívek bylo pokřtěno po kmotrovi. Po otci získalo své jméno 11% chlapců a po matce 10% dívek, což bylo ovlivněno i tím, že shodné jméno s jedním z rodičů mohlo získat zpravidla jen jedno dítě v rodině. Pokud dítě, které bylo pojmenováno po rodičích zemřelo, dostalo zpravidla toto jméno některé jiné později narozené dítě. Zkoumat dále i křty po prarodičích nebo jiných příbuzných by již předpokládalo nejen dokonalé vedení matrik, ale i velmi rozsáhlou rekonstrukci rodin. Bez rekonstrukce rodin ve sledovaném období bohužel nezjistíme zpravidla jména otců snoubenců a ještě méně jména jejich matek. Ukázalo se také, že spíše výjimečně dostávaly děti své jméno podle svátku, který byl v den jejich narození, popř. jeden až dva dny před ním nebo po něm. Celkem to bylo 10 % chlapců a 9 % dívek.

**Tabulka 7 Chlapecká a dívčí jména podle četnosti výskytu ve vesnici
Únětice v letech 1666-1770**

Chlapecké jméno	Počet	%	Dívčí jméno	Počet	%
Jan	77	21,5	Anna	77	23,8
Václav	67	18,7	Kateřina	66	20,4
Matěj	36	10,1	Marie	30	9,3
František	33	9,2	Magdalena	26	8,0
Josef	26	7,3	Ludmila	20	6,2
Martin	19	5,3	Rozina	20	6,2
Jakub	17	4,7	Dorota	17	5,3
Tomáš	17	4,7	Barbora	17	5,3
Jiří	12	3,4	Alžběta	11	3,4
Vojtěch	12	3,4	Eva	7	2,2
Ondřej	7	2,0	Veronika	6	1,9
Vít	6	1,7	Františka	5	1,5
Pavel	5	1,4	Rozálie	3	0,9
Antonín	3	0,8	Apolena	2	0,6
Karel	3	0,8	Mariana	2	0,6
Adam	2	0,6	Salomena	2	0,6
Havel	2	0,6	Terezie	2	0,6
Vavřinec	2	0,6	Zuzana	2	0,6
Bartoloměj	2	0,6	Eleonora	2	0,6
Filip	1	0,3	Josefa	1	0,3
Ignác	1	0,3	Judita	1	0,3
Jeroným	1	0,3	Klára	1	0,3
Kašpar	1	0,3	Lucie	1	0,3
Lukáš	1	0,3	Polexina	1	0,3
Michal	1	0,3			
Mikuláš	1	0,3			
Petr	1	0,3			
Šimon	1	0,3			
neznámé	1	0,3		1	0,3
celkem	357	100,0		323	100,0

Výskyt a oblíbenost jednotlivých křestních jmen jsem porovnávala s několika lokalitami, a sice s farností Hostivař³⁸ (v období 1688-1763), vesnicí Stružinec³⁹ (v období 1700-1800) a Ústím nad Labem⁴⁰ (v období 1714-1799).

³⁸ B. LAŠTOVKOVÁ, **Demografický vývoj...**, c. d., s. 50 - 51.

³⁹ M. VITOCHOVÁ, **Motivace volby křestních jmen v 18. století**, diplomová práce na FF UK, Praha 1999, s. 49, 84. Tato práce bohužel nesledovala pojmenování podle kmotra, které se však ukazuje jako nejčastější motivace při volbě jména. Dokládá to jak výzkum v lokalitě Hostivař (viz výše), tak i v mnou sledované vesnici Únětice.

Tabulka 8 Vybraná křestní jména podle způsobu udělení

Jméno	Celkem	Dle otce	%	Dle kmotra	%	Dle matky	%	Dle rodiče i kmotra	%
Chlapecká jména									
Jan	72	11	15,3	31	43,1	-	-	2	2,8
Václav	66	13	18,1	24	33,3	-	-	4	5,6
Matěj	34	3	4,2	5	6,9	-	-	-	-
František	32	1	1,4	14	19,4	-	-	2	2,8
Josef	26	2	2,8	4	5,6	-	-	-	-
Martin	19	1	1,4	3	4,2	-	-	-	-
Jakub	17	2	2,8	1	1,4	-	-	-	-
Tomáš	15	1	1,4	7	9,7	-	-	-	-
Jiří	12	-	-	4	5,6	-	-	1	1,4
Vojtěch	12	-	-	3	4,2	-	-	-	-
Dívčí jména									
Anna	73	-	-	29	40,3	11	15,3	9	12,5
Kateřina	64	-	-	24	33,3	3	4,2	3	4,2
Marie	29	-	-	5	6,9	1	1,4	1	1,4
Magdalena	24	-	-	7	9,7	4	5,6	-	-
Ludmila	20	-	-	8	11,1	3	4,2	-	-
Rozina	19	-	-	10	13,9	1	1,4	3	4,2
Dorota	17	-	-	8	11,1	1	1,4	1	1,4
Barbora	15	-	-	6	8,3	1	1,4	-	-
Alžběta	11	-	-	6	8,3	1	1,4	-	-

U mužských jmen je stále na prvním místě Jan a Václav, pouze v Ústí je na druhém místě František. Další pozice již nejsou tak jednoznačné. Nejpodobnější situaci v Úněticích je rozložení výskytu jmen v Hostivaři, což by potvrzovalo oblibu stejných jmen v jednom místě a době. Zde tolik oblíbené jméno Matěj se ale například ve Stružinci posouvá až na osmé místo a v Ústí se nevyskytuje vůbec. Ústí se ostatně v popularitě jednotlivých jmen liší nejvíce. Na předních místech jsou sice také Jan, František a Josef, ale dále následuje Antonín, Ignác a Vincenc, tedy jména, která se v Úněticích objevují buď málo anebo vůbec ne.

Podobně je tomu u ženských jmen, kde se v Úněticích a ve Stružinci ocitá na prvních místech Anna, Kateřina a Marie, zatímco v Hostivaři je na třetí pozici Magdalena. Následující skladba jmen je v těchto třech oblastech již prakticky stejná, pouze se různě mění jejich pořadí. To tedy znovu potvrzuje oblibu stejných jmen v podobných lokalitách, v našem případě na vesnicích. Jiná je opět situace ve městě, kde první místo obsadila Marie následovaná

⁴⁰ L. DUŠEK, *Obyvatelstvo města Ústí nad Labem do konce 18. století (na základě matrik)*. Ústí nad Labem 1974, s.51-52.

Annou. Pořadí dalších jmen je Terezie, Jana, Rozálie, z nichž např. Jana se v Úněticích ani jednou neobjevila. Nápadně rozdílná skladba jmen v Ústí nad Labem se dá vysvětlit také národnostním složením zdejší populace, neboť v této lokalitě převažovalo německé obyvatelstvo.

Tabulka 9 Obliba jmen v Úněticích, Hostivaři, Stružinci a Ústí nad Labem v 18. století

Únětice 1666 - 1770		Hostivař 1688 - 1763		Stružinec 1700 - 1800		Ústí nad Labem 1714 - 1799	
Jméno	%	Jméno	%	Jméno	%	Jméno	%
Chlapecká jména							
Jan	21,51	Jan	22,19	Jan	29,09	Jan	38,32
Václav	18,72	Václav	16,03	Václav	17,98	František	16,10
Matěj	10,06	Josef	9,37	Jiří	15,36	Josef	15,11
František	9,22	Matěj	9,15	Josef	13,64	Antonín	9,20
Josef	7,26	František	6,49	František	8,49	Ignác	3,71
Martin	5,31	Jakub	5,16	Antonín	5,42	Vincenc	2,46
Jakub	4,75	Jiří	4,71	Adam	1,99	Václav	2,25
Tomáš	4,75	Martin	4,71	Matěj	1,54	Dominik	1,52
Jiří	3,35	Tomáš	4,10	Karel	0,81	Ferdinand	1,31
Vojtěch	3,35	Vojtěch	3,71	Michael	0,54	Vojtěch	1,15
Dívčí jména							
Anna	23,77	Anna	21,25	Anna	27,19	Marie	46,64
Kateřina	20,37	Kateřina	20,77	Kateřina	23,95	Anna	31,23
Marie	9,26	Magdaléna	11,55	Marie	13,86	Terezie	3,67
Magdalena	8,02	Dorota	10,42	Dorota	8,33	Jana	2,07
Ludmila	6,17	Ludmila	8,75	Rozina	7,46	Rozina	2,02
Rozina	6,17	Marie	6,49	Alžběta	3,68	Josefa	1,50
Dorota	5,25	Barbora	4,76	Barbora	2,72	Františka	1,45
Barbora	5,25	Alžběta	4,05	Terezie	2,28	Veronika	1,40
Alžběta	3,40	Rozina	2,68	Veronika	2,11	Anežka	1,29

Úmrtnost

Úmrtnost patří mezi nejdůležitější ukazatele přirozené měny obyvatelstva. Velmi často je ovlivňována různými výkyvy a jejich důsledky jsou pro vývoj sledované populace poměrně závažné. Rozdíly v úmrtnosti jednotlivých věkových skupin obyvatelstva ovlivňují biologickou strukturu populace a dojde-li k období zvýšené úmrtnosti, je tato struktura zcela narušena.

V předstatistickém období je ovšem studium úmrtnosti dosti obtížné. Základním zdrojem údajů o narozených, oddaných a zemřelých jsou pro nás církevní matriky. Ukazuje se ale, že mezi jejich nepřiliš pečlivě vedenou část patří právě záznamy o úmrtí. Zápis o úmrtí zřejmě nebýval ve starší době považován tak závažně jako zápis o křtu nebo sňatku. Obecně se dá také říci, že kvalitata matriční evidence silně kolísá v závislosti na osobě matrikáře. Námi sledo-

vaná lokalita Únětice bohužel patří mezi místa s nepříliš pečlivě vedenými zápisy o úmrtích. Především je nutné upozornit na jistou mezerovitost při vedení matriky. Evidence zemřelých nezačíná jako u oddaných a narozených v roce 1665, ale až v roce 1694 a je vedena do roku 1712 značně neúplně. Léta 1713 až 1720 zcela chybí. Zápisy o úmrtí začínají být znovu evidovány v roce 1721 a teprve od této doby je můžeme považovat za víceméně spolehlivé. Aby nedocházelo ke zkreslení jednotlivých demografických údajů díky nepřesnosti ve vedení matrik, omezila jsem se při studiu úmrtnosti pro celou farnost Únětice pouze na období 1721-1770.

Z absolutních počtů zemřelých za období 1721-1770 jsou dobře patrné demografické krize, které postihly tuto lokalitu. Důsledky moru z roku 1713 bohužel nemůžeme posoudit, ale následky válek o rakouské dědictví (1740 až 1748), kdy na našem území pobývala vojska několika států, se projeví krizí v roce 1747. Křivka úmrtnosti také ukazuje výrazný vzestup v letech 1758-1759 během sedmileté války. Nedostatek potravin a rychle se šířící epidemie se pak projeví ve zvýšené úmrtnosti. Různá mírnější zvýšení však můžeme pozorovat i v jiných letech. Celkový trend ve vývoji úmrtnosti proto lépe vystihují devítileté klouzavé průměry.

Stranou musím ponechat zjišťování příčin úmrtí, protože po celé období 1694-1770 byly zaznamenávány jen výjimečně, například v případě úmrtí následkem úrazu („umačkáán mlýnským kolem“). Ojedinele se objevila poznámka, že dotyčná osoba zemřela „náhle“, ale z toho nelze určit příčinu smrti.

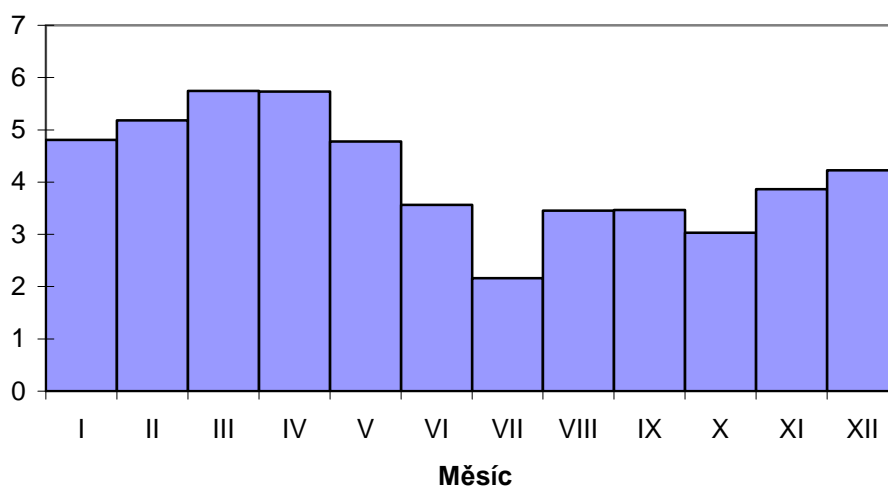
Podobně nemůžeme sledovat mateřskou úmrtnost, neboť na úmrtí matky při porodu anebo jeho následkem se dá usuzovat pouze nepřímou až z rekonstruované rodiny, a jelikož jsem takto nezjišťovala všechny rodiny žijící v Úněticích, nelze určit ani počet zemřelých rodiček.

Sezónní pohyb úmrtnosti

Sezónní pohyb úmrtnosti odráží hospodářskou i zdravotní situaci v průběhu roku. Zřetelně nám zde také vystupují léta demografických krizí. K maximum úmrtí docházelo v březnu a dubnu (5,7 úmrtí za den). Od května dochází k poklesu a minimum vykazuje měsíc červenec a říjen. Od listopadu pozorujeme postupné zvyšování, které vrcholí v jarních měsících. Druhé maximum, které připadalo na měsíce srpen a září, mělo spíše podružný charakter. To ukazuje na velkou spjatost života tehdejších obyvatel s přírodou. V létě a na podzim, kdy bylo teplo a dostatek potravin, umíralo podstatně méně lidí než na jaře, kdy byli vysílení po zimě a snáze podléhali chorobám a vyčerpání.

Výsledky ohledně sezónního pohybu úmrtnosti ve farnosti Únětice jsem srovnávala jak s celkovým vývojem v českých zemích ve sledovaném období⁴¹, tak konkrétně s lokalitami Budyně nad Ohří⁴² a Hostivař⁴³. Ukazuje se, že tendence sezónních pohybů úmrtnosti v Úněticích se zcela shodují s Budyní. V obou připadá maximum na březen a duben, minimum na červenec. Hostivař se liší jen nepatrně, neboť zde připadá maximum na únor a březen, minimum na červen. Srovnání tak jen potvrdilo, že z hlediska úmrtnosti je nejpříznivějším obdobím teplejší část roku.

Obrázek 5 Sezonní průběh úmrtnosti v e farnosti Únětice v letech 1721-1770 (denní průměry)

Demografické krize

Demografické krize byly příznačné pro populační vývoj předindustriálního období a jsou významnou součástí studia mortality. Tímto názvem označuje historická demografie situace, kdy křivka úmrtí prudce a mimořádně stoupne tak, že dosahuje nejméně dvojnásobku průměrného ročního počtu zemřelých⁴⁴. Tento stav bývá zpravidla doprovázen změnami v úrovni sňatečnosti a porodnosti. Současně se vzestupem úmrtnosti totiž klesá i počet uzavíraných sňatků, ale také početí, projevující se po devíti měsících poklesem počtu porodů. Ve farnosti Únětice průměrný roční počet zemřelých v období 1721-1770 činil 31,5 úmrtí za rok. Dvojnásobku, tedy 63 úmrtí za rok, bylo dosaženo pouze v

⁴¹ L. DOKOUPIL, L. FIALOVÁ, E. MAUR, L. NESLÁDKOVÁ, **Přirozená měna** ..., c.d., s. 81 - 82.

⁴² L. DUŠEK, *Obyvatelstvo Budyně...*, c.d., s.172.

⁴³ B. LAŠTOVKOVÁ, **Demografický vývoj**..., c.d., s. 55-56.

⁴⁴ E. MAUR, **Základy**..., c.d., s. 141.

roce 1758 a jeho mírného překročení v roce 1759 (67 pohřbů). Na úroveň demografické krize se přiblížil také rok 1747 (61 pohřbů). Dopad dvou největších demografických krizí 18. století, morové epidemie v roce 1713 a hladomoru v letech 1771-1772, nebylo možné posoudit.

Krize v roce 1747

V roce 1747 se jednalo o mortalitní krizi spíše lokálního charakteru. Tato krize spadá do konce období války o rakouské dědictví (1740-1748), kdy se české země na čas staly dějištěm válečných operací. Pohyby vojsk na našem území pak přispěly k rychlejšímu šíření nemocí a pravděpodobně i k nedostatku potravin.

V březnu roku 1747 došlo k náhlému zvýšení počtu zemřelých oproti běžnému měsíčnímu průměru, v dubnu přesáhl dvojnásobek a vyrovnání s obvyklou úrovní nastalo až v červenci. Další měsíce již nijak nevybočily z obvyklé míry a následující rok 1748 byl v množství zemřelých spíše lehce podprůměrný.

V porodnosti se také projevila zhoršená situace. Od prosince 1747 do března 1748, kdy se rodily děti počaté za krize, jsou počty narozených o polovinu nižší než obvykle v těchto měsících a i celkově jsou roky 1747 a 1748 podprůměrné. Počet sňatků v krizové době poklesl natolik, že s výjimkou února se nekonaly žádné oddávky. První dvě svatby zaznamenáváme až v červenci, tedy v roční době, která nebyla pro tento účel příliš oblíbená.

Z hlediska úmrtnosti se jednalo o poměrně krátkodobý výkyv, kdy lidé, vysílení zimou a nedostatkem potravin, podléhali snáze vyčerpání i nemocem, který se ale odrazil v úrovni porodnosti nejen v roce 1747, ale i v roce následujícím. Jednalo se zřejmě o jakousi epidemii, jejíž podstatu se ale nepodařilo zjistit. Rok 1747 patřil k rokům s mimořádně vysokou mortalitou v celých Čechách.⁴⁵

Demografická krize 1758-1759

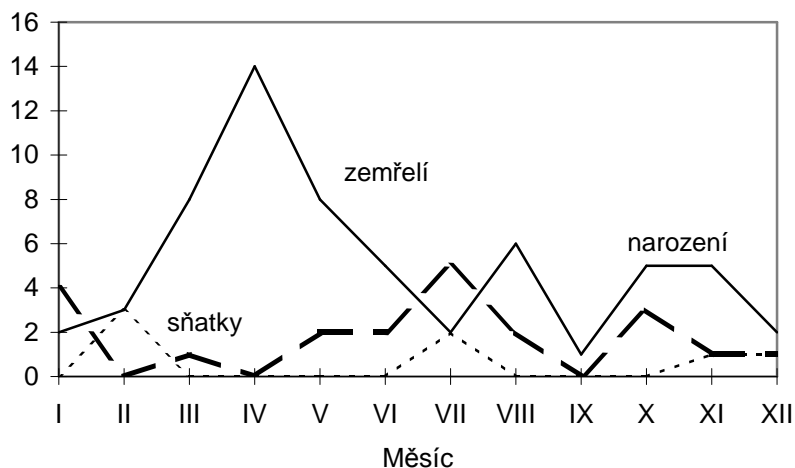
Další demografickou krizi můžeme sledovat v období od podzimu 1758 do jara 1759, tedy v době sedmileté války (1756-1763). Narůstání počtu pohřbů pozorujeme již od roku 1757, kdy se do Prahy uchýlilo Prusy poražené rakouské vojsko. Je samozřejmé, že nejbližší okolí města bylo pobytem armády také poznamenáno.

K prudkému nárůstu počtu úmrtí došlo v říjnu 1758, v prosinci se počet zvýšil na dvojnásobek a v lednu 1759 na trojnásobek oproti běžným měsíčním průměrům. V únoru se situace zklidnila, ale až do června počet zemřelých stále

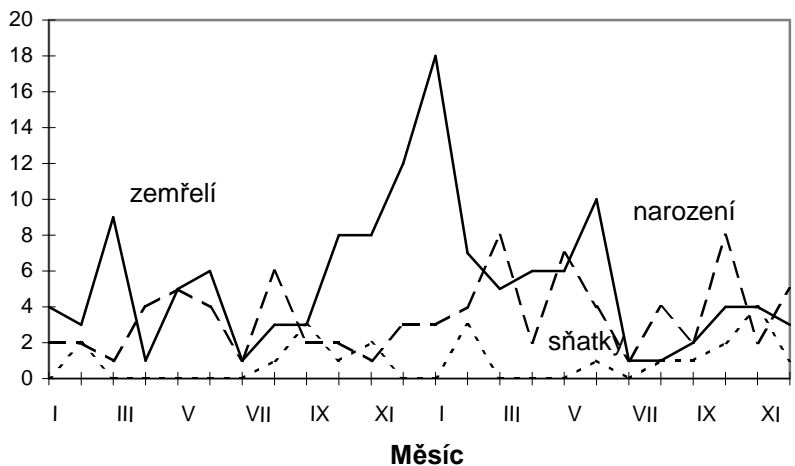
⁴⁵ Dějiny obyvatelstva ..., c. d., s. 123.

přesahoval obvyklou míru. Také v následujícím roce převyšoval roční počet zemřelých o 55% dlouholetý průměr.

Obrázek 6 Průběh demografické krize v roce 1747

Obrázek 7 Průběh demografické krize v letech 1757-1758

Méně výrazně se válečná situace projevila v porodnosti. V době, kdy se měly rodit děti počaté za krize, od července do září 1759, se sice počet porodů snížil, ale souhrnně patří roky 1758 a 1759 mezi průměrné. Rok 1760 pak dokonce mezi mírně nadprůměrné.

Zajímavý je i vývoj sňatečnosti. V době vrcholu krize (prosinec, leden) se sice nekonaly žádné svatby, ale hned v únoru máme sňatky tři. Celkově jsou roky 1758, 1759, ale i 1760, spíše nadprůměrné.

Porovnáme-li obě krize, zjistíme, že ačkoli krize v roce 1747 trvala jen krátce, vycházela zřejmě z daleko nepříznivější životní situace a proto i její dopad na úroveň porodnosti byl mnohem dlouhodobější než u krize v letech 1758-1759, kdy nebyly v úrovni porodnosti zaznamenány téměř žádné větší výkyvy. Je možné, že vyšší úroveň úmrtnosti postihla v obou krizových obdobích různé věkové skupiny obyvatelstva. Léta 1747 a 1758 patřila k rokům s mimořádně vysokou mortalitou, která postihla nejen lokalitu Únětice, ale celé území Čech i Moravy. Zjistilo se, že demografické krize byly vyvolány nejen neúrodou a úhynem dobytka, ale především epidemiemi. Na to ukazuje fakt, že před některými velkými hladomory rostla pozvolna úroveň mortality naznačující přítomnost nákazy, která následně rychle a živelně propukla mezi obyvatelstvem oslabeným z nedostatku potravin⁴⁶.

Odhad počtu obyvatelstva

Znalost počtu obyvatel sledované oblasti umožňuje věnovat se dalším historicko-demografickým bádáním. V předstatistickém období však chybějí údaje o jeho přesném počtu a především data, která by tvořila souvislé chronologické řady. Badatelé jsou tak víceméně odkázáni na náhodně dochované prameny, pomocí kterých zjišťujeme počet obyvatel k určitému datu.

Pokud však chceme zjistit počet obyvatel pro celé zkoumané období, máme k dispozici v podstatě jen dvě metody. První z nich je zpětná projekce, kdy se od známého počtu obyvatelstva na konci sledovaného období odečítá každoroční přirozený přírůstek, jenž se zjišťuje na základě evidence narozených dětí a zemřelých osob⁴⁷. Základem druhé metody jsou údaje o ročních počtech narozených, které se násobí stabilním koeficientem vycházejícím z předpokládané hrubé míry porodnosti⁴⁸.

Aplikace druhého postupu se osvědčila v případě, kdy byly vyhodnocovány údaje získané z velkého počtu sond na území Čech a Moravy. Při aplikaci pouze pro únětickou farnost byly rozdíly v počtu obyvatelstva v jednotlivých letech příliš velké a ztrácely na věrohodnosti.

Rozhodla jsem se tedy pro využití zpovědních seznamů, které jsem doplnila o vybilancovaný přirozený přírůstek obyvatelstva získaný z excerpce matrik. Podmínkou použití této metody je předpoklad uzavřené populace bez

⁴⁶ L. DOKOUPIL, L. FIALOVÁ, E. MAUR, L. NESLÁDKOVÁ, **Přirozená měna** ..., c.d., s. 62, 73.

⁴⁷ E. MAUR, **Základy** ..., c.d., s. 88.

⁴⁸ L. DOKOUPIL, L. FIALOVÁ, E. MAUR, L. NESLÁDKOVÁ, **Přirozená měna** ..., c.d., s. 85.

větších migrací, a dále co možná největší spolehlivost evidence narozených dětí a zemřelých osob pro jednotlivá léta. Oba tyto požadavky bychom mohli považovat za víceméně splněné v období 1721-1770, kdy jsou řádně vedeny matriky zemřelých (i když předpoklad uzavřenosti vesnické populace nebyl zřejmě zcela dodržen).

Tabulka 10 Počty narozených dětí, zemřelých osob a přirozený přírůstek obyvatelstva ve farnosti Únětice v letech 1721-1770

Období	Narození	Zemřelí	Přirozený přírůstek
1721-1730	363	211	+ 152
1731-1740	391	277	+ 114
1741-1750	367	337	+ 30
1751-1760	458	399	+ 59
1761-1770	516	321	+ 195
1721-1770	2095	1545	+ 550

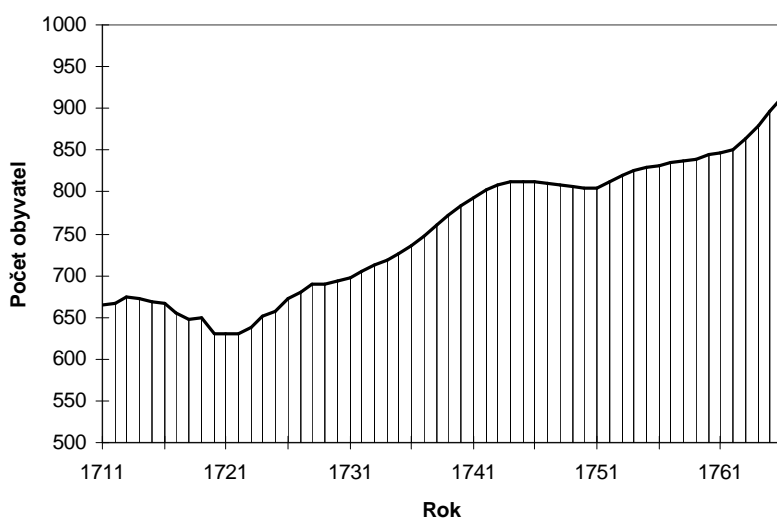
Při odhadu jsem vycházela ze zповědních seznamů pražské arcidiecéze, které jsou částečně zpřístupněné v Šimákově edici⁴⁹. Počty zповіданých začaly být pro farnost Únětice zaznamenávány v roce 1674, kdy k ní byla připojena farnost Noutonice. K jejímu oddělení došlo až v roce 1707, a tak pro samotnou únětickou farnost jsou k dispozici údaje jen za posledních 18 let. Jako základní údaj při výpočtu pomocí zpětné projekce jsem použila počet zповіданých z roku 1725, který činil 511 osob. Děti předzповědního věku, zpravidla se jedná o děti ve věku mezi deseti a dvanácti lety, však byly z povinnosti přijít ke zповědi vyjmuty⁵⁰. Odhady historiků, jak velkou část populace vlastně tvořily, se pohybují kolem 30%. Pokud je připočteme k počtu osob z roku 1725, vyjde nám 664 obyvatel farnosti Únětice pro tento rok. Pomocí přirozeného přírůstku za každý rok jsem provedla odhad počtu obyvatelstva do roku 1770. Počet obyvatel v letech 1707 – 1725 jsem převzala ze zповědních seznamů, protože v tu dobu matriky zemřelých byly vedeny torzovitě, anebo vůbec nebyly vedeny. Ke každému údaji jsem přidala oněch 30% za chybějící děti předzповědního věku.

Na základě uvedených údajů můžeme tedy konstatovat, že únětická farnost měla v roce 1707 asi 650-700 obyvatel a obyvatel k roku 1770 asi 950-1000. Je však třeba připomenout, že se jedná o výpočet opírající se v podstatě pouze o jeden pramen a otázkou tedy zůstává, do jaké míry odpovídá skutečnému vývoji v dané době.

⁴⁹ **Zповědní seznamy arcidiecéze pražské z let 1678-1725**, I. - III./3., vydal J. V. Šimák, Praha 1909 - 1938.

⁵⁰ E. MAUR, **Základy ...**, c.d., s. 87.

Obrázek 8 Vývoj počtu obyvatel ve farnosti Úněčice v letech 1666-1771

Závěr

Po celé sledované období zůstával populační vývoj v únětické farnosti příznivý a nic na tom nezměnily ani krize v 50. a 60. letech 18. století. Ty ostatně nebyly nijak výrazné a jejich dopad na obyvatelstvo neměl dlouhodobé následky. Nutno však vzít v úvahu, že studie nezahrnuje dvě hlavní krize 18. století, a sice mor v roce 1713 a hladomor v letech 1771-1772, které by jistě křivku úmrtnosti pozměnily, hlavní trend ve vývoji obyvatelstva, jímž byl trvalý růst jeho početnosti, by však ani ony nezvrátily.

Tempo růstu populace ovlivňuje mimo jiné přirozený přírůstek, který vyjadřuje rozdíl mezi počtem narozených a zemřelých ve vztahu k počtu obyvatel. Po celých padesát let zůstávala hodnota absolutního přirozeného přírůstku kladná. K jeho snížení došlo pouze v těch desetiletích, kdy byly zaznamenány místní demografické krize. Šlo tedy o období z hlediska populačního vývoje příznivé.

Summary

DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF ÚNĚTICE U PRAHY PAROCHIAL DISTRICT IN THE 18TH CENTURY

The article is devoted to demographic development of Únětice parish in the 18th century. The district consisted of 6 villages – Černý Vůl, Horoměřice, Suchdol, Únětice and Velké Přílepy. The analysis is based on the information from registers of births and deaths between 1666-1770. An aggregative method was used to determine a total number of births, marriages and deaths by months and years. The results show seasonal fluctuations as well as total demographic development of the parish. It was found that the number of the parish inhabitants naturally grew up, although the district did not avoid the periods of increased mortality. The population development corresponds with a trend that have been already shown in other analysis (probes) in the Central Bohemia. The article is not limited only to the historical demography, but involves also a part devoted to frequency of Christian names and motivation of their usage. Although the range of the names had its own specifics, it was rather similar to the usage of names known from other Bohemian localities.

DEMOGRAFICKÝ VÝVOJ V ÚSTÍ NAD LABEM V 19. STOLETÍ

Sabina Dušková

Úvod

Předkládaná práce si vytkla za cíl zachytit vývoj obyvatelstva Ústí nad Labem v 19. století, tedy v období počátku industrializace města.

Motivací pro výběr tématu byl pokus navázat na historicko-demografickou studii Ladislava Duška o obyvatelstvu Ústí nad Labem v době předchozí.¹ Svou roli sehrálo také to, že využití matrik pro výzkum vývoje obyvatelstva v 19. století bylo dosud v české historické demografii poměrně ojedinelé. Jedinou výjimkou jsou práce věnované otázkám populačního vývoje ostravské průmyslové oblasti.

Jinak je však populační vývoj českých zemí v 19. století předmětem zájmu českých badatelů již od vzniku demografie jako vědní disciplíny. Průkopníkem v této oblasti u nás byl demograf Antonín Boháč, který již ve třicátých letech rozšířil studium otázek vývoje obyvatelstva směrem do minulosti.² Jeho práce se zabývala vývojem obyvatelstva českých zemí od nejstarších dob, přičemž hlavní důraz kladla na populační vývoj v souvislosti s vylidňováním venkova a stěhováním do měst v období industrializace.

¹ Ladislav DUŠEK, **Obyvatelstvo Ústí nad Labem do roku 1800**. Ústí nad Labem.

² Antonín BOHÁČ, **Obyvatelstvo v Československé republice**. Československá vlastivěda, řada II. Národopis, Praha 1936.

Autorkou první významné historickodemografické práce po druhé světové válce u nás byla v první polovině šedesátých let Ludmila Kárníková, která do své důkladné syntézy vývoje obyvatelstva českých zemí od druhé poloviny 18. století do roku 1914 zařadila i podrobný rozbor vývoje v jednotlivých regionech, v tom i v severních Čechách.³

Metodicky podnětné byly práce zaměřené na studium jednotlivých oblastí českých zemí ve sledovaném období. Šlo především o práci L. Dokoupila, který se od druhé poloviny šedesátých let soustavně zabýval populačním vývojem ostravské průmyslové oblasti. K této problematice publikoval řadu studií, které završil syntetickým dílem⁴, jež bylo výsledkem dlouhodobé systematické činnosti také dalších badatelů a využilo i řady diplomových prací.

Jednotlivými aspekty demografického vývoje v českých zemích v 19. století se zabývají i některé časopisecké studie. Jmenujme například články J. Láníka o demografických charakteristikách českých měst v 19. století (v tom i Ústí nad Labem),⁵ L. Dokoupila a L. Nesládkové týkající se úmrtnosti obyvatelstva českých zemí,⁶ J. Englové o problematice migrací⁷ a L. Fialové o sňatečnosti a plodnosti.⁸

Pouze částečně souvisejí časově s tématem dvě studie, založené na rekonstrukci rodin. Mužíkova práce o Domažlicích⁹ se však věnuje především staršímu období a končí již rokem 1830, Duškova práce o Budyni nad Ohří¹⁰ končí sice rokem 1850, zachycuje však obyvatelstvo městečka takřka nedotčeného bouřlivým ekonomickým a sociálním vývojem 19. století.

³ Ludmila KÁRNÍKOVÁ, **Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914**. Praha 1965.

⁴ Lumír DOKOUPIL, **Obyvatelstvo ostravské průmyslové oblasti do sčítání 1869**. Praha 1986.

⁵ Jaroslav LÁNÍK, **Vybrané demografické charakteristiky některých českých měst ve druhé polovině 19. století**. Historická demografie, 11, 1987, s. 159-188.

⁶ Lumír DOKOUPIL - Ludmila NESLÁDKOVÁ, **Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století**. Historická demografie, 12, 1987, s. 193-216.

⁷ Jana ENGLOVÁ, **Využití migrace k vymezení průmyslových oblastí**. Historická demografie, 12, 1987, s. 243-248.

⁸ Ludmila FIALOVÁ, **Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století**. Historická demografie, 12, 1987, s. 207-224.

⁹ Petr MUŽÍK, **Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1631-1830**. In : Sborník archivních prací, XXXVI, 1986, s. 103-179.

¹⁰ Ladislav DUŠEK, **Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701-1850**. In : Ústecký sborník historický, 1985, s. 143-239.

Mimořádně podnětná pro výzkum a především pro metody zpracování dat byla také monografie Pierra Guillaumea o populačním vývoji francouzského města Bordeaux v 19. století.¹¹ Autor použil nejen matrik, ale také seznamy obyvatelstva, vedené každoročně od roku 1851, volební seznamy, seznamy imatrikulace cizinců, vojenské soupisy, registra vydaných pasů, nemocniční archivy, statistické prameny atd. Práce je dovedena až do roku 1913 a na základě použitých pramenů podává všestranný a velmi plastický pohled na vývoj obyvatelstva města a jeho okolí.

Předkládaná studie je založena pouze na datech z farních matrik, neboť jich bylo na rozdíl od dalších pramenů, např. dat ze sčítání lidu, dosud pro vývoj obyvatelstva města v 19. století využíváno jen sporadicky.

1. Prameny a literatura

Práce je založena na údajích excerpovaných z matrik uložených ve Sbírce matrik Státního oblastního archivu v Litoměřicích. Podrobný popis vnější podoby a samotného obsahu zápisů by byl pro období 19. století zbytečný, protože patentem Josefa II. z 20. února 1784 byla předepsána jednotná forma matričních zápisů. Přesto se však jejich podoba v dalších desetiletích zdokonaluje a prohlubuje, což pochopitelně rozšiřuje okruh informací, které lze z matrik získat.

Hlavní množství informací bylo získáno z matrik římskokatolické fary Ústí nad Labem. Byly použity pouze matriky vlastního města, které územně pokrývaly historické město s předměstími a některé další okrajové lokality (Starý a Nový Skřivánek-Alt-a Neulerchenfeld, Kohlbruch, Rothenhubel).

Z matrik narozených¹² jsou rubriky v nejstarší matrice (174/6) ještě předkresleny, další svazky jsou již vedeny na tištěných formulářích, jejichž vnější podoba je však značně proměnlivá. V nejstarší době se u otce uvádělo pouze jméno a povolání, kdežto u matky se objevují i jména jejích rodičů. Údaje o otcových rodičích jsou až od srpna 1820 (otec) a července 1824 (matka). Od ledna 1835 uvádějí matriky jméno porodní báby a křtícího kněze, buď ve zvláštní rubrice nebo u jména dítěte.

Také nejstarší matrika oddaných¹³ byla psána ještě do předkreslených rubrik. U ženicha je kromě věku a bydliště uváděno od října 1807 jméno otce, u nevěsty se jméno a povolání otce i jméno matky uvádějí již od roku 1800. Jméno ženichovy matky se objevuje teprve v červenci 1824. Od září

¹¹ Pierre GUILLAUME, *La Population de Bordeaux au XIXe siècle (essai d'histoire sociale)*, Paris 1972.

¹² Byly použity signatury 174/6 až 16 a 29 až 39.

¹³ Byly použity signatury 174/18 až 20, 22 a 47 až 49.

1838 se zaznamenávají údaje o ohláškách, které mizí v únoru 1848 a znovu se zavádějí v listopadu 1856. Od října 1854 se udává sňatkový věk i na měsíce, v listopadu 1856 se u údaje o sňatkovém věku zapisuje odkaz na křestní list (v případě, že se snoubenci narodili v Ústí nad Labem, přesný odkaz na zápis v matrice narozených), od ledna 1862 se uvádí datum narození. V roce 1857 se objevuje poznámka o uložení sňatkových matričních dokladů.

Forma úmrtních zápisů prodělala nejméně změn.¹⁴ Nejstarší matrika zemřelých je společná s nejstarší matrikou oddaných a obsahuje datum úmrtí (roku 1830 se objevuje samostatná rubrika pro datum pohřbu), jméno (u dítěte jméno otce, v lednu 1815 se objevuje i jméno manžela u provdaných žen), věk, příčinu smrti. Od ledna 1854 se údaj o době úmrtí i pohřbu zpřesňuje na hodiny.

Podoba zápisů v matrikách německé evangelické fary v Teplicích, kam spadal územně soudní okres Ústí nad Labem v letech 1846-1878, odpovídá podobě zápisů matrik katolické církve.¹⁵ V oddacích matrikách se uvádí datum narození snoubenců již od února 1858. Zvláštností matrik zemřelých jsou poznámky o pozůstalých (manžel nebo manželka, děti s udáním věku). Datum narození zemřelého se uvádí nepravidelně od května 1856.

Od roku 1879 zřídila v Ústí nad Labem faru také evangelická církev augšpurského vyznání. Také matrik vedených touto církví bylo k excerpci údajů použito.¹⁶

Židovské matriky byly založeny až roku 1870. Vzhledem k tomu, že roční čísla v nich jsou velmi nízká (do deseti v případě porodů) a že před rokem 1870 neexistuje evidence demografických událostí židovského obyvatelstva, nebyly pro zpracování použity.

2. Stručný nástin hospodářské situace města Ústí nad Labem

Město Ústí nad Labem je již od konce 16. století považováno spíše za katolické s převahou německého obyvatelstva. V této i pozdější době patřilo k méně významným severočeským městům. Katastrofu znamenala pro město sedmiletá válka, kdy zemřela zhruba třetina všeho obyvatelstva. Také pruská válka způsobila městu a jeho okolí značné škody. Po této válce se město dlouho vzpamatovalo, neboť trpělo i vysokým daňovým zatížením. Navzdory hospodářskému vzestupu v posledních desetiletích 18. století, přede-

¹⁴ Byly použity signatury 174/22 až 24 a 52 až 54.

¹⁵ Byly použity matriky narozených signatura N 23/1 až 3, matriky oddaných N 23/6 a 7 a matriky zemřelých N 23/9 a 10.

¹⁶ Byla použita matrika narozených signatura N 26/1, oddaných N 26/3 a svazek I, uložená ještě na Úřadě městského obvodu Ústí nad Labem-město.

vším díky rozvoji textilních řemesel a obchodu, zůstává i nadále hospodářsky i politicky málo významné. To platí i pro první desetiletí 19. století.

Situace se začíná měnit po roce 1840, kdy se Ústí nad Labem díky své zeměpisné poloze stává aktivním účastníkem velkých hospodářských a sociálních změn tohoto období. V souvislosti s rozvojem těžby uhlí, ke kterému dochází i v okolí města, s rozvojem lodní dopravy, pro niž má město výhodnou polohu na Labi, díky významné železniční trati procházející městem a v neposlední řadě s rozmachem průmyslové výroby se Ústí nad Labem přiřazuje k nově vznikajícím průmyslovým centrům Čech. Město se díky své poloze nedaleko německých hranic stává významným přístavem a po svém připojení na železniční síť v roce 1850 se mění z malého města ve významné průmyslové centrum severozápadních Čech, přitažlivé pro podnikatele, řemeslníky a obchodníky. V souvislosti s tím vznikají první průmyslové podniky, jejichž zakladateli jsou především němečtí podnikatelé. Ve městě se začala rozvíjet řada průmyslových odvětví s převahou chemie, i když byl i nadále zastoupen textil, potravinářství, cukrovarnictví, strojírenství, sklo a keramika, dřevařství, stavebnictví a nově také elektrotechnika.

Pro rozvoj chemického průmyslu v Ústí nad Labem bylo nejdůležitější založení *Spolku pro chemickou a hutní výrobu* v roce 1856. Díky mnoha faktorům, především výhodné poloze města a vhodnému dopravnímu spojení, dostupnosti surovin a zajištěným odběratelům jeho výrobků, se stal Spolek do roku 1870 nejvýznamnějším chemickým podnikem Rakouska-Uherska. Počet jeho zaměstnanců vzrostl do roku 1885 již na 1500 dělníků.

Potřeba obalů na výrobky Spolchemie vedla v roce 1872 k založení sklárny přímo v Ústí nad Labem. Tento podnik začal brzy vyrábět široký sortiment obalového skla, jež šlo dobře na odbyt takže se sklárna rychle rozšiřovala - roku 1884 zaměstnávala 650 a roku 1895 již 900 lidí.

Na tradici místní textilní výroby navázal od 40. let rozvoj textilního průmyslu, spojeného především se jménem saského podnikatele Carla Georga Wolfruma. Ten nejprve založil roku 1843 barvírnu, kterou roku 1876 proměnil na tkalcovnu. Vedle Wolfrumovy továrny vznikly ve městě i další textilky. Ve 40. letech zahájily svou činnost i některé další podniky-továrna na výrobu speciální keramiky, továrna na výrobu droždí v Krásném Březně, která se později rozšířila o lihovar, a koželužna. Na sklonku sledovaného období dochází v roce 1882 k založení dalšího významného podniku - Schichtovy továrny na výrobu mýdla a zpracování tuků. Vedle toho vzniká i řada menších chemických, potravinářských a strojírenských podniků.¹⁷ Je

¹⁷ **Dějiny města Ústí nad Labem**, Ústí nad Labem 1995.

pochopitelné, že všechny tyto změny hluboce zasáhly do dosavadních demografických struktur města.

3. Formování obyvatelstva

3. 1. Velikost města

O velikosti města před rokem 1830 nemáme žádné spolehlivé údaje. O odhad se na základě údajů o počtu narozených v jednotlivých letech pokusil L. Dušek, který došel k těmto číslům:¹⁸

Tabulka 1 Odhad počtu obyvatel města Ústí nad Labem v 17. a 18. století

Rok	Počet obyvatel
1590	2 500
1650	1 250
1700	1 150
1750	1 000
1800*	1 250

* Statistisches Handbuch der königl. Freistadt Aussig, Aussig 1888, s. 12 uvádí k roku 1800 s otazníkem 1 400 obyvatel.

Základní trend je nepochybný - od roku 1590 počet obyvatel Ústí nad Labem až do poloviny 18. století trvale klesá, přičemž je tento pokles mimořádně výrazný v letech 1590-1650. V posledních letech 18. století dochází k mírnému vzestupu, který pokračuje i v prvních desetiletích 19. století. Ještě roku 1830 má ale město pouhých 1 789 obyvatel, což je méně než nedaleké Petrovice (2 242).¹⁹ V tomto období si město stále zachovává svou středověkou uzavřenost.

Další období přináší bouřlivý růst počtu obyvatel. Bohužel ani v této době nejsou údaje zcela jednoznačné, ani z let, kdy proběhlo sčítání obyvatel (1857, 1869, 1880), nejsou uváděny jednotně. V letech 1857-1869 vykazuje Ústí nad Labem největší přírůstkové indexy ze všech měst severozápadních Čech, v letech 1869-1880 se k němu připojil Most.²⁰ Je velmi obtížné stanovit, jaký podíl na tomto růstu měl přirozený přírůstek a jaký byl podíl migrantů. Určitým ukazatelem jsou údaje o domovské příslušnosti obyvatelstva. Podle Láníka mělo v roce 1869 domovskou příslušnost v Ústí nad

¹⁸ DUŠEK 1974, s. 11.

¹⁹ Johann Gottfried SOMMER, **Das Königreich Böhmen**. Erster Band, Leitmeritzer Kreis. Prag 1833, s. 227.

²⁰ LÁNÍK, s. 162.

Labem 26,6 % a v roce 1880 dokonce pouze 18% obyvatel.²¹ Je tedy nepochybné, že růst města byl především důsledkem značné imigrace, způsobené jeho velkou hospodářskou přitažlivostí.

Tabulka 2 : Počet obyvatel a hrubá míra sňatečnosti, úmrtnosti a porodnosti v Ústí nad Labem v letech 1800-1890

Rok	Počet obyvatel	Sňatky		Narození		Úmrtí	
		počet (pětiletý průměr)	hrubá míra sňatečnosti	počet (pětiletý průměr)	hrubá míra natality	počet (pětiletý průměr)	hrubá míra mortality
1800	1 250 ¹	13,8	11,04	52,2	41,76	42,8	34,24
1830	1 759 ²	13,2	7,50	64,8	36,84	70,8	40,25
1846	2 663 ³	29,8	11,19	145,0	54,45	114,2	42,88
1850	3 349 ⁴	45,6	13,62	201,2	60,08	155,0	46,28
1857	6 958 ⁵	64,0	9,20	269,8	38,78	233,6	33,57
1860	7 951 ⁶	80,6	10,14	330,0	41,50	253,6	31,90
1865	9 606 ⁷	74,8	7,79	423,0	44,03	347,8	36,21
1869	10 933 ⁸	108,4	9,91	440,8	40,32	358,2	32,76
1875	13 685 ⁹	145,6	10,64	668,2	48,82	568,8	41,56
1880	16 524 ¹⁰	152,0	9,20	734,4	44,44	550,8	33,33
1885	19 500 ¹¹	183,2	9,39	890,6	45,67	667,2	34,22
1890	23 646 ¹²	191,6	8,10	955,0	40,39	714,4	30,34

1 Statistisches Handbuch der königl. Freistadt Aussig, Aussig 1888, s. 12 uvádí k roku 1800 1 400 obyvatel s otazníkem.

2 Sommer, s. 194, stejně jako Statistisches Handbuch, s. 12, Dějiny města Ústí nad Labem v tabulce s. 79 uvádějí 1 789 obyvatel, v textu na s. 78 1 739 obyvatel.

3 Statistisches Handbuch, s. 12; Retrospektivní lexikon obcí I/1, Praha 1978, s. 524 a Láník 1987, s. 162 uvádějí 2 855, Statistisches Handbuch bez údaje, Dějiny města na s. 79 bez udání pramene 3 349 obyvatel, Kárníková na s. 156 uvádí 3 063 obyvatel. Žádný z těchto údajů se však nezdá být přijatelný - přijmeme-li nejvyšší údaj, tzn. 3 349 obyvatel, výrazně stoupne hrubá míra natality, mortality a nuptiality. V případě nižších počtů obyvatel by byl tento vzestup hrubých měr ještě vyšší. I vzestup počtu obyvatel z 3 349 v roce 1850 na 6 958 v roce 1857, tedy o 107,8%, se jeví jako krajně nepravděpodobný.

4 Statistisches Handbuch, s. 12, Láník, s. 162, Kárníková, s. 156 uvádí 6 956 obyvatel.

5 Statistisches Handbuch, s. 12.

6 Tamtéž.

7 V tomto údaji se shoduje veškerá literatura s výjimkou Retrospektivního lexikonu obcí, s. 524, který uvádí 11 138 obyvatel.

8 Statistisches Handbuch, s. 12.

9 Dějiny města, s. 79 a Láník, s. 162.

10 Výjimkou je opět Retrospektivní lexikon obcí, s. 524, který uvádí 16 732 obyvatel.

11 Statistisches Handbuch, s. 12.

12 Dějiny města, s. 79 a Láník, s. 162.

²¹ LÁNÍK, s. 163

4. Hlavní rysy populačního vývoje v letech 1800-1889

V prvních desetiletích 19. století se roční průměr narozených pohyboval v podstatě na stejné úrovni kolem 60, od roku 1830 dochází k mírnému vzestupu, který od této doby plynule, bez výraznějších výkyvů, pokračoval až do konce sledovaného období.

Roční průměr uzavřených sňatků dosahoval na počátku 19. století hodnoty 20,3 sňatků. Od roku 1805 dochází k mírnému poklesu s minimem v roce 1825 (roční průměr 10,6 sňatků), po němž následuje období trvale mírného vzestupu, jehož křivka má podobný charakter jako křivka počtu narozených.

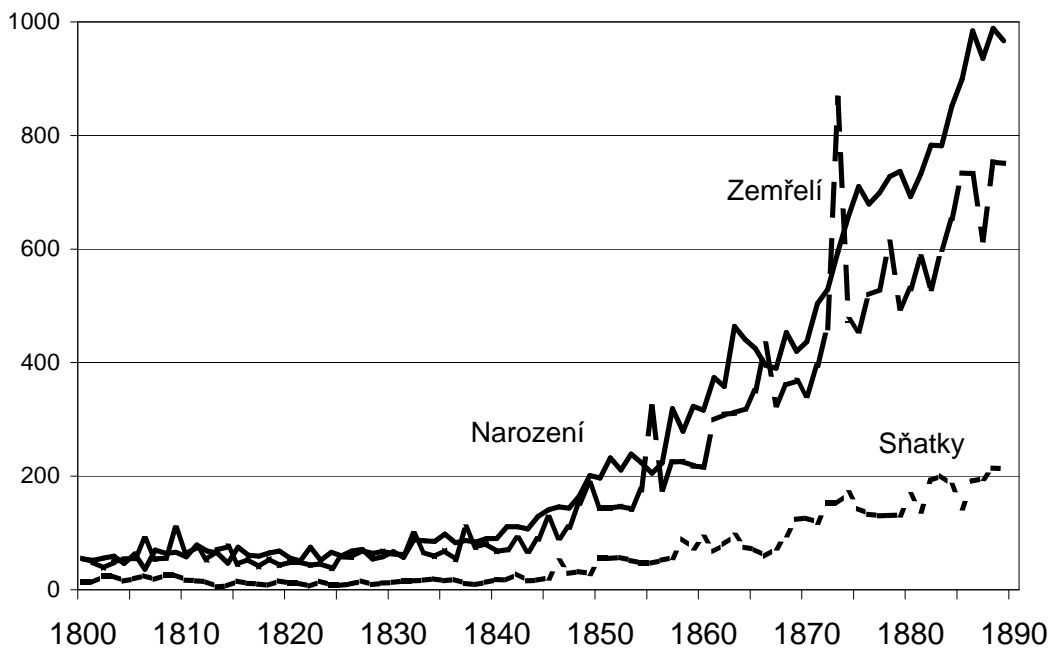
Obdobný charakter má také křivka ročních průměrů počtů úmrtí. Po roce 1810 (roční průměr zemřelých 70) nastává období mírného poklesu s minimem v roce 1820 (roční průměr 46,1 zemřelých), po kterém následuje trvalý vzestup pokračující až do konce sledovaného období.

V prvním desetiletí 19. století docházelo z důvodu vyšší úmrtnosti k úbytku obyvatelstva přirozenou měnou, ale hned v letech 1810-1829 se počet obyvatel přirozenou měnou začal zvyšovat a hodnota přirozeného přírůstku se pohybovala víceméně na stejné úrovni ještě i v následujícím desetiletí. Od roku 1840 dochází v souvislosti se zvýšením úrovně porodnosti k rapidnímu vzrůstu přirozeného přírůstku, jenž pokračuje až do roku 1889.

Tabulka 3 Počet sňatků, narozených dětí a zemřelých v Ústí nad Labem v desetiletých obdobích

Období	Sňatky	Narozené děti	Zemřelí
1800-1809	203	566	609
1810-1819	119	645	573
1820-1829	106	611	541
1830-1839	148	825	737
1840-1849	257	1 345	1 054
1850-1859	586	2 452	1 921
1860-1869	834	4 036	3 291
1870-1879	1 389	6 276	5 150
1880-1889	1 840	8 616	6 486

Hodnota vitálního indexu (poměru počtu narozených k počtu zemřelých) se pohybuje v prvních desetiletích 19. století (s výjimkou let 1800-1809) přibližně na stejné úrovni. Ke vzrůstu dochází od roku 1840, kdy se během dalších dvaceti let jeho hodnota nemění. Mírný pokles nastává od roku 1860, ale v posledních deseti letech sledovaného období hodnota vitálního indexu opět roste a svou výší nevybočuje z obecného průměru českých zemí.

Obrázek 1 Počty sňatků, narozených a zemřelých v Ústí nad Labem v letech 1800-1889

Kárníková uvádí pro české země v letech 1880-1895 hodnotu vitálního indexu 130.²²

Tabulka 4 Přirozený přírůstek, vitální index a počet narozených dětí připadajících na jeden sňatek v Ústí nad Labem v desetiletých obdobích

Období	Přirozený přírůstek	Vitální index	Počet narozených na jeden sňatek
1800-1809	- 43	93	2,8
1810-1819	+ 72	113	5,4
1820-1829	+ 70	113	5,8
1830-1839	+ 88	112	5,6
1840-1849	+ 291	128	5,2
1850-1859	+ 531	128	4,2
1860-1869	+ 745	123	4,8
1870-1879	+1 126	122	4,5
1880-1889	+ 2 130	133	4,7

²² KÁRNÍKOVÁ, s. 196.

5. Sňatečnost

5. 1. Hrubá míra sňatečnosti

Hrubá míra sňatečnosti obyvatelstva českých zemích se pohybovala do poloviny 19. století na vysoké úrovni přes 8 uzavřených sňatků na 1 000 obyvatel. Poté došlo k mírnému poklesu a až do konce 19. století, se sňatečnost udržovala na úrovni 7,5-8 uzavřených sňatků na 1 000 obyvatel s výjimkou konjunktury v letech 1867-1873, kdy dosáhla téměř 10 promile.²³

Ve srovnání s hrubou mírou nuptiality obyvatelstva českých zemí prokazuje sňatečnost populace Ústí nad Labem v podstatě po celé sledované období vyšší úroveň. V roce 1830 má sice ještě hodnotu 7,5 uzavřených sňatků na 1 000 obyvatel, ale již od poloviny čtyřicátých let dochází k prudkému vzestupu s vůbec nejvyšší hodnotou v roce 1850.²⁴ Po mírném poklesu se po zbytek sledovaného období hrubá míra sňatečnosti udržovala na úrovni 9 až 11 promile, s nejnižší hodnotou v roce 1865. Na začátku devadesátých let sledujeme opět pokles k hranici 8 promile.

5. 2. Průměrný sňatkový věk

Na počátku 19. století byl v českých zemích průměrný věk muže vstupujícího do manželství 26-28 let a průměrný věk ženy 23-24 let. Od 30.let se sňatkový věk snoubenců zvyšoval v průměru o 3-4 roky, aby v 50.-60. letech dosáhl maxima -- u ženichů téměř 30 let, u nevěst asi 25-26 let. Od 70. let se průměrný věk snoubenců naopak začal snižovat v souvislosti se změnami v sociální a ekonomické oblasti.²⁵

S těmito obecnými tendencemi koresponduje i vývoj v Ústí nad Labem, kde byl ale sňatkový věk snoubenců při uzavírání prvních manželství v průměru o dva roky vyšší než v českých zemích. Maxima dosáhl v letech 1830-1859, kdy průměrný věk mužů uzavírajících první manželství byl 31,3 roku a průměrný věk žen 28,2 roku. V následujícím období se sňatkový věk snoubenců snížil, ale stále zůstával na vysoké úrovni. Věkový rozdíl mezi snoubenci se během celého sledovaného období pohybuje kolem 3 let. Podobné údaje uvádí i Mužík pro Domažlice, kde je v období 1800-1829 průměrný sňatkový věk u ženichů 29,3 roku a u nevěst 24,3 roku.²⁶ Dušek uvádí pro Budyni v letech 1801-1850 u ženichů 29,0 let a u nevěst 25,2 ro-

23 KÁRNÍKOVÁ, s. 336, tab. 3B, Dějiny obyvatelstva ..., s. 162.

24 Vypočtené hodnoty hrubé míry sňatečnosti pro období kolem roku 1850 souvisejí s problémem určení počtu obyvatelstva města, jak je uveden u tabulky 2.

25 **Dějiny obyvatelstva českých zemí.** Praha 1996, s. 160 a s. 162.

26 MUŽÍK, s. 131, tab. 18.

ku²⁷ a Dokoupil pro Ostravsko v letech 1840-1847 u ženichů 27,5 a u nevěst 24,0 let, pro 60. léta u ženichů 28,4 a u nevěst 24,9 roku.²⁸

Tabulka 5 Průměrný sňatkový věk v Ústí nad Labem v letech 1800-1889

Období	Muži			Ženy		
	průměrný sňatkový věk		medián	průměrný sňatkový věk		medián
	všechny sňatky	první sňatky		všechny sňatky	první sňatky	
1800-1829	29,5	27,8	26,5	26,6	23,8	23,6
1830-1859	31,3	29,8	29,3	28,2	27,0	27,2
1860-1889	28,7	27,9	26,2	25,9	25,3	23,6

Z těchto údajů je patrné, že v souvislosti s industrializací a s imigrací obyvatelstva dochází od 60. let 19. století v průmyslových oblastech ke snižování průměrného sňatkového věku snoubenců, neboť imigranti byli zpravidla mladí lidé do 30 let, kterým relativně vyšší výdělky i větší míra osobní svobody umožnily uzavřít sňatek dříve, než jejich vrstevníkům na vesnici.²⁹

5. 3. Den sňatku

Česká a zahraniční historickodemografická literatura se pravidelně věnuje sezónnímu vývoji sňatečnosti, minimálně se však zabývá problémem, který den v týdnu se sňatky konaly. Je to způsobeno zřejmě tím, že nejde ani tak o problém historickodemografický, jako spíše o problém mentalit.³⁰

Situace v Ústí nad Labem se neliší od skutečností zjištěných pro ostatní lokality. Nejoblíbenějším svatebním dnem bylo úterý, kdy se v období 1800-1829 konalo přes 60 % sňatků. V dalších letech obliba úterý poněkud klesala, především po roce 1860, kdy se jeho podíl snížil na 40 %, přesto ale zůstal nejoblíbenějším dnem. Druhým nejoblíbenějším dnem bylo pondělí, jehož podíl trvale rostl (zhruba ze 16 % na 26 %), třetím neděle (zhruba ze 6 % na 16 %). Nejméně oblíbeným dnem byl pátek, jehož podíl se po celé sledované období pohyboval kolem 1 %.

Tuto zdánlivě překvapivou skutečnost vysvětluje van Dülmen následovně: „Protože svatební veselí zpravidla trvalo celé tři dny a protože z ná-

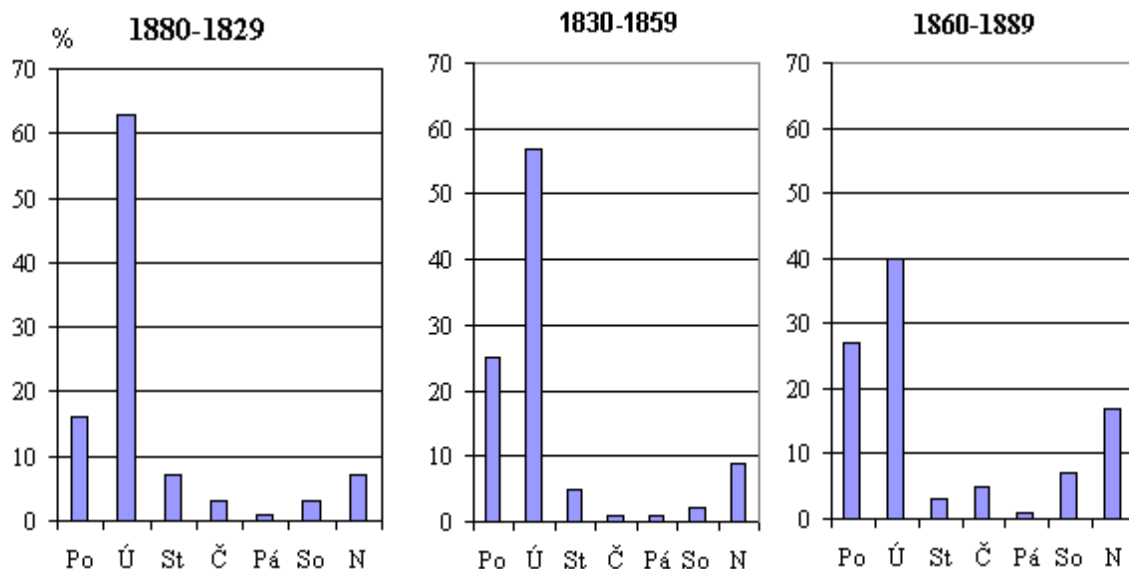
²⁷ DUŠEK 1985, s. 177.

²⁸ DOKOUPIL 1986, s. 67.

²⁹ FIALOVÁ, s. 214.

³⁰ Otázkou se zabýval DUŠEK 1985, s. 182-184 pro Budyni nad Ohří, Polge pro Gaskoňsko, citováno podle GUILLAUME-POUSSOU, *Démographie historique*, Paris 1970, s. 183-185 a Richard VAN DÜLMEN, *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století)*. Argo Praha 1999, s. 155, tab. 9.

boženských důvodů nesměl mezi tyto dny připadnout pátek, staly se nejfrekventovanějšími dny uzavírání sňatků neděle, pondělky nebo úterky.³¹

Obrázek 2 Sňatky v Ústí nad Labem podle dnů v týdnu v procentech z celku

5. 4. Sezónní vývoj

Charakter sezónního vývoje sňatečnosti je naprosto typický, po celé 19. století se zásadně nemění a je založen na dodržování náboženských předpisů.³² Nejčastěji se sňatky uzavírají v únoru a listopadu, nejméně v prosinci a březnu (důsledek adventu a postu). K oblíbeným měsícům patřil ještě květen a říjen.

Zajímavý je snad ještě mírný pokles obliby letních měsíců – ve srovnání s lety 1800-1829 se počet sňatků uzavíraných v červnu a v období 1830-1859 snížil a přes mírný vzestup zůstal až do konce pozorování nízký. naproti tomu mírně stoupala obliba měsíce září.

Obdobnou situaci v 19. století nacházíme i v Bordeaux s výjimkou prosincového minima, které se objevuje až v období III. Republiky.³³

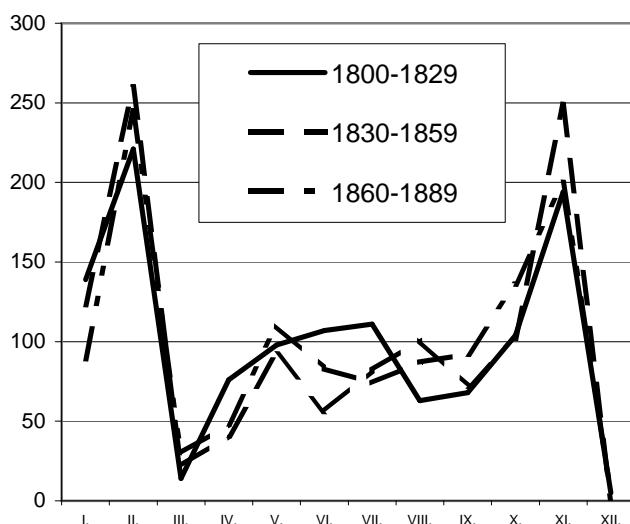
³¹ V Oppenheimu se v letech 1700-1798 v úterý ženilo 78 % reformovaných, 64 % luteránů a 55 % katolíků. DÜLMEN, s. 155.

³² GUILLAUME-POUSSOU, s. 183.

³³ Srv. GUILLAUME, s. 270.

Tabulka 6 Sezonní pohyb sňatků v Ústí nad Labem v letech 1800-1889

Měsíc	Počet	Denní průměr	Průměrný denní počet	Počet	Denní průměr	Průměrný denní počet	Počet	Denní prům.	Průměrný denní počet
	1800-1829			1830-1859			1860-1889		
I.	51	1,6	139	105	3,4	123	312	10,1	89
II.	74	2,6	221	202	7,2	260	778	27,5	245
III.	5	0,2	14	19	0,6	22	103	3,3	30
IV.	27	0,9	76	34	1,1	41	163	5,4	48
V.	36	1,2	98	78	2,5	92	382	12,3	110
VI.	38	1,3	107	46	1,5	56	281	9,4	83
VII.	41	1,3	111	70	2,3	82	259	8,4	74
VIII.	23	0,7	63	86	2,8	101	304	9,8	87
IX.	24	0,8	68	59	2,0	72	311	10,4	92
X.	38	1,2	104	87	2,8	102	476	15,4	136
XI.	69	2,3	194	205	6,8	249	672	22,5	200
XII.	2	0,1	5	0	0	0	20	0,6	6
Celk	428	14,2	1 200	991	33,0	1 200	4 065	135,1	1 200

Obrázek 3 Sezonnost sňatků v Ústí nad Labem v letech 1800-1889

5. 5. Věkové rozdíly mezi snoubenci

Podíl sňatků, v nichž byla nevěsta starší, zůstává po celé období prakticky stejný - jde přibližně o každý pátý sňatek. Podíl sňatků, v nichž je starší muž, poněkud klesá, především v období 1830-1859, a to ve prospěch skupiny stejně starých snoubenců, jejíž podíl se v tomto období výrazně zvyšuje a v dalším období opět klesá.

Tabulka 7 Věkové rozdíly mezi snoubenci

Rozdíl	1800-1829	1830-1859	1860-1889
ženy starší	22,0	22,5	21,8
20+	0,5	0,1	0,0
15-20	0,9	0,9	0,3
10-15	2,3	2,3	1,3
5 –10	2,6	5,3	5,2
0 -5	15,7	13,9	15,0
Stejný věk	4,9	8,9	6,0
Muži starší	73,1	68,6	72,2
0-5	27,4	26,3	31,5
5 -10	18,3	23,5	25,9
10-15	13,7	11,0	8,8
15-20	6,6	4,8	3,4
20+	7,1	3,0	2,6
Celkem	100,0	100,0	100,0

K výraznějším změnám dochází ve výši těchto rozdílů. Trvale klesá podíl skupin s věkovým rozdílem nad 10 let, a to jak u mužů, tak u žen. Zatímco v období 1800-1829 byl podíl případů, kdy byla žena starší o více než 10 let 3,7 %, v období 1860-1889 je to pouze 1,6 %. Také podíl sňatků, které uzavíral ženich starší o více než 10 let než klesl z 27,4 % v období 1800-1829 na pouhých 14,8 % v období 1860-1889. Nejvyšší nárůst vykazuje u mužů i u žen skupina, kde byl rozdíl 5-10 let, i když nejvíce jsou zastoupeny sňatky s věkovým rozdílem snoubenců 0-5 let.

Tabulka 8 Věk při prvním sňatku podle věkových skupin

Věk	1800-1829				1830-1859				1860-1889			
	Muži		Ženy		Muži		ženy		Muži		Ženy	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
15-19	4	1,4	40	12,7	0	0,0	48	5,2	0	0,0	395	10,5
20-24	81	29,0	131	41,6	121	13,9	298	32,4	938	27,2	1 602	42,7
25-29	89	31,9	74	23,5	293	33,7	277	30,1	1 486	43,1	1 035	27,6
30-34	64	22,9	31	9,8	240	27,6	154	16,8	630	18,3	420	11,2
35-39	15	5,4	12	3,8	129	14,9	86	9,3	246	7,1	179	4,8
40-44	16	5,7	16	5,1	54	6,2	34	3,7	93	2,7	77	2,1
45-49	3	1,1	9	2,9	22	2,5	14	1,5	30	0,9	23	0,6
50-54	3	1,1	2	0,6	7	0,8	8	0,9	18	0,5	11	0,3
55-59	1	0,4	0	0,0	3	0,3	1	0,1	7	0,2	2	0,1
60 +	3	1,1	0	0,0	1	0,1	0	0,0	3	0,1	4	0,1
Celkem	279	100,0	315	100,0	869	100,0	920	100,0	3 451	100,0	3 748	100,0

5. 6. Podíl druhých a dalších sňatků z úhrnu sňatků

Šance muže uzavřít další sňatek byla podstatně vyšší než šance ženy. Navíc naděje ženy uzavřít další sňatek byla nepřímo úměrná jejímu věku (po dosažení 50 let byla poloviční). Další skutečností byly poměrně velké rozdíly mezi jednotlivými obdobími.³⁴

Tabulka 9 Podíl druhých a dalších sňatků z úhrnu sňatků

Období	Muži	Ženy
1800-1829	22,3	11,8
1830-1859	8,9	6,5
1860-1889	14,6	7,2

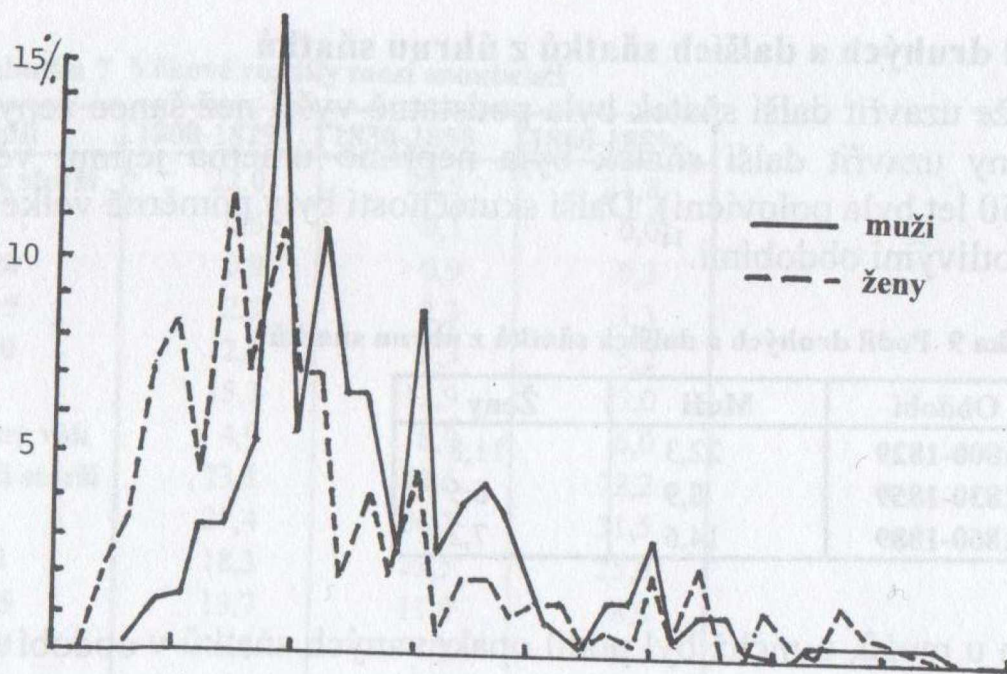
Především u mužů, u nichž byl podíl opakovaných sňatků v období 1800 až 1829 neobvykle vysoký, docházelo ke značným výkyvům. V letech 1860 až 1889 na tom měla nepochybně svůj podíl zvýšená úmrtnost, v letech 1800 až 1829 je příčina vysokého podílu opakovaných sňatků nejasná, protože nejde o jev jednorázový (počet sňatků kolísal v jednotlivých letech mezi 1-4, jenom v roce 1809 jich bylo 8 a v letech 1823 a 1827 po 5). Vzhledem k nízkému počtu sňatků vůbec by tato okolnost mohla být vysvětlitelná právě celkovým nízkým počtem sňatků vůbec. Podobně byl v období 1800-1829 vysoký podíl mužů, kteří uzavřeli další sňatek ve věku nad 50 let, a pochopitelně byl proto vysoký i průměrný sňatkový věk a medián. Jinak, podobně jako v Bordeaux,³⁵ klesal během 19. století podíl dalších sňatků mužů i žen ve věkové skupině nad 50 let (s výjimkou mužů v období 1860-1889).

Tabulka 10 Druhé a další sňatky podle věku

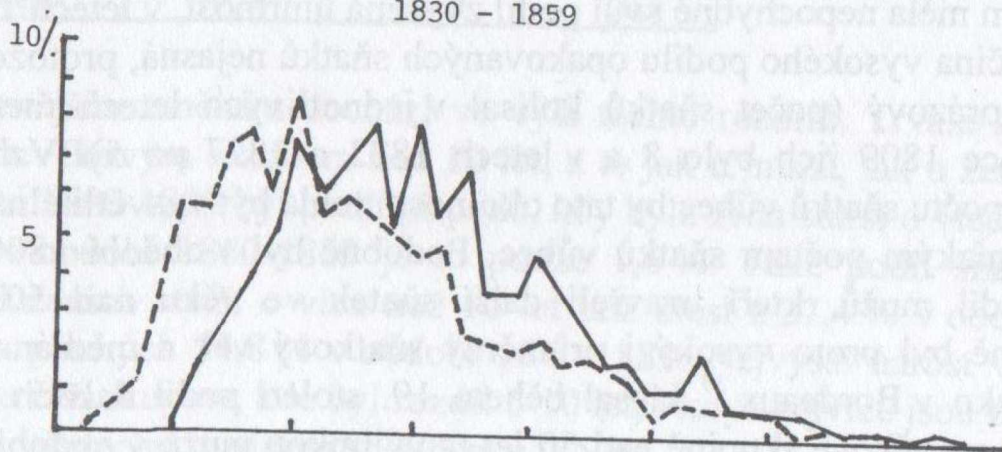
Období	Muži				Ženy			
	podíl sňatků ve věku		průměr	medián	podíl sňatků ve věku		průměr	medián
	- 50	50+			-50	50+		
1800-1829	59,0	41,0	46,9	46,0	82,9	17,1	39,0	36,3
1830-1859	77,6	23,4	44,3	42,0	86,2	13,8	40,4	40,5
1860-1889	77,5	23,5	42,4	40,9	88,2	11,7	37,3	38,4

³⁴ V Bordeaux podíl dalších sňatků mužů trvale klesá u žen zůstával v 19. století stabilní, srov. GUILLAUME, s. 100.

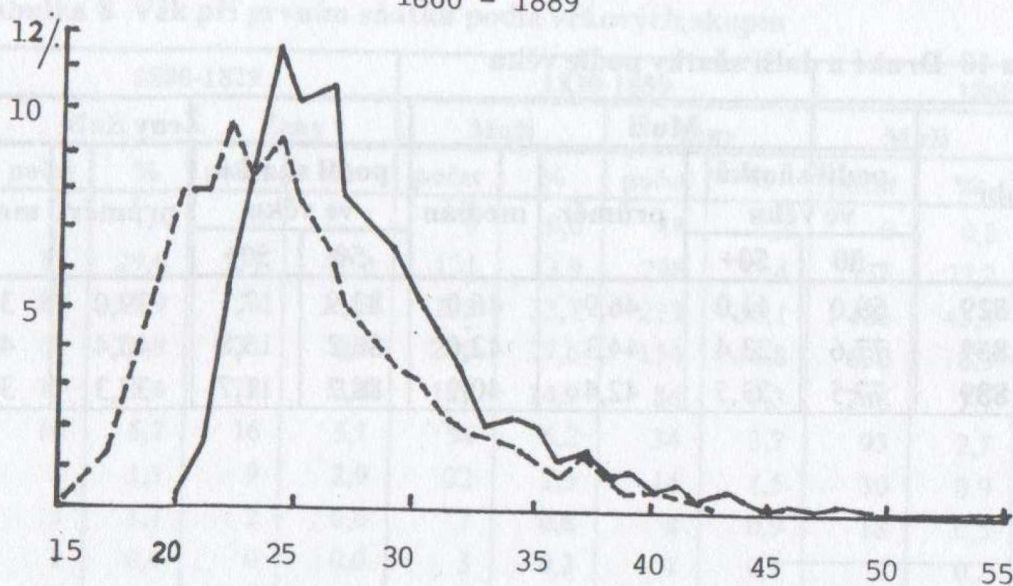
³⁵ TAMTÉŽ.

1830 - 1859

1860 - 1889

Obrázek 4 Věk při prvním sňatku v Ústí nad Labem v letech 1800-1889

5. 7. Snoubenci podle rodinného stavu

Rozdělení snoubenců podle jejich rodinného stavu z počátku 19. století odpovídá víceméně skladbě známé například z Budyně nad Ohří,³⁶ což souvisí s podobným charakterem obou měst v tomto období. Na sňatky dvou svobodných snoubenců připadají tři čtvrtiny všech sňatků, pouze tři procenta na oba snoubence ovdovělé. Na rozdíl od 15 % sňatků, kdy se ovdovělý ženich ženil se svobodnou ženou, ovdovělá nevěsta se za svobodného muže vdávala jen v 6 % případů. Rozmach města přinesl v charakteru sňatečnosti určité změny - stoupl počet případů, kdy jde u obou snoubenců o první sňatek (určitý pokles v období 1860-1889 zřejmě způsobily epidemie cholery v letech 1866 a 1873 a neštovic roku 1873), soustavně klesal podíl sňatků vdov se svobodnými ženichy a kolísal počet sňatků mezi vdovci a svobodnými nevěstami a mezi vdovci a vdovami.³⁷

Tabulka 11 Snoubenci podle rodinného stavu v Ústí nad Labem v letech 1880-1889

Období	Svobodný-svobodná		Vdovec -svobodná		Vdovec-vdova		Svobodný-vdova		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
1800-1829	325	75,9	63	14,7	15	3,5	25	5,9	428	100,0
1830-1859	839	84,7	88	8,9	20	2,0	43	4,4	991	100,0
1860-1889	3 301	81,2	470	11,6	120	3,0	171	4,2	4 063	100,0
Celkem	4 465	81,5	621	11,3	155	2,8	239	4,4	5 482	100,0

5. 8. Definitivní celibát

Otázce definitivního celibátu nebyla, pokud vím, věnována v české odborné literatuře dosud větší pozornost. Je to zřejmě způsobeno tím, že i při provedené rekonstrukci rodin je zjištění úrovně definitivního celibátu pro starší období problematické, neboť jednoznačnou identifikaci osob znesnadňuje migrace. V našem případě umožňuje charakter matričních zápisů věnovat pozornost tomuto problému až od roku 1860. Teprve od tohoto roku se totiž v úmrtních zápisech soustavně objevují údaje o rodinném stavu zemřelého. Zjišťovala jsem podíl svobodných mezi zemřelými ve věkové skupině nad 50 let v desetiletých obdobích. Výkyvy v jednotlivých desetiletích nejsou příliš výrazné: nejvyšších hodnot dosáhl definitivní celibát v 70. letech.

Vždy byl zřetelně vyšší podíl neprovdaných žen, který ve vztahu k podílu neženatých mužů trvale narůstá (v období 1880-1889 je více než dvakrát vyšší). Lze říci, že přibližně každý jedenáctý muž a každá šestá žena

³⁶ DUŠEK 1985, s. 177, tab. 13.

³⁷ Dějiny obyvatelstva, s. 164, uvádějí, že vdovce si brala třetina svobodných nevěst.

Tabulka 12 Definitivní celibát (podíl svobodných ze zemřelých osob starších padesáti let v Ústí nad Labem v letech 1860-1889

Období	Zemřelí 50+ celkem		Zemřelí svobodní 50+		Definitivní celibát	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
1860-1869	308	314	28	44	9,3	14,0
1870-1879	476	440	47	79	9,9	18,0
1880-1889	609	555	46	88	7,6	16,0
1860-1889	1 386	1 309	121	211	8,7	16,1

Poznámka: V devíti případech nebyl rodinný stav zemřelého uveden.

zůstali trvale svobodní. Bohužel nemám k dispozici žádný srovnávací materiál. Guillaume uvádí, že na základě soupisů obyvatel byl v Bordeaux podíl svobodných žen starších než 50 let výrazně vyšší do roku 1861 a potom znovu po roce 1876. Svobodní muži v tomto věku převažovali nad ženami v letech 1866-1872.³⁸ Guillaume - Poussou zmiňují pouze značně rozdílné příklady pro 18.století (např. Paříž 15 % žen a 20 % mužů, Ženeva kolem 30 %).³⁹

5. 9. Sociální původ snoubenců

Při analýze sňatečnosti je možné sledovat, z jakého sociálního prostředí snoubenci pocházejí a jaké je jejich postavení v době sňatku; vzhledem k tomu, že u žen je v matrice zapsáno jejich sociální postavení velmi vzácně, lze tyto informace získat pouze pro muže.⁴⁰

Vzhledem k charakteru zápisů v oddacích matrikách lze sociální původ snoubenců spolehlivě studovat, stejně jako otázku teritoriální mobility, teprve od roku 1830.

Pro klasifikaci otázky sociálního členění jsem použila poněkud upravené členění, které použil Guillaume pro rozbor obyvatelstva Bordeaux⁴¹ a které je poněkud podrobnější než členění použité Dokoupilem při analýze Ostravska.⁴² Guillaume člení obyvatelstvo do devíti skupin, z nichž první tři považuje za buržoazii a dalších šest za lidové vrstvy :

1. Velkoobchod (velkoobchodníci, bankéři, makléři, velcí vlastníci, rentiéři)

³⁸ GUILLAUME, s. 96.

³⁹ GUILLAUME – POUSSOU, s. 182.

⁴⁰ DOKOUPIL 1986, s. 96 - 97.

⁴¹ GUILLAUME, s. 43 - 44.

⁴² DOKOUPIL 1986, s. 102, tab. 41.

2. Svobodná povolání (architekti, advokáti, lékaři, podnikatelé, vysocí ministerští úředníci, publicisti, námořní kapitáni)
3. Vysocí úředníci (důstojníci, soudci, profesori, vysocí úředníci)
4. Zaměstnanci (správa, obchod a průmysl, úředníci, učitelé, poddůstojníci)
5. Obchodníci (včetně hostinských, hoteliérů a výčepních)
6. Řemeslníci (včetně umělců)
7. Dělníci (včetně železničářů)
8. Nádeníci (včetně služebnictva a vojáků)
9. Zemědělci

Vzhledem k tomu, že v 19. století bylo Ústí nad Labem přece jen městem s jednodušší sociální skladbou než Bordeaux a že v něm bylo podstatně slabší zastoupení buržoazních vrstev, spojila jsem první tři skupiny do jedné, označené jako svobodná povolání. Sem jsem zahrнула majitele továren a dolů, lékaře, advokáty, vysoké úředníky (soudce, finanční komisaře aj.), důstojníky, soukromníky a osoby označené bez další specifikace jako měšťan nebo majitel domu (i když jsem si vědoma určité spornosti tohoto postupu - projevuje se poklesem procentuálního zastoupení této skupiny z 8,1 % v letech 1830-1859 na 1,4 % v letech 1860-1889, což je nepochybně důsledek přesnější specifikace povolání ženicha).

Tabulka 13 Sociální původ snoubenců v Ústí nad Labem v letech 1830-1889

Sociální postavení	1830 - 1859				1860 - 1889			
	Muži		Ženy		Muži		Ženy	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Svobodná povolání	52	6,2	98	10,6	250	6,8	312	7,8
Zaměstnanci	23	2,8	38	4,1	228	6,2	269	6,8
Obchodníci	31	3,7	40	4,3	165	4,5	235	5,9
Řemeslníci	343	41,1	383	41,6	1 191	32,4	1 426	35,5
Dělníci	21	2,5	34	3,7	404	11,0	504	12,5
Nádeníci	37	4,4	38	4,1	367	10,0	382	9,5
Zemědělci	184	22,1	138	15,0	603	16,4	403	10,1
Neuvedeno	143	17,2	153	16,6	467	12,7	478	11,9
Celkem	834	100,0	922	100,0	3675	100,0	4009	100,0

Členění lidových vrstev je celkem jednoznačné, pouze v letech 1860-1889 je poměrně početná skupina železničářů řazena mezi dělníky. (Vedle označení železničář existovala konkrétní označení, jako například kovář na dráze,

úředník na dráze, hlídač na dráze, jejichž nositelé byli zařazováni do příslušných skupin).

Jsem si vědoma, že toto členění, stejně jako všechna jiná, může podat pouze velice přibližný obraz reality, protože vymezení jednotlivých kategorií nemůže být zcela rigidní, a že rozlišení mezi nádeníkem a dělníkem, popř. dělníkem a řemeslníkem, může být na základě označení v matrice velmi problematické.

Podle těchto kritérií byli rozděleni ti ženichové, v jejichž zápise o sňatku bylo uvedeno jako místo bydliště Ústí nad Labem, a ty nevěsty, u nichž bylo uvedeno totéž, nebo jež se do Ústí přivdaly.

Vzhledem k tomu, že průmyslová oblast vznikla bez významnější návaznosti na předchozí vývoj, nejvíce snoubenců (přes 40%) pocházelo v letech 1830-1859 z řemeslnických rodin a z rodin zemědělců. V následujícím období hrály stále tyto dvě skupiny v sociálním původu snoubenců nejdůležitější roli, ale v souvislosti s probíhající industrializací rostl také počet ženichů a nevěst, jejichž otec pracoval jako dělník nebo nádeník. Nemalé zastoupení v obou obdobích měli i ženichové a nevěsty pocházející z rodin, v nichž otec vykonával svobodné povolání.

Při studiu sociálního postavení ženichů sleduji pouze ženichy, u nichž je jako místo bydliště uvedeno Ústí nad Labem.

Tabulka 14 Sociální původ ženichů v Ústí nad Labem v letech 1880-1889

Sociální původ	1800-1829		1830-1859		1860-1889	
	počet	%	počet	%	počet	%
Svobodná povolání	5	2,4	68	8,1	53	1,4
Zaměstnanci	9	4,3	56	6,7	260	7,1
Obchodníci	8	3,9	23	2,7	164	4,5
Řemeslníci	170	82,1	418	50,1	1 093	29,7
Dělníci	0	0,0	114	13,7	1 714	46,6
Nádeníci	2	1,0	95	11,4	345	9,4
Zemědělci	2	1,0	5	0,6	7	0,2
Neuvedeno	11	5,3	56	6,7	39	1,1
Celkem	207	100,0	835	100,0	3675	100,0

Až do roku 1830 zůstává Ústí nad Labem uzavřeným řemeslnickým městem, které se nijak neliší od podoby města v 18. století. To se projevuje v jednoznačné převaze řemesel, jež je jako povolání v této době uvedeno u 82 % ženichů (z nich pracovalo v oboru ošacení 29,4 %, textilu 22,9 %, potravinářství 18,8 %, kovu 7,6 %, stavebnictví a zeminy 5,3 %, kůže 5,3 %,

dřeva 4,7 %, topení a osvětlení 1,2% a 4,8% řemeslníků pracovalo v ostatních oborech).

V následujícím období 1830-1859 počet řemeslníků výrazně klesá. V souvislosti s rozvojem průmyslu prudce vzrůstá počet dělníků a nádeníků. Vzestup podílu skupiny svobodná povolání je způsoben především tím, že u řady ženichů je uvedeno pouze měšťan nebo majitel domu bez bližší specifikace, což je v předešlém i následujícím období méně časté. Od roku 1860 v souvislosti s probíhající industrializací dále prudce roste počet dělníků (46,6 %) a výrazně se snižuje počet řemeslníků. Poněkud klesá také počet nádeníků (což je zřejmě důsledkem nižší poptávky po nekvalifikované síle) a na dvojnásobek vzrůstá podíl obchodníků. Tato čísla zřetelně dokládají výraznou proměnu charakteru města v průběhu 19. století.

5. 10. Teritoriální původ snoubenců

Obecně lze teritoriální původ migrantů do určité lokality zjistit dvěma způsoby - jednak na základě zápisů z matrik zemřelých, kde je uvedeno, odkud zemřelý pocházel, jednak na základě zápisů z matriky oddaných, v nichž se uvádí bydliště rodičů snoubenců. Teritoriální původ ženichů a nevěst jsem zjišťovala ve dvou obdobích: v letech 1830-1859 a 1860-1889. Před rokem 1830 nelze ze zápisů o sňatcích jednoznačně určit, odkud snoubenci pocházeli, kromě toho byla v této době imigrace zřejmě minimální. Hlavní proudy migrací tak můžeme určit podle zastoupení migrantů z jednotlivých okresů, dle jejich současného vymezení.

Výsledky šetření zachycují mapy 1-4 v příloze (na straně 158-161). V období 1830-1859 z celkového počtu 867 ženichů nebylo možné teritoriální původ zjistit u 9 %, protože v zápise o sňatku nebylo uvedeno bydliště jejich otce, a u 1,7 % nemohl být určen z důvodu nejednoznačné identifikace místa původu.

Nepřekvapí, že většina ženichů pocházela z okresu Ústí nad Labem (45,7 %), přičemž jejich podstatná část z území města v tehdejší územním rozsahu (29,8 %). Relativně malá část (1,5 %) pocházela z dnešních městských čtvrtí Bukov, Klíše, Krásné Březno, Předlice, Střekov. Z venkovských obcí ústeckého okresu pocházelo 14,4 % ženichů. U nevěst nebylo z celkového počtu 928 nevěst zahrnuto z výše uvedených důvodů 8,5 % respektive 1,3%, tedy podobný podíl jako u ženichů. Více než u ženichů jsou zastoupeny nevěsty z ústeckého okresu (60,6% - z toho vlastní město 44,4 %, dnešní čtvrti 3 % a venkovské obce 13,2 %).

Vedle vlastního ústeckého okresu pocházeli snoubenci hlavně z okresů dnešního Severočeského kraje: nejvíce je zastoupen okres Děčín (11,9 % že-

nichů a 6,8 % nevěst), Litoměřice (7,2 % a 5,7 %) a Teplice (2,9 % a 3,1 %). Zajímavý je nízký podíl okresů Most (0,8 % a 0 %) a Jablonec nad Nisou (0,8 % a 0,5 %). V případě Mostu je to nepochybně dáno tím, že sám byl ohniskem značné imigrace,⁴³ Jablonec zřejmě spádově patřil jinam. Okresů, na které připadalo více než 1 % ženichů bylo osm, u nevěst šlo o sedm okresů (všechny z dnešního Ústeckého a Libereckého kraje).

Pokud se týká zahraniční imigrace, je mezi zeměmi původu samozřejmě nejsilněji zastoupeno Německo (především Sasko a Prusko), odkud pocházelo 2,7 % ženichů a 0,9 % nevěst.

V období 1860-1889 pokračoval dosavadní trend rozšiřování území, z něhož město čerpalo své přistěhovalce. Z celkového počtu 3 622 ženichů nebyl původ zjištěn u 8 % případů a nebylo ho možné určit ve 2,4 % případů. Výrazně klesl podíl ženichů pocházejících z ústeckého okresu (25,4 % - z toho vlastní město 12,9 %, dnešní čtvrti 2 % a venkovské obce 9,6 %). U nevěst nebyl původ uveden v 8,6 % případů, nemožná identifikace tvořila 2,4 %. Stejně jako v předešlém období byl podíl nevěst pocházejících z okresu Ústí nad Labem vyšší než u ženichů (34 % - z toho 22,4 % z města, 2 % z dnešních čtvrtí a 8,6 % z venkovských obcí).

Z ostatních okresů pochopitelně opět převažovaly okresy severočeské - Litoměřice (11,6 % ženichů - 11,7 % nevěst) tentokrát předstihly Děčín (10,0 % - 10,9 %), na další místo se výrazně dostává Česká Lípa (7,7 % až 6,4 %), následovaná Teplicemi (3,6 % - 2,9 %). Minimálně se nadále na imigraci podílely Most (1,4 % - 0,9 %) a Jablonec nad Nisou (0,6 % - 0,7 %).

Více než 1% ženichů pocházelo ze 13 okresů, v případě nevěst to bylo 11 okresů. Větší imigrace je v těchto letech především z okresů stredočeského kraje (Kladno, Mělník a Mladá Boleslav převyšují u ženichů a nevěst 1 %), v případě ženichů vzrůstá výrazně i podíl Prahy (2 % proti 0,6 % v předešlém období), zatímco podíl nevěst z Prahy zůstal prakticky stejný (0,8 % proti 0,9 % v období 1830-1859). Podstatně větší byl i počet okresů, z nichž pocházelo méně než 1 % snoubenců.

Výraznější byla i zahraniční imigrace, kde opět zcela vedlo Německo (4,2 % ženichů, 1,7 % nevěst), jehož podíl byl velice významný především v 80. letech v evangelické matrice (přicházeli hlavně skláři). Podíl dalších zemí byl podstatně nižší (z v pořadí druhého Rakousko bylo 0,5 % ženichů a 0,4 % nevěst), kuriozitou byl jeden ženich z Jižní Afriky.

⁴³ KÁRNÍKOVÁ, s. 156.

Konkrétní situace v Ústí nad Labem byla tedy odlišná od údajů Kárníkové pro celou ústeckou oblast, podle nichž pocházela 1/4 imigrantů z dolního Poohří a západního Polabí a 1/3 z jihozápadních Čech.⁴⁴

6. Porodnost

Dle dostupné literatury dosahovala hrubá míra porodnosti obyvatelstva českých zemí ve dvacátých letech 19. století hodnoty 44-45 promile. Po mírném poklesu se až do poloviny sedmdesátých let pohybovala na úrovni 38-40 živě narozených na 1 000 obyvatel, poté následoval mírný pokles.

Od této situace se v průběhu 19. století odlišuje vývoj hrubé míry porodnosti obyvatelstva Ústí nad Labem a naznačuje tak dynamiku populačního vývoje v souvislosti s industrializací. Její hodnotu lze zjistit až k roku 1830, kdy činila 37 promile. Potom následuje značný vzestup porodnosti, která v příštích dvaceti letech převyšovala celozemské průměry až o 2 procentní body – i v tomto jde o rozdíl vzniklý nepřesnými údaji o počtu obyvatel města.⁴⁵ K podstatnému snížení dochází v roce 1857, což souvisí zřejmě se zpřesněním údajů o počtu obyvatel. Od té doby hrubá míra natality znovu roste a až do konce sledovaného období se pohybuje v rozmezí 40-45 živě narozených na 1 000 obyvatel, i když s několika většími výkyvy.

6. 1. Sezónní pohyb narození

Sezónní vývoj porodnosti má dvě odlišné podoby. První období 1800-1829 je charakterizováno situací typickou pro zemědělsko-řemeslná města 18. století s vrcholem porodnosti v zimě a na počátku jara a s maximem v březnu, minimum se nalézá v letních měsících, kromě toho je mezi úrovní maxima a minima značný rozdíl.⁴⁶ V Budyni však byla v tomto období situace poněkud odlišná - v období 1801-1850 připadalo maximum počtu narozených dětí na říjen až prosinec a minimum kromě letních měsíců ještě na leden a březen.⁴⁷

Po roce 1830 se rozdíl mezi maximem a minimem snižují, v období 1830-1859 je maxima dosaženo v zimních měsících (absolutního vrcholu však květnu), v období 1860-1889 je situace ještě vyrovnanější, maximum sahá od března do srpna.⁴⁸

⁴⁴ KÁRNÍKOVÁ, s. 235.

⁴⁵ Srovnej poznámky k tabulce 1.

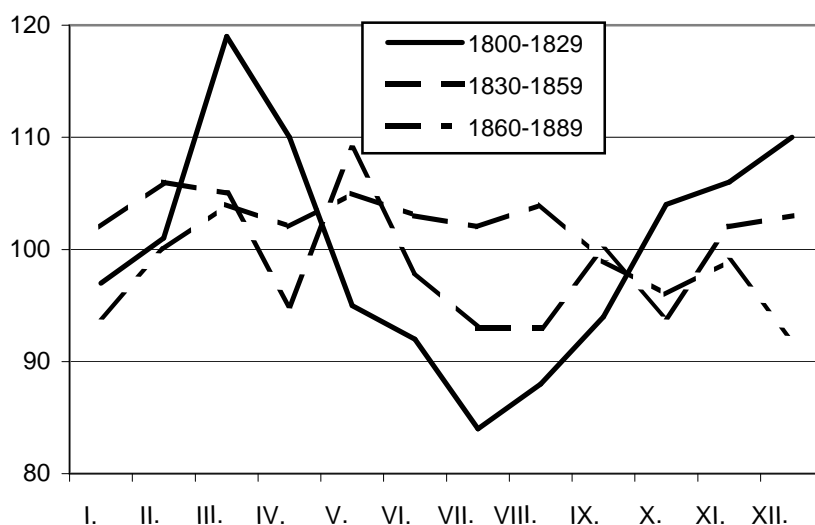
⁴⁶ Srv. údaje pro Francii GUILLAUME - POUSSOU, s. 172.

⁴⁷ Srv. DUŠEK 1985, s. 167, tab. 7.

⁴⁸ Výkyvy v Bordeaux byly podstatně výraznější s vrcholem v únoru, srv. GUILLAUME, s. 297.

Tabulka 15 Sezonní pohyb narozených v Ústí nad Labem v letech 1800-1889

Měsíc	Počet	Denní průměr	Poměrný denní počet	Počet	Denní průměr	Poměrný denní počet	Počet	Denní průměr	Poměrný denní počet
	1800-1829			1830-1859			1860-1889		
I.	149	4,8	97	402	12,97	102	1 509	48,65	94
II.	142	5,03	101	381	13,49	106	1 466	51,89	100
III.	183	5,9	119	414	13,35	105	1 669	53,84	104
IV.	164	5,47	110	359	11,97	95	1 585	52,83	102
V.	147	4,74	95	428	13,81	109	1 684	54,32	105
VI.	138	4,6	92	373	12,43	98	1 610	53,67	103
VII.	130	4,19	84	365	11,77	93	1 647	53,13	102
VIII.	136	4,39	88	364	11,74	93	1 671	53,9	104
IX.	141	4,7	94	379	12,63	100	1 537	51,23	99
X.	160	5,16	104	367	11,84	94	1 544	49,81	96
XI.	158	5,27	106	388	12,93	102	1 535	51,17	99
XII.	169	5,45	110	402	12,97	103	1 472	47,48	92
Celkem	1 817	59,7	1 200	4 622	151,9	1 200	18 928	621,9	1 200

Obrázek 5 Sezonnost narozených dětí v Ústí nad Labem v letech 1800-1889

6. 2. Nemanželské děti

Podle dostupné literatury začíná v českých zemích od dvacátých let 19. století slabý růst podílu nemanželských dětí, který dosáhl ve 40. letech sedmý celkového počtu živě narozených, a pokračoval až do začátku sedm-

desátých let. Potom dochází k mírnému poklesu, ale do konce sledovaného období počet nemanželských dětí stále přesahuje 10%.⁴⁹

Výjimku v tomto vývoji netvoří ani obyvatelstvo v Ústí nad Labem. Na počátku 19. století se mimo manželství rodilo 10 % dětí, jejich počet roste až do 40. let, kdy dosáhl maxima - pětiny všech živě narozených. Od této doby nastává mírný pokles, ale podíl nemanželských dětí se i v posledním desetiletí sledovaného období pohybuje kolem 15 %.

Pro srovnání lze použít údaje o počtech nemanželských dětí v této době podstatně menší Budyně nad Ohří, kde v letech 1826-1850 jejich podíl představuje téměř 11 %, což naznačuje, že počet nemanželských dětí zpravidla roste s velikostí města.⁵⁰

Relativně vysoký počet nemanželských dětí v Ústí nad Labem ještě v 90. letech je v rozporu i s tvrzením Kárníkové, že v souvislosti s přílivem mladých dělníků do nových průmyslových oblastí se zvyšoval počet sňatečnosti a porodnosti, a tím se snížil podstatně i počet nemanželských dětí.⁵¹ Mohl však souviset s etnickou skladbou obyvatelstva, protože v oblastech s vyšším podílem německého obyvatelstva byla úroveň nemanželské plodnosti v tomto období zpravidla vyšší.

Tabulka 16 Narozené děti podle legitimacy v Ústí nad Labem v letech 1800-1889

Období	Počet narozených celkem	Z toho v manželství	Mimo manželství	Podíl narozených mimo manželství v %
1800-1809	566	508	58	10,2
1810-1819	645	562	83	12,9
1820-1829	611	515	96	15,7
1830-1839	825	702	123	14,9
1840-1849	1 345	1 070	275	20,4
1850-1859	2 452	2 043	409	16,7
1860-1869	4 036	3 307	729	18,1
1870-1879	6 276	5 219	1 057	16,8
1880-1889	8 616	7 352	1 264	14,8

⁴⁹ Kárníková, s. 69 a s.197.

⁵⁰ DUŠEK 1985, s. 176.

⁵¹ KÁRNÍKOVÁ, s. 128-129.

7. Úmrtnost

7. 1. Hrubá míra mortality

Hrubá míra mortality se v českých zemích držela po vzrůstu na začátku 19. století od poloviny 20. let až do 90. let na poměrně stabilní úrovni dlouhodobějších průměrů, pohybujících se v pětiletích kolem 30 zemřelých na 1 000 osob. Uvnitř těchto průměrů ale docházelo ke značným výkyvům, způsobených hlavně důsledky epidemií a neúrody. Hrubá míra mortality se tak zvýšila v roce 1832 (na 37,9 promile), 1848, 1850, 1855 za epidemií tyfu a cholery a vůbec nejvyšší hodnoty dosáhla v roce 1866, kdy v důsledku války a epidemie neštovic vzrostla na téměř 45 promile. V 70. a 80. letech nedošlo k žádné významnější změně, výkyvy již nebyly tak výrazné, hrubá míra mortality byla v tomto období nejvyšší v roce 1873 na úrovni 33 promile. Od začátku 90. let nastává trvale příznivý obrat a hrubá míra úmrtnosti klesá, k čemuž přispěl pokrok lékařské vědy, změny ve zdravotní péči a vzestup kulturní a životní úrovně obyvatel českých zemí.⁵²

V porovnání s tímto vývojem je během celého sledovaného období úroveň hrubé míry mortality obyvatelstva Ústí nad Labem vyšší než v průměru českých zemí, což pravděpodobně souvisí se specifickou situací v nových průmyslových centrech, kterou lze charakterizovat mimo jiné také stálým nedostatkem výživné stravy, zoufalými bytovými poměry, nedostatkem základní hygieny a zdravotní péče, a z toho pramenící vysokou nemocností a úmrtností dělníků.⁵³ Od 30. do 50. let 19. století se hrubá míra úmrtnosti pohybuje na úrovni přes 40 zemřelých na 1 000 obyvatel (sporné jsou údaje k roku 1850, srov. pozn. 4 k tabulce 1). Od 50. let pozorujeme mírný pokles hrubé míry úmrtnosti na 32 až 34 promile, na kteréžto úrovni se drží až do konce 80. let, s výraznými výkyvy v letech 1863-1867 a 1873-1877, jež byly ovlivněny válkou a epidemiemi cholery a odpovídají tak situaci v českých zemích. Na počátku 90. let je hodnota hrubé míry mortality nejnižší z celého sledovaného období.

7. 2. Průměrný věk zemřelých

Obecně se uvádí, že během první poloviny 19. století se délka života dospělých dále zvyšovala a tím se prodlužovala i celková naděje dožití. Do roku 1870 se střední délka při narození zvýšila na 34,5 roku u mužů a 37,8 roku u žen.⁵⁴

⁵² KÁRNÍKOVÁ, s. 201.

⁵³ KÁRNÍKOVÁ, s. 129.

⁵⁴ Dějiny obyvatelstva, s. 190.

Situace v Ústí nad Labem byla zřejmě výrazně horší než český průměr. Obdobnou situaci v nově se formujícím průmyslovém centru na Ostravsku dokládá i Dokoupil.⁵⁵ Průměrný věk zemřelých osob v Ústí nad Labem (tab.17) po celé 19. století soustavně klesal celkově i u obou pohlaví, stejně jako u všech zemřelých i s vyloučením věkové kategorie 0-14 let. Průměrný věk zemřelých žen převyšoval vždy průměrný věk zemřelých mužů, i když u dospělých byl tento rozdíl, s výjimkou období 1830-1859, minimální. Pro srovnání lze uvést, že v Bordeaux mezi lety 1863 a 1883 průměrný věk zemřelých vzrostl u mužů o 3,7 roku, u žen o 2,7 roku. K největšímu vzestupu došlo však až v období 1883-1913, kdy se průměrný věk zemřelých osob prodloužil o více než 10 let.⁵⁶

Tabulka 17 Průměrný věk zemřelých v Ústí nad Labem v letech 1800-1889

Období	Zemřelí celkem			Z toho zemřelí ve věku 15+		
	Muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem
1800-1829	24,1	29,9	26,9	56,0	57,3	57,2
1830-1859	22,0	25,7	23,8	52,6	53,9	53,3
1860-1889	18,9	20,1	19,5	48,5	48,0	48,8

7. 3. Zemřelí podle věku

Také skladba zemřelých podle věku naznačuje, že město platí za svůj růst v době průmyslového rozvoje velmi krutou daň - nepříznivé životní a pracovní podmínky se neblaze projevují v délce života jeho obyvatel. Trvale roste podíl zemřelých ve věkové skupině 0-14 let (postihuje především skupiny 0-2 dny, 28 dní-1 rok, 1-4 roky), stejně tak jako ve věkové skupině 15-59 let (zde je mezníkem věk 45 let, po jehož dosažení podíl dalších věkových skupin klesá, protože počet příslušníků těchto věkových skupin je již velmi nízký). V růstu podílu zemřelých dětí a mladších osob vůbec se zřejmě odráží vysoká úroveň imigrace; mezi imigranty převažovali mladí lidé, kteří po příchodu do města zakládali vlastní rodiny, takže se také zvyšoval zde počet narozených dětí, jak bylo uvedeno výše.

Ve srovnání s úmrtností obyvatelstva v ostravské průmyslové pánvi⁵⁷ byla situace v Ústí nad Labem horší především ve skupině 0-14 let, v produktivním věku byl podíl zemřelých naopak nižší, v postproduktivním

⁵⁵ DOKOUPIL 1986, s. 76-78 a tab. 26 a 27.

⁵⁶ Srv. GUILLAUME, s. 135.

⁵⁷ DOKOUPIL 1986, s. 87, tab. 28.

Tabulka 18 Skladba zemřelých osob dle věkových skupin v Ústí nad Labem v letech 1800-1889

Období	0-14		15-59		60+		Nezařazeno		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
1800-1829	964	53,9	393	22,0	404	22,6	27	1,5	1788	100
1830-1859	2 162	57,2	955	25,3	654	17,3	6	0,2	3 777	100
1860-1889	9 179	62,0	3 796	25,7	1 814	12,2	8	0,1	14797	100
1800-1889	12 305	60,4	5 144	25,3	2 872	14,1	41	0,2	20362	100

pak nepatrně vyšší. Situace v Bordeaux pak byla naprosto odlišná díky podstatně menšímu podílu zemřelých ve skupině 0-9 let (z toho především ve skupině do 1 roku, jejíž podíl je roku 1823 již jen 18%, v roce 1853 také jen 13 %, v roce 1883 sice 20 % a roku 1913 těsně nad 10 %, což jsou čísla s naší situací naprosto neporovnatelná).⁵⁸

Tabulka 19 Zemřelí podle věku (na 10 000 úmrtí) v Ústí nad Labem v letech 1800-1889

Věková skupina	1800 - 1829			1830 - 1859			1860 - 1889		
	muži	ženy	c.	Muži	ženy	c.	muži	ženy	c.
0 - 2 dny	472	211	347	789	794	791	804	659	735
3 - 6 dní	279	234	257	210	192	201	253	202	229
7 - 27 dní	997	702	856	830	586	712	869	771	822
28 d. - 1 r.	2 379	2 117	2 254	2 471	2 108	2 295	2 782	2 675	2 731
1 - 4 roky	1 103	1 088	1 096	1 138	1 281	1 207	1 248	1 365	1 304
5 - 9 let	439	374	408	456	356	408	250	306	277
10 - 14 let	161	187	173	118	99	109	91	124	107
15 - 19 let	96	105	101	149	159	154	210	185	198
20 - 24 let	322	211	268	251	230	241	252	337	293
25 - 29 let	118	316	213	216	340	275	258	370	312
30 - 34 let	193	211	201	261	312	286	317	356	335
35 - 39 let	118	292	201	261	274	267	287	343	314
40 - 44 let	182	292	235	400	301	352	310	258	285
45 - 49 let	364	281	324	302	268	286	314	210	264
50 - 54 let	322	316	319	333	318	326	331	257	295
55 - 59 let	204	479	336	297	389	342	304	233	270
60 - 64 let	418	503	459	292	438	363	325	289	308
65 - 69 let	450	491	470	313	411	360	289	286	288
70 - 74 let	396	491	442	302	449	373	200	305	250
75 - 79 let	396	503	447	251	296	273	166	236	199
80+ let	386	503	442	338	389	363	138	227	180
Děti	0	11	6	11	5	3	1	3	2
Dospělí	204	82	145	11	5	3	1	3	2
Celkem	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000

⁵⁸ GUILLAUME, s. 135 - 137 a graf LXXXIV.

7. 4. Sezónní pohyb úmrtí

Během celého sledovaného období připadá maximum úmrtí v Ústí nad Labem na březen až červen a minimum zpravidla na říjen. Výjimkou je úmrtnost v letech 1830-1859, která byla nejvyšší v září, a v letech 1860 až 1889, kdy úmrtnost dosáhla, pravděpodobně v souvislosti s epidemiemi v roce 1866 a 1873, vysoké úrovně také v srpnu.

Ke stejnému závěru dospěl i Dušek při studiu vývoje obyvatelstva v Budyni, kde v letech 1701-1850 byla úmrtnost nejvyšší v jarních a nejnižší v podzimních měsících.⁵⁹ Francouzské studie uvádějí pro 18.století ve většině případů maximum úmrtnosti na podzim (září, říjen), pro jarní měsíce nacházíme maximální úmrtnost pouze v Crulai. Minimum je ve Francii situováno do letních měsíců (červen, červenec).⁶⁰ Pro Bordeaux udává Guillaume jediný stabilní jev - minimum situované na konec jara (červen). Zimní maximum je pohyblivé (leden, březen), podzim je druhým minimem, letní vývoj je nepravidelný.⁶¹

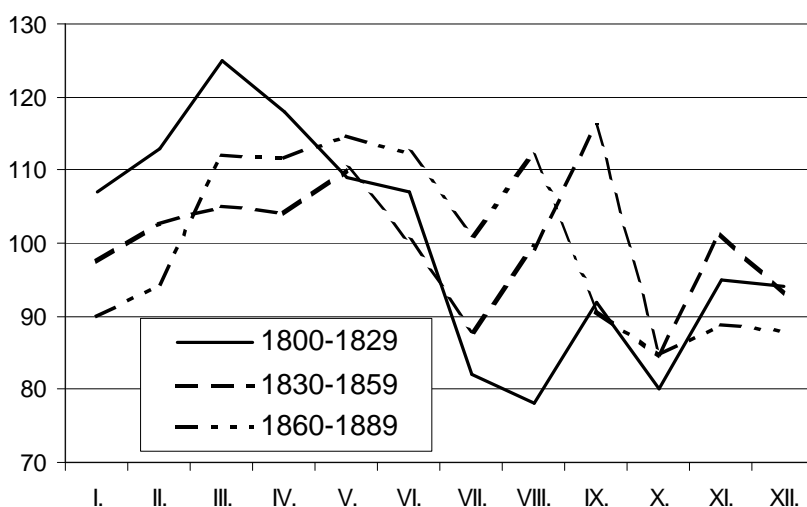
Tabulka 20 Sezónní pohyb zemřelých v Ústí nad Labem v letech 1800-1889

Měsíc	Počet	Denní průměr	Poměrný denní počet	Počet	Denní průměr	Poměrný denní počet	Počet	Denní průměr	Poměrný denní počet
1800-1829				1830-1859			1860-1889		
I.	157	5,1	107	308	9,9	97,7	1 141	36,8	90,0
II.	150	5,3	113	295	10,4	102,6	1 090	38,6	94,4
III.	183	5,9	125	331	10,7	105,0	1 418	45,7	112
IV.	167	5,6	118	318	10,6	104,2	1 367	45,6	111,5
V.	160	5,2	109	347	11,2	110	1 451	46,8	114,6
VI.	152	5,1	107	306	10,2	100,3	1 376	45,9	112,3
VII.	120	3,9	82	269	8,7	85,4	1 279	41,3	101,0
VIII.	114	3,7	78	313	10,1	99,3	1 416	45,7	112,0
IX.	130	4,3	92	354	11,8	116,0	1 112	37,1	90,7
X.	117	3,8	80	268	8,7	85,0	1 073	34,6	84,7
XI.	135	4,5	95	309	10,3	101,3	1 088	36,3	88,8
XII.	138	4,4	94	294	9,5	93,2	1 116	36,0	88,0
Celkem	1 723	56,7	1 200	3 712	122,1	1 200	14 927	490,2	1 200

⁵⁹ DUŠEK 1985, s. 172

⁶⁰ srv. GUILLAUME - POUSSOU, s. 142 - 144.

⁶¹ GUILLAUME, s. 137 - 138

Obrázek 6 Sezonnost zemřelých v Ústí nad Labem v letech 1800-1889

7. 5. Příčiny úmrtí

Příčiny úmrtí obyvatel Ústí nad Labem jsem zjišťovala pouze ve dvou kratších obdobích – v letech 1846-1860 a 1885-1889. Pro možnost srovnání se situací na Ostravsku jsem použila Dokoupilovo klasifikační schéma.⁶²

V letech 1846-1860 byly nejčastější příčinou úmrtí ústecké populace křečové stavy, vyskytující se ale téměř výhradně u novorozenců a kojenců (17,1%). Toto vysoké číslo je ovšem třeba přičíst na vrub nepřesnostem při určování skutečné příčiny úmrtí malých dětí: v záznamech se vyskytují taková označení jako „psotník“, která jsou zřejmě běžným východiskem z diagnostické nejistoty.⁶³

Významné místo v příčinách úmrtí dále připadalo infekčním chorobám, v jejichž důsledku v tomto období zemřelo 17,7 % obyvatel, z toho nejvíce ve věkových kategoriích 1-14 a 15-49 let. Další místo v pořadí zaujímá tuberkulóza, pokládaná za typickou sociální chorobu tohoto období.⁶⁴ Jako příčina smrti byla uvedena u 11,3 % zemřelých, z čehož polovina připadla na populaci produktivního věku. S nepatrným odstupem následují úbytě, které byly uváděny především u zemřelých kojenců. Vzhledem k tomu, že úbytě (Abzehrung, Auszehrung) znamenají „ubývání na váze“, způsobené některou

⁶² DOKOUPIL 1986, s. 82.

⁶³ DOKOUPIL 1986, s. 83.

⁶⁴ DOKOUPIL 1986, s. 83, Dějiny obyvatelstva, s. 187.

Tabulka 21 Příčiny úmrtí podle pohlaví v Ústí nad Labem v letech 1846-1860

Choroby	Muži		Ženy		Celkem	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
I. Infekční	233	8,8	237	8,9	470	17,7
II. Tuberkulóza	139	5,3	160	6,0	299	11,3
III. Plicní	120	4,5	102	3,8	222	8,3
IV. Střevní	41	1,6	51	1,9	92	3,5
V. Mozkové	72	2,7	74	2,8	146	5,5
VI. Křečové stavy	316	11,9	242	9,1	558	21,0
VII. Gynekologické	0	0	14	0,5	14	0,5
VIII. Srdeční	5	0,2	8	0,3	13	0,5
IX. Ostatní :						
Celková vodnatelnost	14	0,5	37	1,4	51	1,9
Sešlost věkem	36	1,4	60	2,3	96	3,7
Nádory	6	0,2	17	0,6	23	0,8
Játra	2	0,1	2	0,1	4	0,2
Ledviny a močové cesty	2	0,1	0	0	2	0,1
Vrozená slabost	61	2,3	50	1,9	111	4,2
Předčasně narození a porod	77	2,9	71	2,7	148	5,6
Úbytě	152	5,7	143	5,4	295	11,1
Krevní	2	0,1	2	0,1	4	0,2
Kožní	1	0,0	5	0,2	6	0,2
Kostní a křivice	1	0,0	2	0,1	3	0,1
Nezařazené	13	0,5	13	0,5	26	1,0
X. Blíže neurčitelné	4	0,1	2	0,1	6	0,2
XI. Nehody a sebevraždy	49	1,8	17	0,6	66	2,4
Celkem	1 346	50,7	1 309	49,3	2 655	100,0

chorobou, také tuberkulózou, jsou někdy považovány za jiné označení tuberkulózy,⁶⁵ což pravděpodobně neodpovídá zcela skutečnosti. Po roce 1870 tato diagnóza prakticky úplně mizí, objevuje se zcela ojediněle. V každém případě byla v období 1846-1860 úmrtnost na TBC nepochybně vyšší, než uváděných 11,3 %, nelze však spolehlivě určit o kolik. Dokoupil uvádí, že na Ostravsku zemřelo na TBC 15,8 % zemřelých,⁶⁶ Guillaume pro Bordeaux na konci 80. let 14,3 %, pro Paříž 19,3 %, pro Marseille a Toulouse něco přes 8 %.⁶⁷ Značný počet obyvatel zemřel také v důsledku

⁶⁵ Petr JANČÁREK, *Zdravotní stav obyvatelstva Zubrnice v první polovině 19. století*. Historická demografie 17, 1993, s.233

⁶⁶ DOKOUPIL 1986, s. 89

⁶⁷ GUILLAUME, s. 139

Tabulka 22 Příčiny úmrtí podle pohlaví 1885-1889

Choroby	Muži		Ženy		Celkem	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
I. Infekční	320	8,6	391	10,4	711	19,0
II. Tuberkulóza	226	6,1	247	6,6	473	12,7
III. Plicní	189	5,1	180	4,8	369	9,9
IV. Střevní	462	12,4	474	12,7	936	25,1
V. Mozkové	57	1,5	43	1,2	100	2,7
VI. Křečové stavy	37	1,0	38	1,0	75	2,0
VII. Gynekologické	0	0	9	0,3	9	0,3
VIII. Srdeční	40	1,1	47	1,2	87	2,3
IX. Ostatní :						
Celková vodnatelnost	5	0,1	12	0,4	17	0,5
Sešlost věkem	73	2,0	117	3,1	190	5,1
Nádory	34	0,9	39	1,1	73	2,0
Játra	9	0,2	2	0,1	11	0,3
Ledviny a močové cesty	31	0,8	20	0,5	51	1,3
Vrozená slabost	92	2,5	71	1,8	163	4,3
Předčasně narození a porod	94	2,5	71	1,9	165	4,4
Krevní	12	0,4	25	0,7	37	1,1
Kožní	5	0,1	13	0,4	18	0,5
Kostní a křivice	22	0,6	16	0,4	38	1,0
Trismus	19	0,5	11	0,3	30	0,8
Atrofie	11	0,3	11	0,3	22	0,7
Nezařazené	25	0,7	14	0,4	39	1,1
X. Blíže neurčitelné	7	0,2	9	0,2	16	0,4
XI. Nehody a sebevraždy	79	2,2	13	0,4	92	2,5
Celkem	1 849	49,8	1 873	50,2	3 722	100,0

plicních chorob, které se vyskytovaly jako příčina úmrtí hlavně v kategorii osob padesátiletých a starších.

Ostatní choroby hrály v příčinách úmrtí ústecké populace jen malou roli. V tomto období ještě hranici 5% překročily mozkové choroby a vrozená slabost, jež se vyskytovala nejvíce u novorozenců.

V letech 1885-1889 oproti minulému období prudce klesl počet úmrtí v důsledku křečových stavů (na 2 %), které vystřídaly jako nejčastější příčina úmrtí obyvatel Ústí nad Labem střevní choroby. Nejpravděpodobnější příčinou tohoto poklesu je změna zápisů v matrikách. V těchto letech na tyto choroby zemřelo 25,1 % obyvatel, bez podstatnějších rozdílů z hlediska pohlaví. Určujícím faktorem byla v tomto případě úmrtnost dětí, a to novorozenců a kojenců.

Další pořadí příčin úmrtí je podobné jako v předchozím sledovaném období. Druhé místo z hlediska celkového podílu zemřelých připadá infekčním chorobám, jež se nejčastěji vyskytovaly u kojenců a ve věkové kategorii 1-4 let. Následuje tuberkulóza, která se 9 % zemřelých podílí na úmrtí osob produktivního věku, a s nepatrným odstupem plicní choroby.

U této příčiny úmrtí se ale oproti předešlému období mění věková struktura zemřelých - v letech 1885-1889 na ně zemřelo nejvíce kojenců a osob ve věkové skupině 1-14 let.

Více než 5% populace starší 50 let zemřelo na sešlost věkem, častěji žen než mužů, a v porovnání s dnešním stavem hrály mezi příčinami úmrtí zanedbatelnou roli srdeční onemocnění a nádory.

Při srovnání s ostravskou oblastí je zřejmé, že situace tam byla v podstatě stejná. Narozdíl od Ústí tam nejčastější příčinou úmrtí v 19. století byly infekční choroby (22,2 %), následované tuberkulózou a střevními a plicními chorobami.⁶⁸

7. 6. Permanentní formy mortality

Studium příčin úmrtí ukázalo trvalou závažnost některých chorob, které zůstávaly stálou hrozbou, navzdory stupňujícímu se pokroku medicíny, vstupující do své vědecké éry teprve v závěru sledovaného období.⁶⁹ Týká se to především tuberkulózy a dětské úmrtnosti.

Tuberkulóza

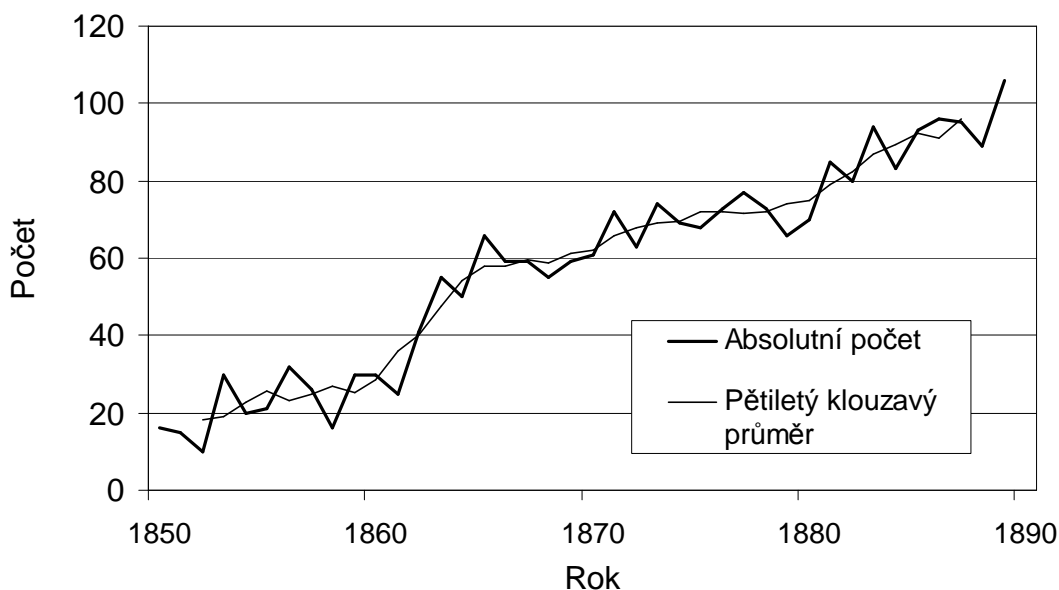
Vzhledem k trvalému růstu ročních počtů zemřelých, který je důsledkem stoupajícího počtu obyvatel, je samozřejmé, že i roční počty zemřelých na TBC s určitými výkyvy trvale vzrůstaly. Významný byl především prudký vzrůst v první polovině 60. let (obrázek 7).

Zajímavější než křivka absolutního počtu úmrtí na TBC je křivka jejího podílu na celkové úmrtnosti (obrázek 8). Po velkých výkyvech z 50. let začala roku 1860 strmě stoupat, vrcholu dosáhla v letech 1865-1869, pak následoval výrazný pokles s minimem roku 1873 (v důsledku epidemie cholery a neštovic) a po mírném vzestupu zůstala v dalších 15 letech přibližně na stejné úrovni zhruba 14 %.

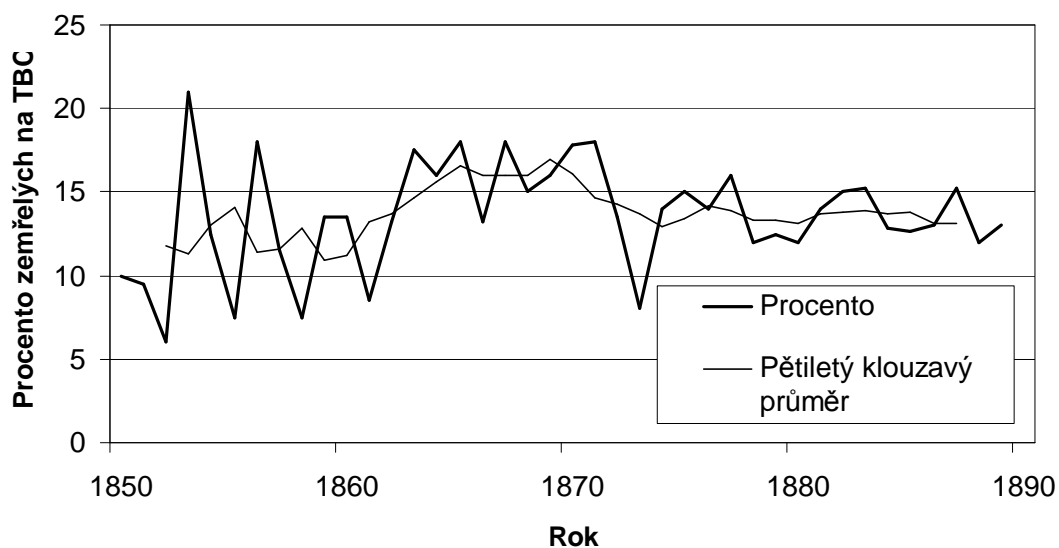
Sezónní průběh úmrtnosti na TBC jsem sledovala ve dvou dvacetiletých obdobích 1850-1869 a 1870-1889. Obě křivky vykazují určité podobnosti (nepochybný jarní vrchol úmrtnosti, i když v období 1870-1889 o měsíc posunutý, souhlasí se situací v Bordeaux, kde teprve na počátku 20. století

⁶⁸ DOKOUPIL 1986, s. 82-83.

⁶⁹ GUILLAUME, s. 149.

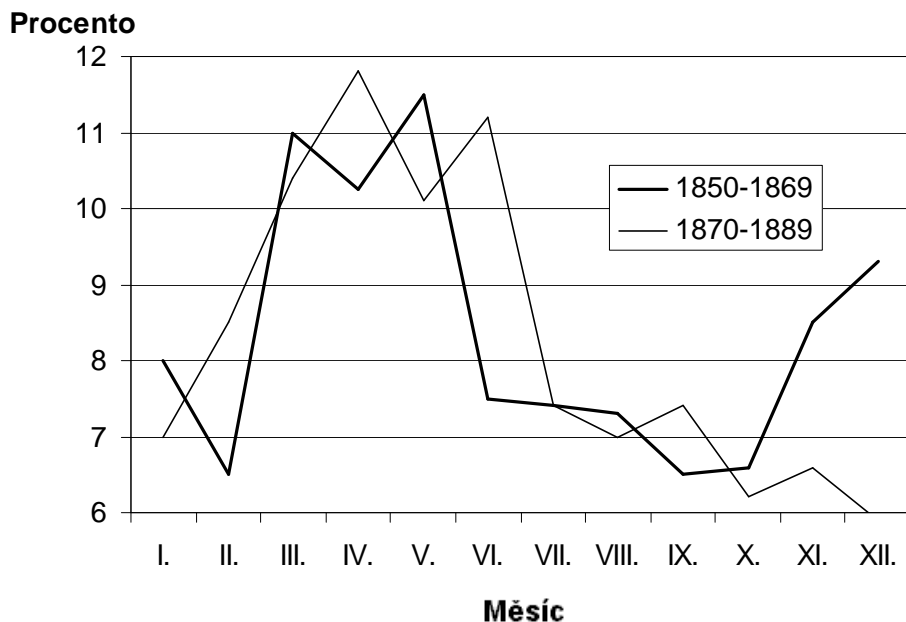
Obrázek 7 Zemřelí na TBC v Ústí nad Labem v letech 1850-1889

Obrázek 8 Podíl zemřelých na TBC z úhrnu zemřelých v Ústí nad Labem v letech 1850-1889

dochází k posunu do zimních měsíců, a minimum v červenci až říjnu opět odpovídá situaci v Bordeaux)⁷⁰ i odlišnosti (v období 1850-1869 minimum v únoru a naopak výrazný vzestup v listopadu a prosinci).

⁷⁰ GIULLAUME, s. 151.

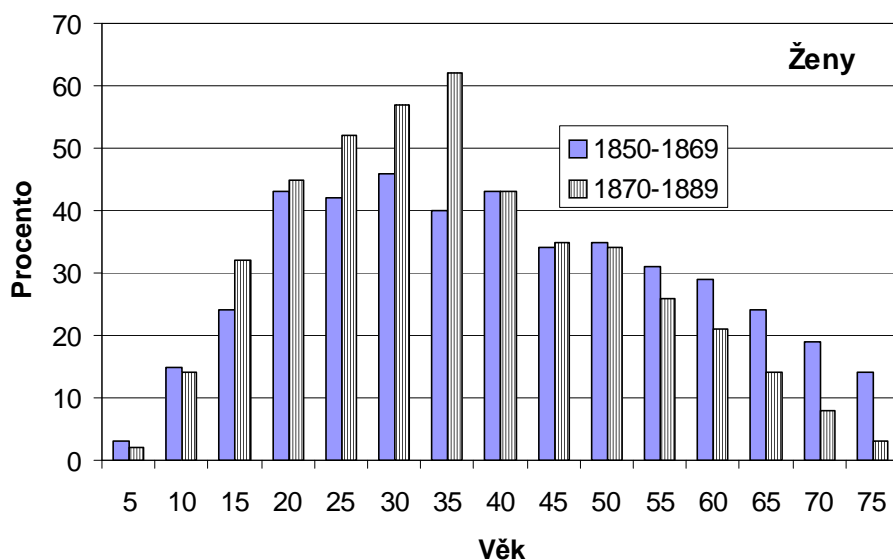
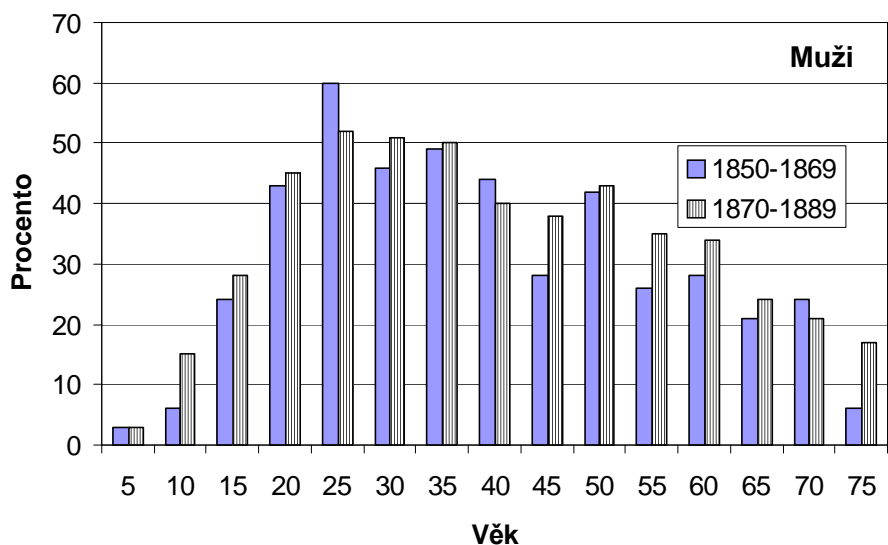
Obrázek 9 Sezónní průběh úmrtnosti na TBC v Ústí nad Labem v letech 1850-1889

U podílu úmrtnosti na TBC na celkové úmrtnosti podle věku u mužů a žen (obrázek 10) nepřekvapí, že tuberkulóza se podílela menší měrou na úmrtnosti do 14 let (vzhledem k tomu, že v této věkové kategorii byly hlavní příčinou úmrtí infekční choroby a psotník), vrcholí ve věkové skupině 20-49 let, kdy její podíl dosahoval u mužů i u žen 40-60 % všech zemřelých. Po dosažení věku 50 let její podíl pochopitelně klesl, protože na významu získávaly jiné choroby. Zatímco u mužů probíhala křivka v obou obdobích až na výjimky stejným způsobem, u žen dosahovala v letech 1870-1889 ve věkové skupině 20-34 let výrazně vyšších hodnot.

To se projevilo i v rozložení úmrtnosti na TBC podle věku v 70. a 80. letech (obrázek 11), kdy výrazné maximum u žen bylo ve věku 20-34 let, a pak ve srovnání s lety 1850-1869, kdy byl průběh úmrtnosti vyrovnanější, trvale klesala. U mužů byla situace opačná - křivka měla vyrovnanější průběh v období 1870-1889, v období 1850-1869 měla dva výrazné vrcholy ve věkové skupině 29-39 a 45-49 let, v ostatních věkových skupinách se téměř kryla s křivkou pro léta 1870-1889 (s výjimkou věkové skupiny nad 70 let).

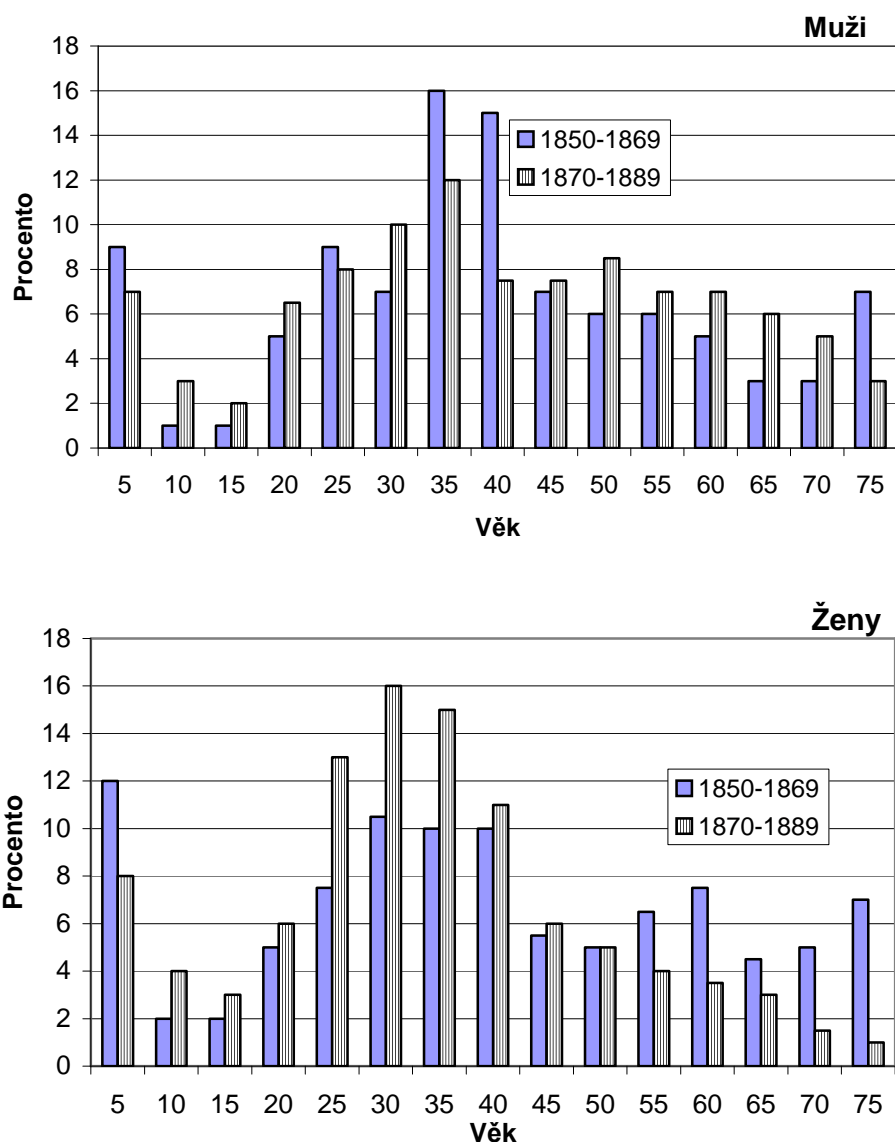
Tuberkulóza je považována v 19. století za výrazně sociální chorobu,⁷¹ proto jsem se alespoň pro období 1870-1889 pokusila zjistit sociální složení zemřelých. Srovnáme-li tyto údaje s obrazem sociálního složení obyvatelstva, získaného z údajů o sociálním postavení ženichů (tab. 6), uvidíme, že

⁷¹ DOKOUPIL 1986, s. 83, Dějiny obyvatelstva, s. 187.

Obrázek 10 Úmrtnost na TBC – podíl na celkové úmrtnosti podle věku; Ústí nad Labem 1850-1889

pro Ústí nad Labem v tomto období není tuberkulóza výrazně sociální chorobou. Sociální složení zemřelých na TBC odpovídá sociálnímu složení obyvatelstva. Výjimky jsou pouze dvě - vyšší podíl nádeníků (20,3 % zemřelých proti 9,4 % ženichů) a příslušníků svobodných povolání (3% zemřelých proti 1,4 % ženichů) a nižší podíl dělníků (29,8% zemřelých proti 46,6 % ženichů). V případě kategorie dělník a nádeník může hrát určitou roli její vzájemné prolínání (vezmeme-li je v úvahu souhrnně, činí 50,1 % zemře-

Obrázek 11 Skladba zemřelých na TBC podle věku v procentech, Ústí nad Labem 1850-1889

lých a 56 % ženichů), u příslušníků svobodných povolání sehrála svou roli nepochybně příliš nízká absolutní čísla. Vzhledem k nedostatku srovnávacího materiálu nelze říci, do jaké míry byla zjištěná situace typická. V Bordeaux v letech 1858-1866 zasahovala nemoc více lidové vrstvy než buržoazii, ale v jejich rámci více zaměstnance a řemeslníky než nádeníky, kteří byli náchylnější k akutním plicním onemocněním.⁷²

⁷² GUILLAUME, s. 153.

**Tabulka 23 Sociální postavení zemřelých na TBC
v Ústí nad Labem v letech 1870-1889**

Kategorie	Počet	%
Svobodná povolání	48	3,0
Zaměstnanci	143	9,1
Obchodníci	78	4,9
Řemeslníci	478	30,3
Dělníci	480	30,4
Nádeníci	327	20,7
Zemědělci	9	0,6
Neuvedeno	15	1,0
Celkem	1578	100,0

Dětská úmrtnost

Dětská úmrtnost ovlivňovala v 19. století výrazně vývoj populace. Její výše nebyla způsobena ani tak nemocností, jako nedostatkem péče a nepřizpůsobení této péče křehkosti malého dítěte.⁷³

Pro české země uvádí Kárníková pro období do roku 1879, že umírala stále více než čtvrtina živě narozených dětí, pro období 1781-1848, že počet zemřelých do jednoho roku byl více než třetina všech zemřelých a že v období 1848-1879 více než desetina narozených umírala do 1 měsíce.⁷⁴

Tabulka 24 Úmrtnost dětí do 1 roku (počet zemřelých v uvedeném věku na 1000 živě narozených dětí) v Ústí nad Labem v letech 1800-1889

Období	Počet narozených	Zemřelí do 1 roku podle věku									
		0-2 dny		3-6 dní		7-28 dní		28 dní -1rok		celkem	
		počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
1800-1809	566	26	4,6	14	2,5	31	5,5	113	20,0	184	32,5
1810-1819	645	16	2,5	21	3,2	76	11,8	125	19,4	238	36,9
1820-1829	611	20	3,3	11	1,8	46	7,5	105	17,2	182	29,8
1830-1839	825	55	6,7	15	1,8	61	7,4	139	16,8	270	32,7
1840-1849	1 345	110	8,2	16	1,2	67	5,0	223	16,6	416	30,9
1850-1859	2 452	134	5,5	45	1,8	141	5,8	445	18,1	765	31,2
1860-1869	4 036	253	6,3	75	1,9	264	6,5	830	20,5	1 422	35,2
1870-1879	6 276	402	6,4	129	2,0	414	6,6	1 354	21,6	2 299	36,6
1880-1889	8 616	439	5,1	138	1,6	558	6,5	1 859	21,6	2 994	34,8
Celkem	25 372	1 455	5,7	464	1,8	1 658	6,5	5 193	20,5	8 770	34,5

⁷³ GUILLAUME, s. 158.

⁷⁴ KÁRNÍKOVÁ, s. 70 a s. 130.

Tabulka 25 Vývoj dětské úmrtnosti v Ústí nad Labem v letech 1800-1889

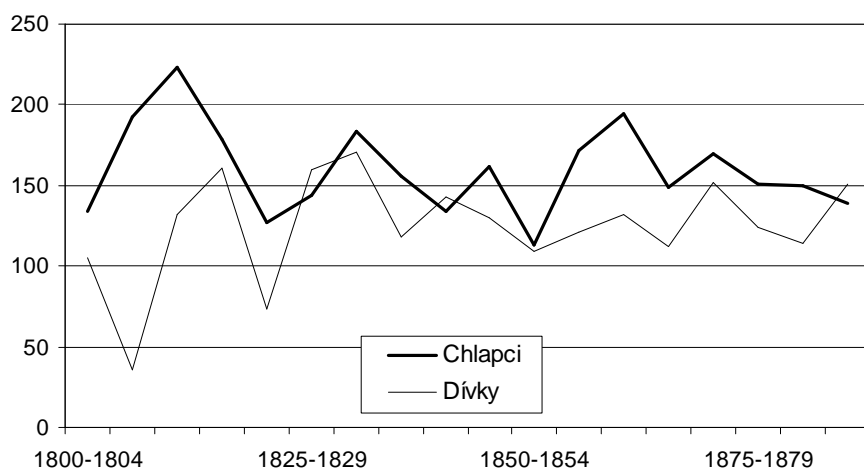
Období	Počet zemřelých v uvedeném věku na 1000 živě narozených dětí					
	chlapci			dívký		
	0-27 dní	28 dní-1 r.	0-1 rok	0-27 dní	28 dní-1 r.	0-1 rok
1800-1829	14,60	22,54	37,14	14,32	22,12	36,44
1830-1859	17,05	22,94	39,99	13,93	18,76	32,69
1860-1889	17,85	27,32	45,17	13,95	21,35	35,30
1800-1889	17,42	26,08	43,50	13,98	20,93	34,91

Tabulka 26 Dětská úmrtnost podle věku a pohlaví (počty zemřelých v uvedeném věku na 1000 živě narozených), Ústí nad Labem 1800-1889

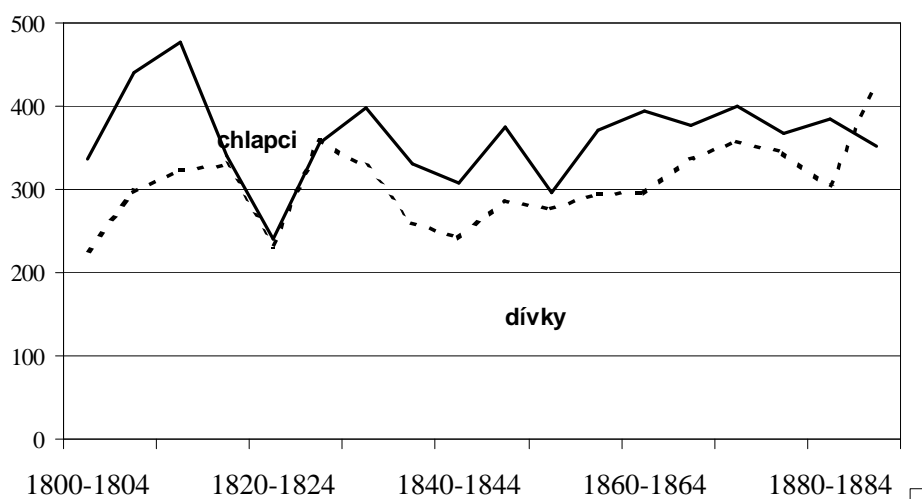
Období	Chlapci			Dívky		
	do 28 dní	do 1 roku	0-4 roky	do 28 dní	do 1 roku	0-4 roky
1800-1804	134	336	522	105	226	338
1804-1809	192	441	565	36	297	435
1810-1814	223	476	542	132	324	444
1815-1819	179	341	391	161	329	436
1820-1824	127	240	327	73	233	274
1825-1829	144	356	489	160	359	488
1830-1834	184	398	434	171	326	396
1835-1839	156	330	439	118	259	396
1840-1844	134	308	362	143	243	276
1845-1849	162	375	456	130	286	421
1850-1854	113	297	387	109	277	359
1855-1859	172	371	506	121	294	425
1860-1864	194	395	505	132	297	395
1865-1869	149	376	494	112	337	456
1870-1874	170	400	513	152	357	476
1875-1879	151	368	446	124	344	437
1880-1884	150	385	479	114	303	396
1885-1889	139	352	443	151	427	558

Považujeme-li tato čísla za průměrná, musíme konstatovat, že v Ústí nad Labem je po celé sledované období 1800-1889 situace výrazně horší (tabulky 26 a 27). Podíl dětí zemřelých do jednoho roku věku činil za celé období 1800-1889 téměř 35 % narozených dětí, úroveň novorozenecké úmrtnosti byla téměř 14 %.⁷⁵ V období 1830-1859 došlo k určitému poklesu těchto čísel, způsobenému především poklesem ponovorozenecké úmrtnosti. V dalším období se úroveň kojenecké úmrtnosti opět zvýšila v důsledku vze-

⁷⁵ K českému vývoji Dějiny obyvatelstva, s.189.

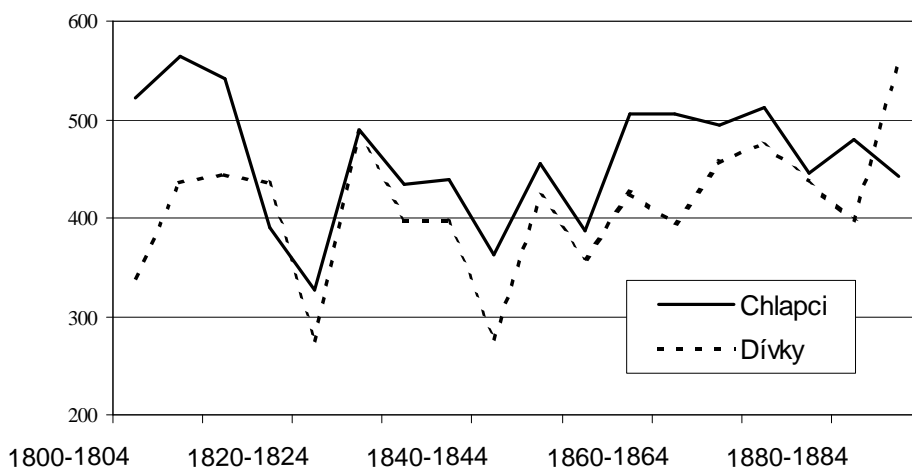
Obrázek 12 Novorozenecká úmrtnost v Ústí nad Labem v letech 1800-1889

Obrázek 13 Kojenecká úmrtnost v Ústí nad Labem v letech 1800-1889

stupu ponovorozenecké úmrtnosti. U poměru počtu úmrtí dětí do jednoho roku a celkového počtu úmrtí je tendence zcela jednoznačná - podíl novorozenecké a kojenecké úmrtnosti na celkové úmrtnosti trvale vzrůstal, přičemž novorozenecká úmrtnost se zvýšila především v období 1830-1859, kdežto kojenecká úmrtnost až v letech 1860-1889. Po celé sledované období byla úroveň novorozenecké, kojenecké a dětské úmrtnosti do 5 let znatelně vyšší u chlapců.

Diagnostika příčin úmrtí do 1 roku byla v tomto období velmi problematická, usuzovat na výskyt nemocí dle současných diagnóz je ještě

Obrázek 14 Úmrtnost dětí do 5 let v Ústí nad Labem v letech 1800-1889

obtížnější než u dospělých (srvn. tabulku 22). U novorozenců byly v období 1846-1860 hlavní příčinou předčasné narození, poporodní komplikace a vrozená slabost a téměř další polovinu tvořila úmrtí na křečové stavy (psotník), pod kterýmžto označením se může skrývat cokoliv.⁷⁶ Prakticky stejná byla i situace v období 1885-1889, kdy se hlavní příčinou úmrtí staly křečové stavy. U kojenců byly v období 1846-1860 hlavní příčinou úmrtí křečové stavy, následované úbytěmi a infekčními a plicními chorobami. V letech 1885-1889 zůstávaly hlavní příčinou křečové stavy, infekční a střevní choroby. Zdá se, že v obou případech šlo o důsledky stejných onemocnění, způsobených zřejmě nevhodnou náhradní stravou kojenců a nevhodnou péčí o malé děti.

7. 7. Epidemická mortalita

Pro epidemické nemoci je typická značná, někdy až hysterická reakce veřejnosti, jež jim věnuje pochopitelně větší pozornost než nemocem každodenního života. Platilo to při morových epidemiích středověku a raného novověku, platí to i při nové epidemické chorobě, neznámé před 19. stoletím - choleře.⁷⁷

Je zajímavé, že Ústí nad Labem nebylo příliš postiženo velkými epidemiemi - roku 1832 zemřelo na cholera 15 lidí (15 % ze všech zemřelých), roku 1849 pouze tři lidé (1,6 %) a roku 1850 také pouze 11 osob (7,6 %).⁷⁸

⁷⁶ DOKOUPIL 1986, s. 83.

⁷⁷ GUILLAUME, s. 173-174.

⁷⁸ K situaci na Ostravsku Alena ŠIMEČKOVÁ - Lumír DOKOUPIL, **Příčiny úmrtí obyvatelstva ostravské průmyslové oblasti v 19. století**. Historická demografie 9, 1985, s. 148 a na Českolipsku Marie VOJTÍŠKOVÁ, **Úmrtnost při prvních třech cholerozých epidemiích XIX. století v České Lípě**. Historická demografie 5, 1971, s. 98.

Ke změně situace došlo až při epidemii z roku 1855, kdy bylo zaznamenáno 102 úmrtí na cholera (31,7 % všech zemřelých), další epidemie roku 1866 přinesla 87 mrtvých (20,1 %) a poslední z roku 1873 dokonce 232 mrtvých (26,8 %).

Ve třech velkých epidemiích zemřelo více žen - celkem 220 (52,3 %), mužů zemřelo 201 (47,7 %). Důvodem bylo pravděpodobně to, že se ženy častěji staraly o nemocné členy rodiny a tak se snáze nakazily. Nelze z toho ovšem vyvozovat, že na cholera umíralo obecně více žen: v Bordeaux roku 1832 byla vyšší úmrtnost žen, v letech 1849 a 1855 naopak mužů.⁷⁹

Obětí cholery byli z valné části dospělí, převážně ve věkové skupině 15-49 let. I pro Ostravsko je doloženo, že cholera postihla především lidi v produktivním a postproduktivním věku⁸⁰, totéž platilo pro Bordeaux.⁸¹

Tabulka 27 Zemřelí na cholera podle věku a pohlaví v Ústí nad Labem za epidemií v letech 1832, 1855, 1866 a 1873

Věk	Pohlaví	Počet %	1832	1855	1866	1873
- 28 dní	Muži	počet	0	0	0	0
		%	0,0	0,0	0,0	0,0
	Ženy	počet	0	0	0	1
		%	0,0	0,0	0,0	0,8
do 1 roku	Muži	počet	0	2	1	6
		%	0,0	4,7	2,1	5,4
	Ženy	počet	0	2	1	3
		%	0,0	3,4	2,5	2,5
1-14	Muži	počet	0	13	16	32
		%	0,0	30,2	34,0	28,8
	Ženy	počet	1	15	11	31
		%	6,7	25,4	27,5	25,6
15-49	Muži	počet	2	11	18	43
		%	13,3	25,6	38,3	38,7
	Ženy	počet	2	23	19	49
		%	13,3	39,0	47,5	40,5
50+	Muži	počet	3	17	12	30
		%	20,0	39,5	25,5	27,0
	Ženy	počet	7	19	7	37
		%	46,7	32,2	17,5	30,6

⁷⁹ GUILLAUME, s. 189.

⁸⁰ ŠIMEČKOVÁ, DOKOUPIL 1985, s. 148-150.

⁸¹ GUILLAUME, s. 180, s. 185, s. 190.

Tabulka 28 Sezónní úmrtnost na cholery v Ústí nad Labem za epidemií v letech 1832, 1855, 1866 a 1873

Rok	VII.		VIII.		IX.		X.		XI.		Celkem	
	poč.	%	poč.	%	poč.	%	poč.	%	poč.	%	poč.	%
1832	1	6,7	5	33,3	9	60,0	0	0,0	0	0,0	15	100,0
1855	0	0,0	19	18,6	74	72,6	9	8,8	0	0,0	102	100,0
1866	0	0,0	7	8,0	20	23,0	40	46,0	20	23,0	87	100,0
1873	1	0,4	178	76,7	43	18,6	10	4,3	0	0,0	232	100,0

Sledovala jsem i sezónní průběh cholery, který jednoznačně doložil, že cholera je nemocí přelomu léta a podzimu (s vrcholem v srpnu a září), výjimkou byl její průběh v roce 1866, kdy byla o jeden měsíc opožděna - začala v srpnu a skončila až v listopadu. Podobný časový průběh měly i epidemie v Bordeaux: roku 1832 končila epidemie až v lednu, 1849 v prosinci, 1854 v listopadu. Epidemie roku 1832 a 1849 měly na rozdíl od Ústí nad Labem dva vrcholy - v prvním případě v srpnu až září, ve druhém v srpnu a v listopadu.⁸²

Tabulka 29 Sociální složení zemřelých na cholery v Ústí nad Labem za epidemií v letech 1832, 1855, 1866 a 1873

Kategorie	1832		1855		1866		1873	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Svobodná povolání	3	20,0	6	5,9	2	2,3	5	2,2
Zaměstnanci	0	0	8	7,8	4	4,6	17	7,3
Obchodníci	1	6,7	1	1,0	2	2,3	7	3,0
Řemeslníci	7	46,6	50	49,0	30	34,5	49	21,1
Dělníci	0	0	15	14,7	18	20,7	57	24,6
Nádeníci	0	0	21	20,6	26	29,9	87	37,5
Zemědělci	0	0	0	0	2	2,3	4	1,7
Neuvedeno	4	26,7	1	1,0	3	3,4	6	2,6

Zajímavé jsou výsledky sociálního složení zemřelých na cholery. Nebereme-li v úvahu epidemii roku 1832, která přinesla relativně malý počet obětí a navíc u čtyř zemřelých nebylo sociální postavení uvedeno, další tři epidemie mají společné rysy (stejně jako v případě tuberkulózy vycházím z porovnání se sociálním postavením ženichů). Naprosto nepochybné je, že cholera byla chorobou postihující především nádeníky. V tomto směru byl její sociální charakter podstatně výraznější než tomu bylo u TBC. Podíl ostatních skupin

⁸² Srv. GUILLAUME, s. 180, s. 183 a s. 189.

přibližně odpovídal jejich zastoupení mezi ženichy, výrazně menší byl podíl zemřelých mezi dělníky. Srovnání však mohla ovlivnit skutečnost, že skladba sociálního postavení ženichů vychází z období 1860-1889, takže dvě poslední epidemie cholery spadají do jeho první části, kdy zastoupení dělníků mezi ženichy mohlo být výrazně nižší. Srovnání se situací v jiných lokalitách nebylo dost dobře možné. Pro Bordeaux uvádí Guillaume sociální postavení zemřelých pouze v roce 1854, kdy nádeníci tvořili 70 % zemřelých.⁸³

7. 8. Demografické krize

Podle definice mluvíme o demografické krizi v případech „kdykoliv křivka úmrtí (respektive pohřbů) prudce a mimořádně stoupne, a to tak, že počet pohřbů po dobu nejméně tří měsíců, někdy ale i více let dosahuje nejméně dvojnásobku měsíčního nebo ročního průměrného počtu úmrtí (pohřbů) v letech předcházejících nebo následujících.“⁸⁴

Této definici odpovídají v Ústí nad Labem dvě situace - zvýšená úmrtnost v roce 1855 a 1873. V těchto letech přesahuje roční úmrtnost průměr předešlých pěti let a v obou případech trvá tři měsíce (v roce 1855 srpen, září, říjen, v roce 1873 červen, srpen, září a na hraně říjen). V obou letech je zvýšená úmrtnost způsobena epidemiemi - v roce 1855 cholery (umírají na ni 102 lidé) a v roce 1873 novou epidemií cholery (umírají 232 osoby) a neštovic (umírá 65 lidí s vrcholem v květnu až červenci, přičemž v samotném červnu zemřelo 25 lidí). Samotná existence epidemií však nevysvětluje beze zbytku roční výši úmrtnosti (odečteme-li v roce 1855 oněch 102 zemřelých na cholery, zůstane 220 dalších zemřelých, což převyšuje průměr předešlých let téměř o 50 %, provedeme-li totéž pro rok 1873, dojdeme k počtu 568, které je opět vyšší než průměr předešlých let téměř o 50 %). Působily zde zřejmě faktory, které zvýšily úmrtnost i na jiné nemoci, určitou roli mohla pochopitelně sehrát i špatná diagnostika (ne všechny případy cholery a neštovic musely být jako takové diagnostikovány). Například ve srovnání s předcházejícími i následujícími roky se roku 1873 zvýšil počet úmrtí na psotník (celkem 146 úmrtí), což bylo označení, které mohlo skrývat cokoliv.

I když budeme považovat krize z let 1855 a 1873 za demografické krize v pravém slova smyslu, neplatí pro ně tradiční schéma demografických krizí období feudalismu. Jejich důsledkem není krize natality a nuptiality, z čehož vyplývá, že tyto tři ukazatele získaly v 19. století zřejmě značnou autonomii.⁸⁵ Významnou roli zde patrně sehrála i značná imigrace.

⁸³ GUILLAUME, s. 191

⁸⁴ GUILLAUME, s. 52.

⁸⁵ KÁRNÍKOVÁ, s. 196.

Závěr

Výsledky zkoumání vývoje obyvatelstva Ústí nad Labem v 19. století potvrzují, že i ve statistickém období zůstávají matriky velmi důležitým pramenem a že přes značnou časovou náročnost a obtížnost zpracování může jejich rozbor přispět k řešení řady otázek populačního vývoje na úrovni většího či menšího mikroregionu. Pro oblast severní Moravy to už jasně prokázali ostravští badatelé.

Ústí nad Labem procházelo od poloviny 19. století obdobím tak bouřlivého vývoje, že se s ním v tomto směru může srovnávat jen málo českých měst. Během několika desetiletí počet jeho obyvatel vzrostl několikanásobně. Hlavním zdrojem tohoto přírůstku byla imigrace mužů a žen, především z řemeslnických a zemědělských rodin ze severních Čech a postupně se rozšiřujícího okruhu okresů středních a západních Čech. Měnilo se i sociální složení obyvatelstva: z původně řemeslnického města se Ústí nad Labem stalo městem, kde vedle řemeslníků měli značný podíl dělníci a nádeníci.

Tato skutečnost se projevila i v demografickém vývoji obyvatelstva. Úroveň porodnosti, podílem nemanželských dětí či sezónním průběhem porodností se Ústí nad Labem přibližně do roku 1860 neodchylovalo od průměru českých zemí, jak jej známe z dosavadního zpracování. Po roce 1860 se tyto hodnoty dostaly nad český průměr. S podobným jevem se setkáváme i na Ostravsku. Bylo to způsobeno v první řadě imigrací mladých lidí do měst, která příznivě ovlivnila i úroveň sňatečnosti a jejím prostřednictvím i hrubou míru natality.

Vzestup hrubé míry nuptiality máme doložen také v Ústí nad Labem. Změny sňatkového věku nebyly příliš výrazné, s výjimkou jeho zvýšení v období 1830-1859. Citelně se snížil podíl sňatků snoubenců s velkým vzájemným věkovým odstupem.

Nejvýraznější změny probíhaly v úmrtnostních poměrech. Netýkalo se to ani tak hrubé míry úmrtnosti, která jen lehce převyšovala český průměr, ale především průměrného věku zemřelých, který po celé sledované období výrazně klesal, a výše dětské úmrtnosti. Protože rozbor věku zemřelých vycházel z reálné a nikoli tabulkové populace, lze předpokládat, že pokles průměrného úmrtního věku byl způsobem nejen nepříznivými životními a pracovními podmínkami, ale také vysokou imigrací mladých lidí a zvyšujícím se počtem narozených dětí – což při přetrvávající vysoké úrovni kojenecké a dětské úmrtnosti ovlivňovalo celkovou skladbu zemřelých osob.

Základní rysy vývoje obyvatelstva odpovídají, pochopitelně s určitými modifikacemi, zjištěním dosaženým při studiu jiného rychle se rozvíjejícího regionu - ostravské průmyslové oblasti.

Summary

DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF ÚSTÍ NAD LABEM IN THE 19TH CENTURY

The article describes population development of Ústí nad Labem in the 19th century using registers of births and deaths and this development is considered in connection with the beginning of industrialisation. The results are compared with the situation in the Czech Lands and in Ostrava industrial region that represents a district with similarly fast development. The article is devoted to the problematic of matrimony (age differences between fiancées, their marital status, territorial and social origin etc.), birth rates (besides seasonal fluctuation and gross fertility rate also proportion of illegitimacy) and mortality (average age of dead people, mortality causes and level of child mortality). The results show that Ústí nad Labem was undergoing rapid changes from the second half of the 19th century. The small rural town was turned into an important industrial centre of the Northwest Bohemia during few decades and the number of its inhabitants multiplied several times. The main source of the population increase was immigration of men and women especially from the artisan and rural families from Northern and later Central and West Bohemia. Linked to the immigration, the social structure of the Ústí nad Labem population has changed and proportion of workers and day labourers grew up.

These facts were reflected in the demographic development. Before 1860 fertility level, proportion of illegitimate children and seasonal distribution of births corresponded with the average in the Czech Lands. After 1860 these rates increased over the average, especially due to immigration of young people who married more frequently and thus contributed to the higher fertility. Changes in marriage age were not considerable except for the period 1830-1859. However, proportion of marriages between fiancées with great age difference sizeably declined. The most profound changes proceeded in mortality. Total mortality rate was only slightly over the Czech average, but during the whole studied period the average age of the deaths decreased and the proportion of child mortality in the total mortality increased. It may be assumed, that this situation was caused not only by the unfavourable life and work conditions, but also by the high immigration of young people and growing number of births. Due to the high infant and child mortality this development influenced the whole structure of deaths. The results showed that the main features of Ústí nad Labem population's development corresponds with the development trends of Ostrava industrial region and confirmed that the registers of births and deaths are still an important material for the population development analyses in the 19th century.

Příloha 1 Přehled pohybu obyvatelstva v Ústí nad Labem v letech 1800-1889

Rok	Sňatky	Narození				Zemřelí			Přirozený přírůstek
		muži	ženy	celkem	z toho ne-manžel.	muži	ženy	celkem	
1800	13	29	25	54	3	32	24	56	- 2
1801	13	24	28	52	3	21	28	49	+3
1802	24	32	24	56	5	18	20	38	+ 18
1803	24	27	32	59	8	33	16	49	+ 10
1804	15	22	24	46	5	29	25	54	- 8
1805	19	35	28	63	6	32	23	55	+ 8
1806	25	17	19	36	1	42	47	89	- 53
1807	18	36	34	70	7	27	27	54	+ 16
1808	26	35	29	64	10	31	25	56	+ 8
1809	26	38	28	66	10	54	55	109	-43
1810	17	26	32	58	9	38	25	63	- 5
1811	16	45	34	79	12	32	43	75	+4
1812	14	37	31	68	8	32	21	53	+ 15
1813	5	32	33	65	6	38	32	70	- 5
1814	7	26	21	47	7	36	40	76	- 29
1815	15	37	38	75	10	23	22	45	+ 30
1816	11	37	24	61	8	23	31	54	+ 7
1817	10	31	28	59	5	25	15	40	+ 19
1818	8	39	26	65	6	31	24	55	+ 10
1819	16	35	33	68	12	23	19	42	+ 26
1820	11	29	27	56	11	27	22	49	+ 7
1821	11	28	23	51	4	25	24	49	+ 2
1822	6	37	38	75	10	19	24	43	+ 32
1823	15	22	30	52	11	24	22	46	+ 6
1824	8	34	32	66	10	22	16	38	+ 28
1825	8	30	30	60	8	27	31	58	+ 2
1826	10	46	22	68	9	34	23	57	+ 11
1827	16	39	32	71	19	41	29	70	+ 1
1828	9	33	21	54	5	33	30	63	- 9
1829	12	32	26	58	9	31	37	68	- 10
1830	13	33	34	67	14	35	28	63	+ 4
1831	16	34	23	57	13	36	26	62	- 5
1832	16	44	44	88	10	48	50	98	- 10
1833	17	39	47	86	15	29	37	66	+ 20
1834	19	46	39	85	12	32	26	58	+ 27
1835	16	45	53	98	15	40	30	70	+ 28
1836	18	52	31	83	15	25	28	53	+ 30
1837	11	41	46	87	11	53	57	110	- 23
1838	9	43	41	84	5	35	40	75	+ 9

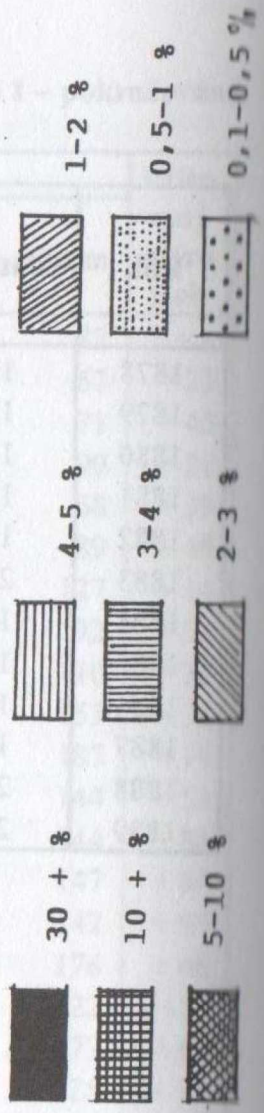
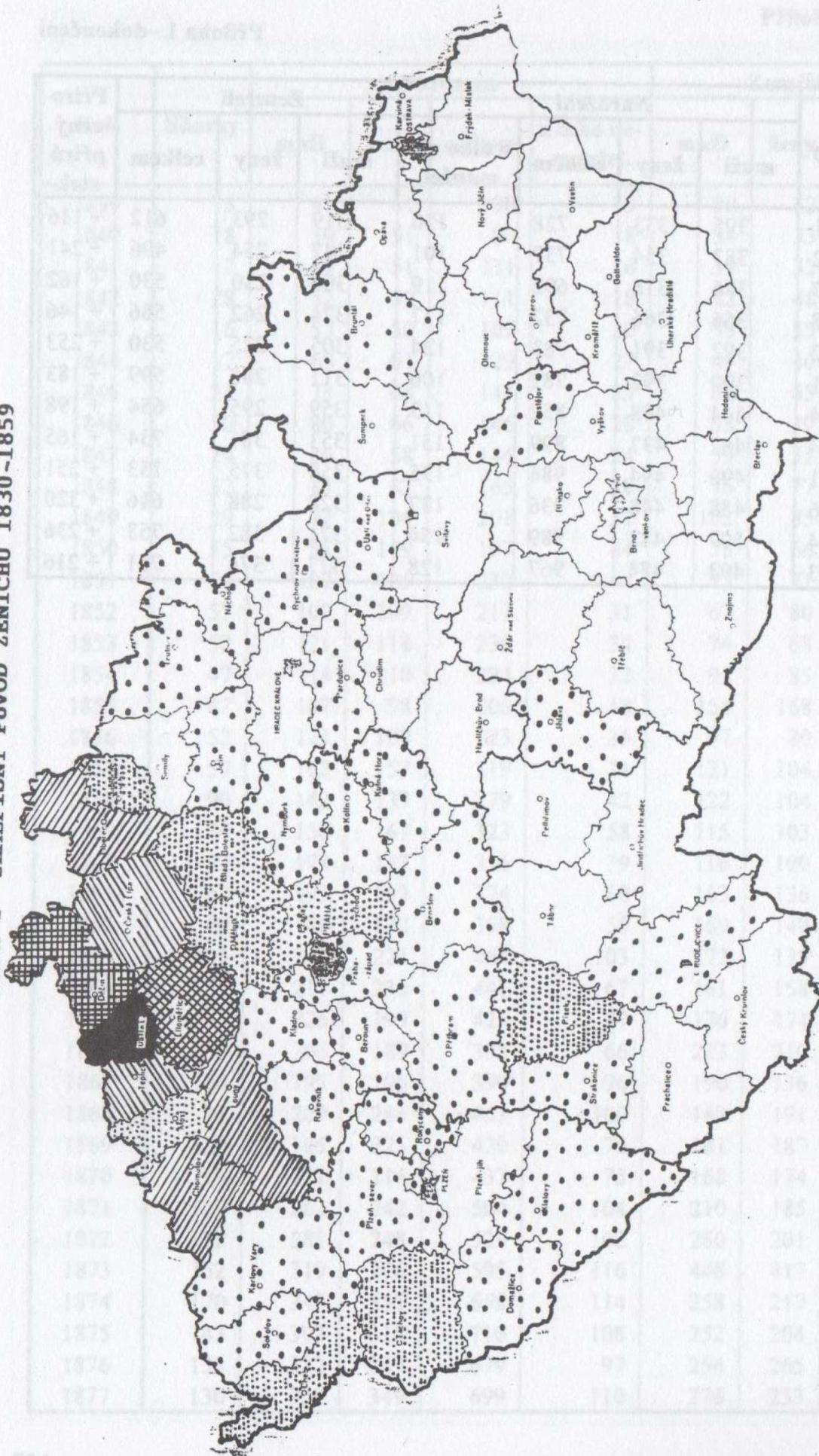
Příloha 1 – pokračování

Rok	Sňatky	Narození				Zemřelí			Přirozený přírůstek
		muži	ženy	celkem	z toho ne-manžel.	muži	ženy	celkem	
1839	13	49	41	90	13	50	32	82	+ 8
1840	18	39	51	90	18	34	33	67	+ 23
1841	17	60	51	111	16	39	32	71	+ 40
1842	28	52	59	111	18	42	48	90	+ 21
1843	16	57	50	107	20	33	35	68	+ 39
1844	17	68	61	129	27	49	40	89	+ 40
1845	21	73	68	141	35	62	65	127	+ 14
1846	50	80	66	146	28	53	39	92	+ 54
1847	29	86	58	144	24	59	51	110	+ 34
1848	32	83	82	165	38	76	77	153	+ 12
1849	29	97	104	201	51	102	85	187	+ 14
1850	55	88	109	197	44	78	66	144	+ 53
1851	55	107	125	232	44	73	71	144	+ 88
1852	57	102	109	211	31	67	80	147	+ 64
1853	52	121	118	239	34	74	68	142	+ 97
1854	47	114	110	224	32	91	85	176	+ 48
1855	47	107	98	205	18	154	168	322	- 117
1856	52	123	100	223	35	97	80	177	+ 46
1857	57	162	157	319	71	121	104	225	+ 94
1858	90	142	137	279	42	122	104	226	+ 53
1859	74	156	167	323	58	115	103	218	+ 105
1860	92	173	143	316	39	116	100	216	+ 100
1861	67	191	183	374	60	163	136	299	+ 75
1862	80	186	172	358	55	169	140	309	+ 49
1863	95	243	221	464	103	172	139	311	+ 153
1864	75	211	230	441	67	161	158	319	+ 122
1865	71	226	199	425	87	176	174	350	+ 75
1866	59	206	189	395	66	223	210	433	- 38
1867	74	195	195	390	76	190	136	326	+ 64
1868	97	209	244	453	100	169	191	360	+ 93
1869	124	195	225	420	76	181	187	368	+ 52
1870	126	221	216	437	75	168	174	342	+ 95
1871	119	262	242	504	104	210	185	395	+ 109
1872	152	281	248	529	102	260	201	461	+ 68
1873	152	319	276	595	116	448	417	865	- 270
1874	170	343	315	658	114	258	217	475	+ 183
1875	143	392	318	710	108	252	204	456	+ 254
1876	133	332	347	679	97	254	265	519	+ 160
1877	130	350	349	699	110	276	253	529	+ 170

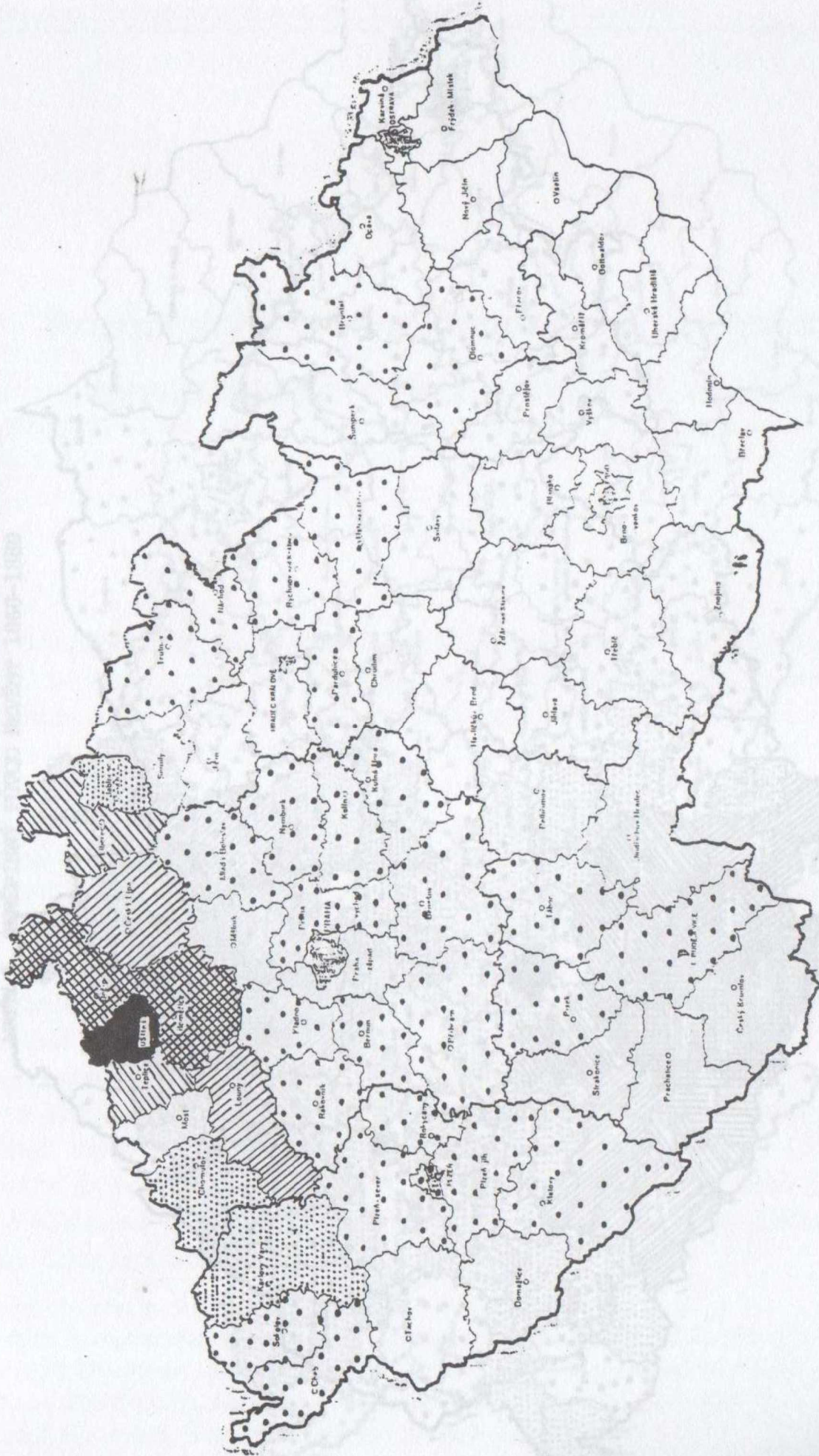
Příloha 1 –dokončení

Rok	Sňatky	Narození				Zemřelí			Přirozený přírůstek
		muži	ženy	celkem	z toho ne-manžel.	muži	ženy	celkem	
1878	131	395	333	728	130	319	293	612	+ 116
1879	132	383	354	737	101	242	254	496	+ 241
1880	167	376	316	692	119	300	230	530	+ 162
1881	138	366	366	732	117	324	262	586	+ 146
1882	192	392	391	783	124	305	225	530	+ 253
1883	201	390	392	782	106	311	288	599	+ 183
1884	184	444	408	852	113	359	295	654	+ 198
1885	144	462	437	899	131	353	381	734	+ 165
1886	191	490	494	984	135	358	375	733	+ 251
1887	196	488	448	936	137	328	288	616	+ 320
1888	214	507	482	989	154	371	382	753	+ 236
1889	213	493	474	967	128	377	374	751	+ 216

MAPA I ZEMĚPISNÝ PŮVOD ŽENICÍCH 1830-1859

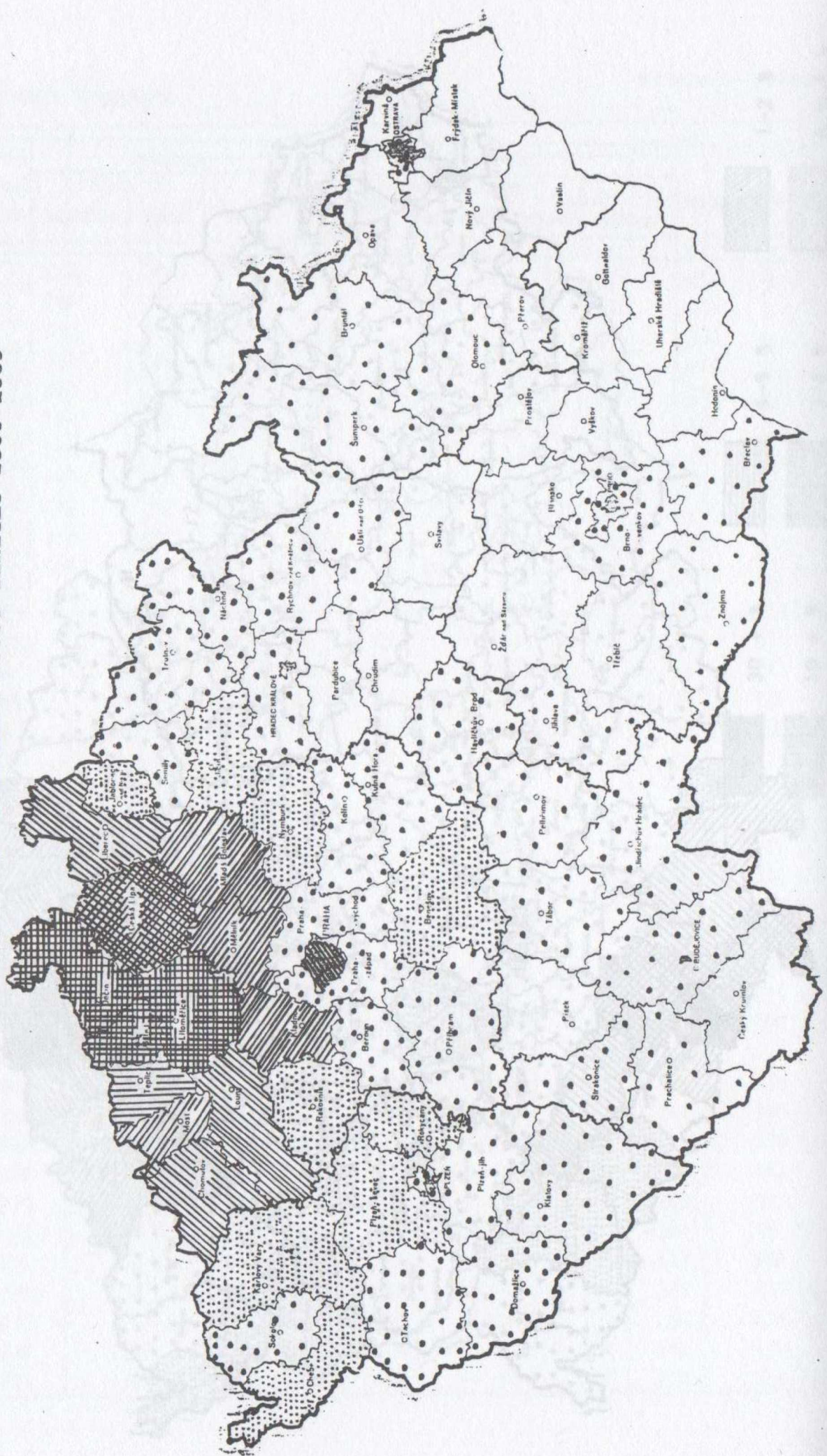

MAPA 2 ZEMĚPISNÝ PŮVOD NEVĚST 1830-1859

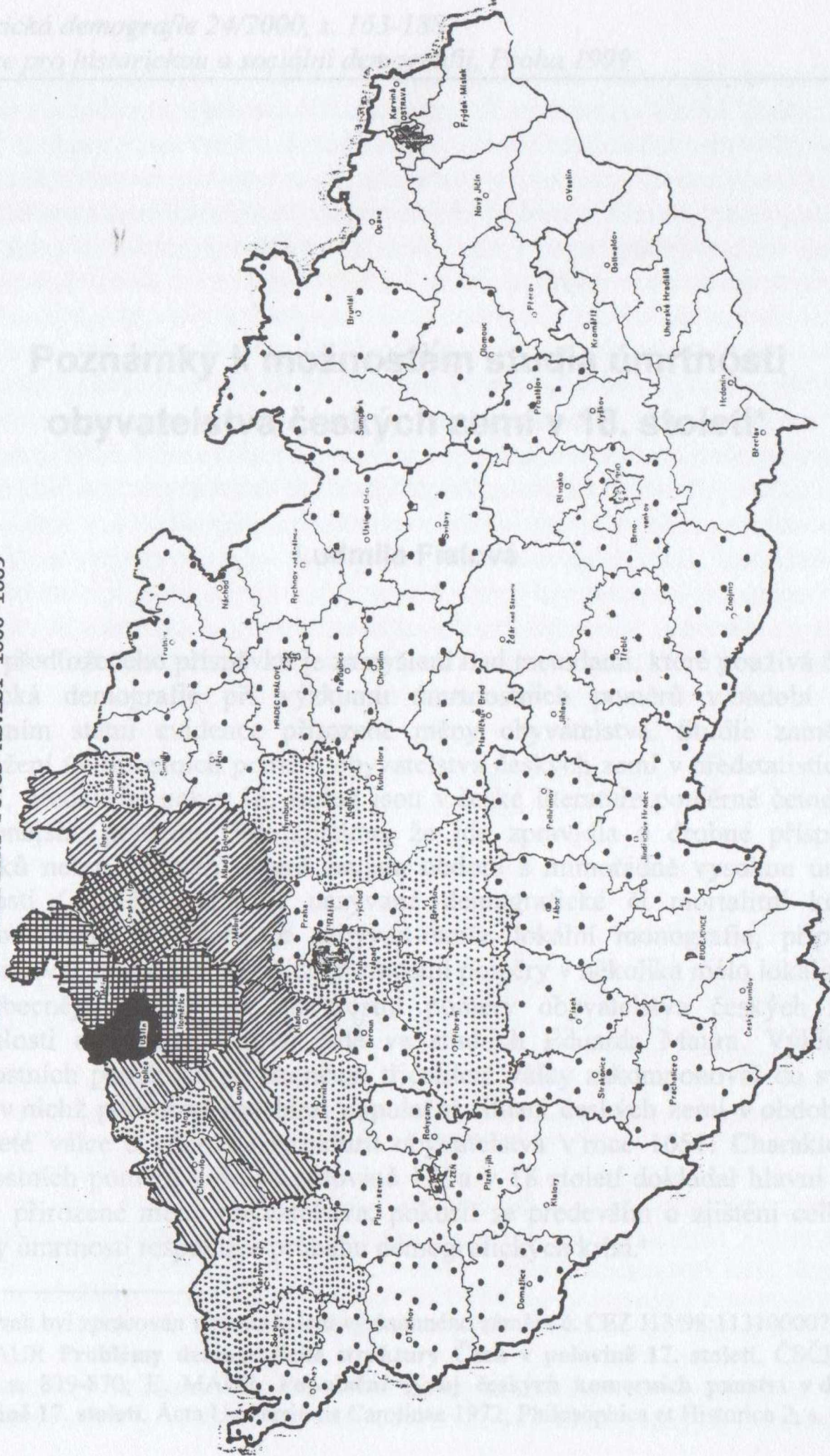

STATISTICKÝ ÚŘAD ČESKÉ REPUBLIKY 1860-1869

MAPA 3 ZEMĚPISNÝ PŮVOD ŽENICHŮ 1860-1889

MAPA 4 ZEMĚPISNÝ PŮVOD NEVĚST 1860-1889

Poznámky k možnostem studia úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 18. století*

Ludmila Fialová

Cílem předloženého příspěvku je zamyšlení nad metodami, které používá česká historická demografie při výzkumu úmrtnostních poměrů v období před zavedením státní evidence přirozené měny obyvatelstva. Studie zaměřené k postihu úmrtnostních poměrů obyvatelstva českých zemí v předstatistickém období, především pak v 18. století jsou v české literatuře poměrně četné. Při podrobnějším pohledu však zjistíme, že jde zpravidla o drobné příspěvky historiků nebo archivářů, které zaujala období s mimořádně vysokou úrovní úmrtnosti (později souhrnně nazývané demografické či mortalitní krize). Dlouhodobějším vývojem se zabývají spíše lokální monografie, případně komparativní studie srovnávající úmrtnostní poměry v několika málo lokalitách.

Obecnější pohled na úmrtnostní poměry obyvatelstva českých zemí v minulosti nalezneme v první řadě ve studiích Eduarda Maura. Výklad o úmrtnostních poměrech po skončení třicetileté války zakomponoval do svých prací, v nichž podrobně rozebíral populační situaci českých zemí v období po třicetileté válce a věkovou strukturu obyvatelstva v roce 1651. Charakterem úmrtnostních poměrů v druhé polovině 17. a v 18. století dokládá hlavní rysy vývoje přirozené měny obyvatelstva; pokusil se především o zjištění celkové hladiny úmrtnosti respektive průběhu demografických krizí.¹

* Příspěvek byl zpracován v rámci řešení výzkumného záměru č. CEZ J13/98:113100007.

¹ E. MAUR **Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století**. ČSČH 19, 1971, s. 839-870; E. MAUR, **Populační vývoj českých komorních panství v druhé polovině 17. století**. Acta Universitatis Carolinae 1972, Philosophica et Historica 2, s. 9-80;

Eduard Maur také analyzoval data o úmrtnosti získaná excerpací matrik v 70. letech, jejichž výsledkem byl sborník „Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období)“.² Právě během tohoto výzkumu byly jednak ověřeny možnosti zpracování farních matrik, jednak získány rozsáhlejší soubory dat pro patnáct farních obvodů. Již při prvních analýzách se sice ukázalo, že získané soubory dat jsou sice v mnohém pro důkladný výzkum nepostačující (data byla zpracována za různá časová období a v různém detailu), tvoří však dodnes skelet základního datového souboru využitelného pro další studium trendů v úmrtnosti a demografických krizí, ale také skladby zemřelých osob podle věku. Poskytly podklad pro výzkum úmrtnosti kojenců a mladších dětí.³

Ve stejné době byla vytvořena rozsáhlá databáze pro severovýchodní Moravu a přilehlou část Slezska, jejíž zpracování zajišťovali Lumír Dokoupil a Ludmila Nesládková.⁴ Zejména z pera těchto dvou badatelů pochází řada studií o úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v předstatistickém období, v nichž využívají osvědčené postupy zpracování a pokoušejí se i o celková shrnutí.⁵ V centru jejich zájmu stály v první řadě úmrtnostní poměry obyvatelstva žijícího na území Moravy a Slezska. Na rozdíl od dat publikovaných ve sborníku Acta demographica IV, kde byla zveřejněna excerpovaná data ve formě třídících tabulek,⁶ publikovali zpravidla pouze data odvozená.

E. MAUR, **Český komorní velkostatek v 17. století**. AUC PH. Monographia LIX, 1975, Praha 1976. E. MAUR, **Populační důsledky třicetileté války**. HD 12, 1987, s. 137-152;.Srvn. též jeho kapitulu „Obyvatelstvo českých zemí v raném novověku. Třicetiletá válka“ v popularizační práci **Dějiny obyvatelstva českých zemí**, Mladá fronta Praha 1996, s. 75-113.

² E. MAUR – P. HORSKÁ: **Poznámky k otázce studia dlouhodobých populačních trendů na území ČSR** Acta demographica IV, „Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období)“. Česká demografická společnost, Praha 1981, s. 15-59.

³ J. PRAŽÁKOVÁ, **Kojenecká úmrtnost ve smečenské farnosti v letech 1730-1779 (na základě matrik)**. Demografie 26, 1984, s. 229-236.

⁴ L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ, **Vývoj přirozené měny obyvatelstva severní a severovýchodní Moravy v protostatistickém období**. Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě 66, 1979, C-14, s. 3-35.

⁵ L. DOKOUPIL - L. NESLÁDKOVÁ, **Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu**. Historická demografie 11, Praha 1987, s. 141-158. L. DOKOUPIL - L. NESLÁDKOVÁ, **Průměrný věk zemřelých v protostatistickém období**. In: Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě, Historica - Geographica, C-17, 80, 1982, s.76-78. Srvn. též kapitulu o úmrtnosti in: **Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století**. Praha 1999, s.50-76, na které se podíleli jak Eduard Maur, tak Lumír Dokoupil a Ludmila Nesládková.

⁶ Acta demographica IV, „**Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období)**“. Česká demografická společnost, Praha 1981, s. 63-232.

Analýza úmrtnosti je nedílnou součástí farních monografií. Pro území českých zemí byly v úplnosti vydány pouze tři: Ladislava Duška za Ústí nad Labem⁷ a Budyni nad Ohří⁸ a Petra Mužíka pro Domažlice.⁹ Analýzu úmrtnosti sestavenou z dat excerpovaných pro rekonstrukci rodin publikovaly také Barbo-
ra Lašťovková pro Hostivař¹⁰ a Petra Brabcová pro Komín.¹¹

Značná část studií je zaměřena k výzkumu úmrtnosti kojenců a malých dětí. Kojenecké úmrtnosti v Praze byla věnována jedna z vůbec prvních historicko demografických prací publikovaných u nás na počátku sedmdesátých let, jejíž autorkou je Alena Šubrtová.¹² Data o kojenecké úmrtnosti získaná pro další lokality shrnula Jana Pražáková¹³ a věnovali se jí také Lumír Dokoupil s Ludmilou Nesládkovou.¹⁴ K těmto pracím je možno zařadit i příspěvek Petra Svo-
bodného a Jiřího Kuděly, kteří se detailně zabývali rozborem úmrtností dětí na základě záznamů v matrikách Vlašského špitálu v Praze.¹⁵

Zvláštní pozornost přitahovaly vždy velké mortalitní krize a proto se k nim váží některé zajímavé příspěvky, popisující většinou průběh krizí a jejich intenzitu. Největší pozornosti se těšily velké morové epidemie. Soupisu morů z období vrcholného středověku byl dokonce věnován jeden z příspěvků otištěných v prvním svazku Historické demografie hned v roce 1967, který připravila Miroslava Kahudová.¹⁶ Demografickým krizím vyskytujícími se na našem století od poloviny 16. do konce 18. století se naposledy obsáhle věnoval Eduard Maur v souhrnné práci o přirozené měně obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století, kde je také uvedena starší literatura.¹⁷ Dějinami moru se zvláštním zřetelem

⁷ L. DUŠEK, **Obyvatelstvo města Ústí nad Labem do konce 18. století (na základě matrik)**. Ústí nad Labem 1974

⁸ TÝŽ, **Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří v letech 1701-1850**. Ústecký sborník historický 1985, s. 143-239.

⁹ P. MUŽÍK, **Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1651-1830**. SAP 26, 1986, s. 103-207.

¹⁰ B. LAŠŤOVKOVÁ, **Vývoj úmrtnosti ve farnosti Hostivař v první polovině 18. století**. HD 19, 1995, s. 59-86.

¹¹ P. BRABCOVÁ, **Přirozený pohyb obyvatelstva ve vesnici Komín mezi lety 1700-1799**, In: VVM 50, 1998, č. 1, s. 41-46.

¹² A. ŠUBRTOVÁ, **Kojenecká úmrtnost v Praze ve letech 1785-1815**. Statistika a demografie IX, Praha 1972, s. 133-163.

¹³ J. PRAŽÁKOVÁ, op. cit.

¹⁴ L. DOKOUPIL - L. NESLÁDKOVÁ, **Úmrtnost kojenců...**

¹⁵ P. SVOBODNÁ – J. KUDĚLA, **Matriky zemřelých Vlašského špitálu v Praze (1719-1789)**. HD 15, 1991, s. 47-75.

¹⁶ M. KAHUDOVA, **Morové epidemie v Čechách v letech 1250-1370**. HD 1, 1967, s. 59-85.

¹⁷ **Přirozená měna ...**, s. 61-76

k jeho výskytu na území českých zemí se zabývá také poslední monografie Eduarda Wondráka.¹⁸

Studie se kromě územního záběru liší především použitou metodikou. Starší práce a příspěvky zachycující hlavní populační trendy používají spíše popisné metody. K dokreslení vývoje úmrtnosti vystačí zpravidla s porovnáním celkových počtů zemřelých osob v jednotlivých obdobích. Často využívají sezónního rozložení zemřelých osob, které slouží i jako podklad pro analýzu mortalitních krizí. Takto koncipované práce mohou však předložit pouze základní charakter přirozené měny obyvatelstva – v porovnání s počty narozených informují o velikosti přirozeného přírůstku; proto byl jedním s často používaných ukazatelů vitální index. I tato hrubá data jsou však cenná z toho důvodu, že umožňují rozlišit období s příznivějšími úmrtnostními poměry a období méně příznivá. Na základě frekvencí období vyznačujících se úbytkem obyvatelstva přirozenou měnou upozornil Eduard Maur na značné regionální rozdíly v jejich výskytu a také na jejich poměrně častý výskyt.¹⁹

Významným pokrokem bylo, když se začalo k charakterizaci úmrtnostních poměrů využívat v širším měřítku dat o věku zemřelých. Vzhledem k tomu, že zpravidla nebyly k dispozici zároveň data o aktuální věkové skladbě žijících osob, analýzy se omezily převážně na rozbor struktury zemřelých podle věku (a podle pohlaví), což však vzhledem k použitým pramenům s sebou přináší určitá rizika. Barbora Lašťovková podrobila důkladné kritice údaje o věku uváděné v matrikách, a tak doložila, že za poměrně věrohodné je možné považovat především údaje o věku nejmenších dětí.²⁰ Naopak údaje o věku dospělých, zejména ve starším období (tj. v 17. a na počátku 18. století), bývají spíše orientační. To však není na závadu například při studiu rozdílů v sezónnosti podle věku zemřelých osob, neboť v tomto případě se vystačí s tříděním zemřelých do velkých věkových skupin.²¹

Zásadní problém studia úmrtnosti v předstatistickém období vyplývá z chybějících dat o počtu žijícího obyvatelstva a především z neznalosti její věkové skladby. Tato okolnost brání zjišťování intenzitních ukazatelů úmrtnosti. Chybějící věkově specifické míry úmrtnosti se většina badatelů pokusila nahradit zjištěním relativní skladby zemřelých osob a průměrného věku zemřelých (počítaného ale z reálných hodnot, nikoliv z tabulkové populace). Pomocí rozlišení zemřelých osob dle věku do dvou skupin na děti do 15 let věku a na starší osoby byly získány hrubé informace o vlivu úrovně kojenecké a dětské úmrtnosti na

¹⁸ E. WONDRAK, *Historie moru v českých zemích*. Triton Praha 1999.

¹⁹ E. MAUR – P. HORSKÁ: *Poznámky k otázce studia ...*, s. 27-30.

²⁰ B. LAŠŤOVKOVÁ, op. cit. ,s. 66-69.

²¹ LAŠŤOVKOVÁ, op. cit. s. 66-69, SVOBODNÝ-KUDĚLA, op. cit. s. 70.

celkovou úmrtnost a také představa o tom, v jakém věku lidé nejčastěji a v průměru umírali. Strukturální data o skladbě zemřelých osob podle věku mají svou cenu. Naznačují v první řadě, jaký díl zemřelých připadal na příslušné věkové skupiny, zejména pak na děti. Bylo možno také porovnat skladbu zemřelých podle pohlaví, což naznačilo rozdíly v charakteru úmrtnosti mužů a žen.

Z porovnání struktury zemřelých osob podle věku se zjistily určité rozdíly mezi jednotlivými lokalitami: například v městských populacích připadal poněkud vyšší podíl zemřelých na malé děti, v některých lokalitách byl průměrný věk zemřelých žen mírně vyšší než v jiných. Otázkou však zůstává, nakolik byly tyto rozdíly skutečně podmíněny různým charakterem úmrtnosti a nakolik se v nich promítají rozdíly ve skladbě žijícího obyvatelstva. Výzkumy obyvatelstva založené na soupisech osob totiž naznačily, že jednotlivé lokality či oblasti se mohly ve stejném období vzájemně značně lišit právě demografickou skladbou svého obyvatelstva případně jeho skladbou sociální, z nichž nás zajímá především skladba podle věku a rodinného stavu. Možnosti takto zaměřeného výzkumu rozšířila především velmi záslužná edice Soupisu podle víry z roku 1651, s níž na počátku devadesátých let započal Státní ústřední archiv.²² Rozdíly v demografické skladbě obyvatelstva bezprostředně po skončení třicetileté války, které zjistil již Eduard Maur, novější studie Jana Horského, Markéty Seligové nebo Ivy Sedláčkové potvrdily.²³ Rozdíly ve skladbě obyvatelstva však naznačily i práce zabývající se skladbou obyvatelstva v mladším období.²⁴ Protože skladba zemřelých osob je významně ovlivňována věkovou skladbou žijící populace, je zřejmé, že je nutné s ní při analýze úmrtnosti více počítat.

Úmrtnost dětí

Studium úmrtnosti dětí zahrnuje kojeneckou úmrtnost a úmrtnost dětí od 1 do 10 nebo 15 let. Toto rozlišení vychází ze skutečnosti, že u historických populací dosahovala úmrtnost dětí mladších jednoho roku vysoké intenzity, což bylo

²² Do roku 2000 včetně vyšly svazky Bechyňsko, Berounsko, Boleslavsko, Čáslavsko, Hradecko-Bydžovsko, Kouřimsko, Loketsko a Žatecko.

²³ Srvn. např. E. MAUR **Problémy demografické ...**; Týž, **Populační vývoj českých komorních panství ...**, M. SELIGOVÁ, **Obyvatelstvo děčínského panství v polovině 17. století podle věku a rodinného stavu**, HD 19, 1995, s. 23-38; I. SEDLÁČKOVÁ, **Struktura obyvatelstva podle rodinného stavu v polovině 17. století ve vybraných panstvích Loketského kraje (příspěvek ke studiu typů historického vytváření rodiny)**, HD 19, 1995, s. 39-58; J. HORSKÝ – M. SELIGOVÁ, **Rodina našich předků**, Praha 1997, s. 64.

²⁴ L. DUŠEK – L. FIALOVÁ, **Age structure of the population of Česká Kamenice in 1670-1750**, HD 13, 1989, s. 125-160.; K. DUDÁČEK – L. FIALOVÁ – P. HORSKÁ – M. REPÁSOVÁ – M. SLÁDEK, **On using the 1661-1839 Lists of Subjects of the Třeboň Dominion to study the age structure of the population**, HD 13, 1989, s. 59-124.

v příkrém kontrastu s relativně velmi nízkou úmrtností starších dětí, když kolem deseti let věku byla intenzita úmrtnosti vůbec nejnižší během celého života. Druhým důvodem je okolnost, že úmrtnost dětí do jednoho roku je možno studovat snadněji a používá se k tomu jiných pracovních postupů. Nejčastěji používaným ukaza-telem je navíc kvocient kojenecké úmrtnosti, pro který stačí znát počet živě narozených dětí v příslušném období.

Úmrtnost dětí od 1 do 15 let se studuje obvykle podle věkových skupin; děti se rozlišují buď do pětiletých věkových skupin (s výjimkou nejmladší věkové skupiny): 1-4 roky, 5-9 let, případně 10-14 let, nebo se používá jiných třídění odpovídajících tehdejšímu sociálnímu postavení dospívajících osob. Přitom se nezřídka upozorňuje na skutečnost, že hranice mezi dětstvím a dosažením dospělosti nebyla ještě ani v 17. a 18. století pevná, ale závisela na sociálním postavení jedince nebo jeho fyzické či mentální vyspělosti.²⁵ To má pro výzkum úmrtnosti obyvatelstva v menších lokalitách ten význam, že s ním mohla souviset i samostatná migrace – z různých soupisů obyvatel je totiž zřejmé, že některé děti ve věku 10-14 let již opouštěly domov (ve smyslu místa, kde se narodily) a odcházely do služby.²⁶ Děti byly přijímány mezi dospělé i tím, že přistupovaly k první zpovědi a k přijímání, což bylo někdy mezi 10. a 12. rokem věku. Končilo tak období jejich dětství a začínala dospělost – se všemi atributy, které s sebou pro život jedince přináší. Charakteristické pro studovanou dobu přitom je, že věk, kdy děti přistupovaly k první zpovědi, nebyl přesně kodifikován. Proto výzkum přirozené měny obyvatelstva před rokem 1785 založený pouze na lokálních sondách musí v úvahách o výši úmrtnosti osob starších než deset let uvažovat již s možnou samostatnou migrací.

Studium úmrtnosti *kojenců a nejmenších dětí* je vzhledem k charakteru používaných pramenů (farní matriky) nejen nejsnazší ale také ve srovnání s analýzou úmrtnosti obyvatelstva ve vyšším věku také zřejmě nejpřesnější. Je to dáno jednak tím, že pro jednotlivé farnosti (nebo lokality, pokud se badatel zabývá pouze jedním sídlem, ať již městským nebo venkovským), jsou zpravidla k dispozici jak knihy křtů tak i pohřbů, ale také okolností, že záznam o věku zemřelého dítěte byl do knihy zapisován zpravidla poměrně přesně.

U časně zemřelých dětí je délka života v registračních knihách uváděna v týdnech a dnech, někdy i v hodinách. Barbora Laštovková zjistila u Hostivaře, že u dětí zemřelých do 1 roku věku se 95 % záznamů o stáří shodovalo se sku-

²⁵ E. MAUR, *La vieillesse et la jeunesse en Bohême aux XVe-XVIIe siècles*. HD 14, 1990, s. 32-35.

²⁶ M. SLÁDEK, *Čeď na třeboňských panstvích v polovině 17. století*. HD 11, 1987, s. 59; E. MAUR, *Čeď a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651*, HD 23, 1999, s. 85-136.

tečným věkem zemřelého dítěte.²⁷ Její závěry sice nelze automaticky aplikovat na všechny ostatní lokality, protože přesnost záznamů je poplatná pečlivosti jednoho každého zapisovatele, ale do určité míry je generalizovat lze, neboť matrikáři se při zápisech řídily jednotnými předpisy. Druhým faktorem dovolujícím určité zobecnění je, že pro historicko demografickou analýzu se vybírají zpravidla takové oblasti, pro které jsou matriční knihy nejen dobře zachovalé, ale také úplné a dobře vedené; lze předpokládat, že se pečlivost, projevující se navenek úhledností písma a úplností záznamů, odrazila i v pečlivosti vlastního obsahu záznamu jako takového (tj. včetně údajů o věku, malých dětí zvláště, neboť zapisovatel si údaje o jejich věku mohl ověřit přímo z matriky).

K vyjádření intenzity úmrtnosti kojenců se u nás zpravidla používá *kvocientu kojenecké úmrtnosti*, neboli počtu dětí zemřelých do jednoho roku v určitém kalendářním roce nebo během více let vztaženého k počtu živě narozených dětí ve stejném časovém období. Možnosti, že by se při výpočtu úrovně kojenecké úmrtnosti používalo tzv. Ratzovy metody, tj. že by se počty zemřelých kojenců vážily s ohledem na velké rozdíly v intenzitě úmrtnosti v prvních měsících života, se u nás nepoužívá.²⁸ Protože se zpravidla používají víceleté průměry, není to ani zapotřebí v období, kdy jsou reprodukční poměry víceméně stálé a meziroční počty narozených dětí se příliš nemění.

Jestliže to pramenná základna dovoluje, je možno detailně analyzovat i *úmrtnost dětí během prvního roku života*: úmrtnost prvního dne, úmrtnost poporodní (úmrtnost dětí zemřelých v prvních třech dnech života), úmrtnost časnou (úmrtnost dětí zemřelých během prvního týdne života), úmrtnost novorozeneckou (úmrtnost dětí zemřelých během prvního měsíce života, respektive během prvních 28 dnů) a ponovorozeneckou (úmrtnost dětí zemřelých mezi 28. dnem a dokončeným prvním rokem života). Také výpočet úrovně této úmrtnosti je založen na kvocientech úmrtnosti – počet zemřelých dětí ve všech uvedených věkových skupinách se vztahuje k počtu živě narozených dětí. Zároveň se doporučuje se rozlišovat vždy mezi oběma pohlavími. Hlubší analýza úmrtnosti kojenců není jen příspěvkem k poznání úmrtnostních poměrů, je důležitým příspěvkem k posouzení kvality pramene. Z dosavadních

²⁷ B. LAŠŤOVKOVÁ, op. cit, s. 65-69.

²⁸ Ratzova úprava spočívá v tom, že se počty zemřelých dětí do jednoho roku vztahují nikoli k počtu živě narozených v příslušném kalendářním roce, ale k takovému počtu, který je součtem třetiny živě narozených dětí v předchozím kalendářním roce a dvou třetin živě narozených dětí v běžném roce, tedy podle vzorce: $k_u = {}_tD_0 / ({}_{t-1}N/3 + 2_tN/3)$, kde ${}_tD_0$ je počet dětí zemřelých do jednoho roku v roce t a N je počet živě narozených dětí. Úprava byla zavedena v meziválečném období na základě empirického pozorování podílu úmrtí nejmladších dětí, aby vyrovnala vliv případných meziročních výkyvů v počtech narozených dětí na celkovou úroveň kojenecké úmrtnosti.

výzkumů respektive z výzkumu mladších období, založených na úplných informacích, je poměrně dobře znám obvyklý průběh úmrtnosti v prvních měsících života dětí. Jestliže se získaná data od obvyklého trendu významněji odlišují, jsou-li například pro první období života příliš nízká, naznačují spíše potřebu větší obezřetnosti než možnost úvahy o příznivějších úmrtnostních poměrech, jak doložila Barbora Laštovková při studiu úmrtnosti Hostivaře.²⁹

Obdobné závěry poskytují data z jiné venkovské farnosti Odolena Voda a z městské farnosti z Prahy z prvních desetiletí 18. století. V Hostivaři jsou podregistrována data o zemřelých dětech do konce 20. let, ve farnosti P. Marie před Týnem na Starém Městě do konce první dekády a v Odolena Vodě do konce druhé dekády 18. století. Teprve v následujících letech jsou údaje věrohodné a je možno přistoupit k další analýze, např. k vzájemnému srovnání úrovně úmrtnosti dětí v jednotlivých etapách života ve sledovaných lokalitách (tabulka 1).

Rovněž při studiu úrovně *úmrtnosti dětí ve věku od 1 do 5 let* se vychází z kvocientu úmrtnosti, neboť počet zemřelých dětí do určitého věku se vztahuje k počtu živě narozených dětí). Používá se přitom obvykle transverzálního přístupu (tj. počty narozených dětí a počty zemřelých dětí jsou ze stejného kalendářního období). V obdobích, která se nevyznačovala většími meziročními změnami v počtech narozených dětí ani výkyvy v úmrtnosti je možno tento ukazatel akceptovat. Avšak v obdobích s nerovnoměrným vývojem nemusejí výsledky přesně odrážet vývoj (rozdíl v přístupu je naznačen na obrázcích 1 a 2).

Vzhledem k malým souborům dat se v historické demografii pracuje zpravidla s víceletými soubory, nejčastěji s pětiletými a desetiletými, výjimkou nejsou však průměry za dvacet či padesát let. Období bývají o to delší, oč menší je sledovaná oblast (a o co menší jsou tudíž soubory studovaných dat). Běžně se také doporučuje, aby se délka období s klesající velikostí studované oblasti prodlužovala. Právě tato okolnost ale může mít vliv na kvalitu analýzy, a to jak u průměrů pořízených z kratšího časového období, tak u víceletých průměrů. U průměrů pro kratší časová období se mohou významněji projevit krátkodobé výkyvy (v počtech narozených i zemřelých v určitém věku). Na obrázku 1 je znázorněno, ze kterých souborů dat se pracuje při analýze kojenecké a dětské úmrtnosti, používáme-li transverzálního přístupu a pětiletých průměrů. Obdobně je na obrázku 2 zakresleno, kterých dat se využívá při longitudinálním přístupu.

Z porovnání obou schemat zároveň vyplývá, že při transverzálním přístupu se pracuje s méně homogenním souborem při víceletém průměru: například děti zemřelé ve věku čtyř let v letech 1720-1724 se narodily již v letech 1711-1716, ale jejich úmrtnost se vztahuje k dětem narozeným v letech 1720-1724. V menším souboru tak může dojít k většímu zkreslení než při longitudinálním

²⁹ LAŠTOVKOVÁ, o. c. 72-73.

přístupu, kdy se pracuje s teoreticky stále stejným souborem osob. Při analýze založené na průměrech z delšího časového období by tato okolnost neměla výsledky významněji zkreslovat, pokud zároveň nedošlo k závažnějším změnám v charakteru sledovaného jevu.

Tabulka 1 Úmrtnost dětí v prvním roce života ve farnosti Hostivař, Odolena Voda a P. Marie před Týnem v první polovině 18. století

Období	Počet dětí zemřelých v příslušném věku na 1000 živě narozených					
	0 dnů	0-2 dny	0-6 dnů	0-27 dnů	28-364 dnů	0-364 dnů
Hostivař						
1700-1709	.	0	7	57	80	137
1710-1719	.	0	16	29	119	148
1720-1729	.	0	6	33	83	116
1730-1739	.	24	50	130	197	327
1740-1749	.	8	18	130	223	353
P. Marie před Týnem (Staré Město pražské)						
1705-1709	2	6	20	55	120	176
1710-1719	26	33	49	72	140	213
1720-1729	32	41	58	100	128	228
1730-1739	37	42	58	113	177	290
Odolena Voda						
1715-1719	4	16	24	36	47	82
1720-1729	2	12	19	78	140	218
1730-1739	2	15	43	101	133	146
1740-1749	6	15	41	84	234	206

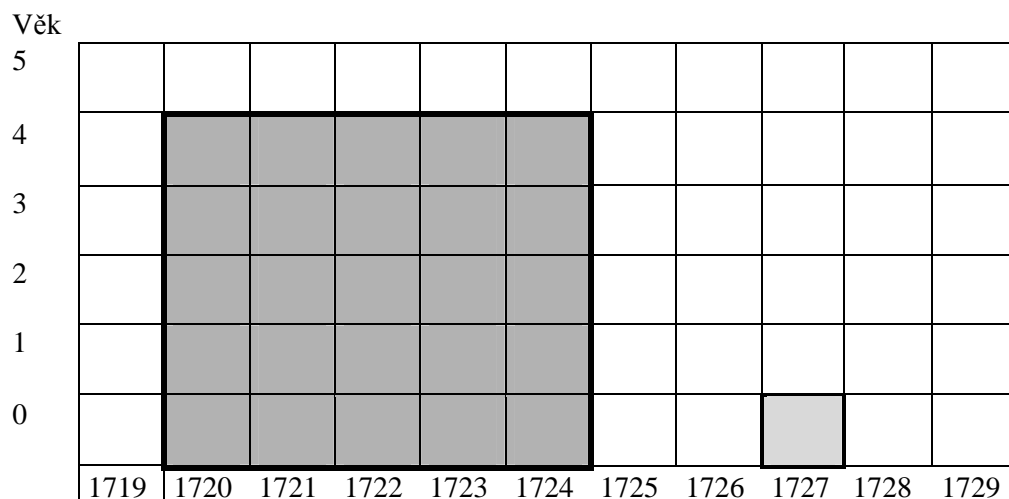
Pramen: Laštovková 1996, vlastní výpočet.

Longitudinálního přístupu (studia vymírání určité generace narozených dětí) se u nás prakticky nepoužívá. Ani data publikovaná ve sborníku Acta demo-graphica IV výpočet tohoto typu neumožňují, neboť neobsahují třídění podle jednotek věku (chybějící údaj o ročníku narození lze obejít tím, že se počty zemřelých v příslušném hraničním věku rozdělí na polovinu).³⁰

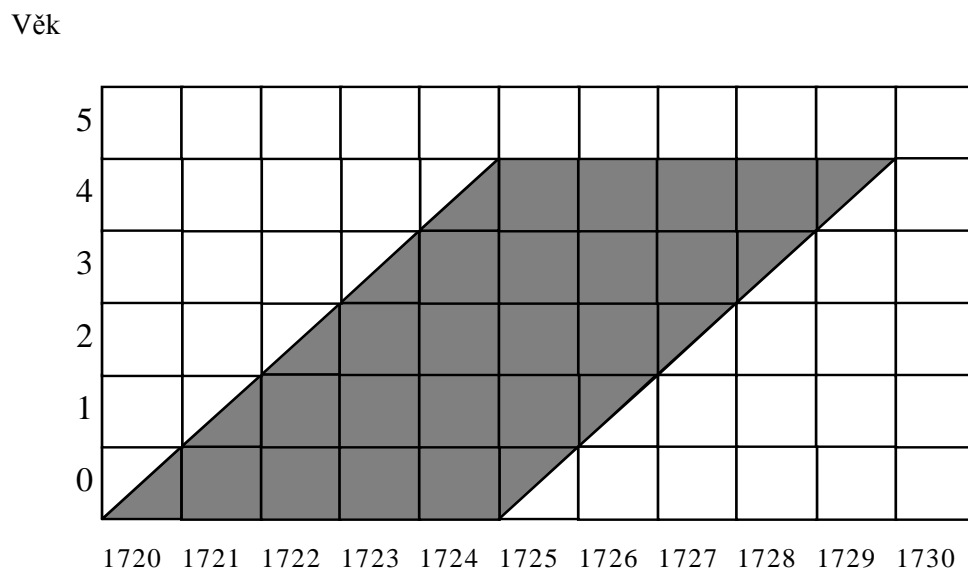
Jestliže je pro populaci charakteristický trvalý početní růst, může úroveň úmrtnosti transverzální přístup systematicky zkreslovat ještě jedním způsobem: úroveň úmrtnosti starších dětí se při tomto přístupu jeví mírně nižší než ve skutečnosti byla (počty zemřelých dětí z početně slabších ročníků se vztahují k vyš-

³⁰ Počet zemřelých dětí ve věku 1v letech 1721-1725 bude tedy následující: ${}_{1720-1724}D_1 = \frac{1}{2} {}_{1721}D_1 + {}_{1722}D_1 + {}_{1723}D_1 + {}_{1724}D_1 + {}_{1725}D_1 + \frac{1}{2} {}_{1726}D_1$, kde D_1 je počet zemřelých dětí ve stáří jednoho roku (srov. též obr. 2).

ším počtům narozených dětí z početně silnějších ročníků). Toto zkresení je tím vyšší, o co starší děti se jedná. V letech 1650 až 1800 počty narozených dětí rostly v podstatě ve všech oblastech českých zemí. Protože však nešlo o řádové změny, ale o dlouhodobý setrvalý růst, nebude ani chyba při výpočtu řádová, ale je nutno ji mít na zřeteli při komparaci dat. Úroveň úmrtnosti kojenců tímto způsobem výpočtu ovlivněna není.

Obrázek 1 Schéma údajů používaných pro výpočet transversálních ukazatelů kojenecké a dětské úmrtnosti

Obrázek 2 Schéma údajů používaných pro výpočet longitudinálních (generačních) ukazatelů kojenecké a dětské úmrtnosti

V dosavadním výzkumu úmrtnosti se málo využívá možnosti počítat i úroveň úmrtnosti mladších dětí pomocí *kvocientů podle jednotek věku*. Tohoto postupu se zřejmě nepoužívá proto, že zvláště v menších farnostech jsou počty zemřelých dětí starších než dva-tři roky velmi nízké, zvláště, požadujeme-li třídění i podle pohlaví. Často v kalendářním roce v určitém věku nezemřelo žádné dítě. Na druhou stranu by to byla schůdná cesta ke zjištění úrovně úmrtnosti dětí až do věku zhruba 10 let, neboť lze předpokládat, že děti zůstávaly v rodinách rodičů zhruba do tohoto věku a že teprve pak ve větší míře odcházely z domova (do služby, do učení), což mohlo být spojeno i s migrací mimo místo narození. Kvalitnějších výsledků by se však dosáhlo použitím zmíněného longitudinálního přístupu, který by zamezil zkreslení způsobenému změnami v porodnosti.

Výpočet kvocientů úmrtnosti i ve věku 1-9 let, případně 1-14 let je snadný – předpokládá pouze třídění při excerpci zemřelé děti nejen podle roku úmrtí ale také podle jednotek věku. Počty zemřelých dětí v určitém dokončeném věku se vztahují k počtu dožívajících se příslušného přesného věku, tedy například u q_1 (kvocient úmrtnosti ve věku 1) jde o počet dětí zemřelých dětí v dokončeném roce 1 (tj. mezi prvními a druhými narozeninami) k počtu dětí, které se dožily jednoho roku, pro q_2 počet dětí zemřelých v dokončeném věku 2 k počtu dětí dožívajících se druhých narozenin, atd.³¹

Možnosti této metody byly ověřeny na příkladu obyvatelstva farnosti Odolena Voda v období let 1720-1789, obyvatelstva Jablonce nad Nisou v letech 1730-1759 a Čech v letech 1851-1854. Oblasti a období byly vybrány na základě dosažitelnosti údajů. Pro farnost Odolena Voda bylo využito dat zpracovaných longitudinálním přístupem, údaje pro Jablonec nad Nisou poskytla laskavě Walburga Wowková z údajů rekonstrukce rodin. Výsledky pro tyto dvě sondy z 18. století byly porovnány s prvními daty, které jsou k dispozici z celostátní statistiky (z let 1851-1854 pro Čechy). Na žádnou z dalších publikovaných sond nelze obdobný postup aplikovat, neboť údaje o zemřelých byly většinou tříděny do širších věkových skupin.³² Srovnat lze tudíž pouze kvocienty pro pětileté věkové skupiny. I takové srovnání je cenné, zvláště při porovnání s jednoletými ukazateli.

Předložená komparace má své meze, a to hned ze dvou stran. Za prvé porovnávané data získaná anonymní excerpcí (Odolena Voda) a rekonstrukcí rodin (Jablonec nad Nisou). Přitom se lze zcela důvodně domnívat, že existuje

³¹ Počet dětí, které se dožily jednoho roku lze získat tím, že se od počtu narozených dětí odečtou děti zemřelé během prvního roku života, atd.

³² Možné je pouze srovnání s údaji publikovanými Sabinou Duškovou za Ústí nad Labem v 19. století na stránkách tohoto sborníku.

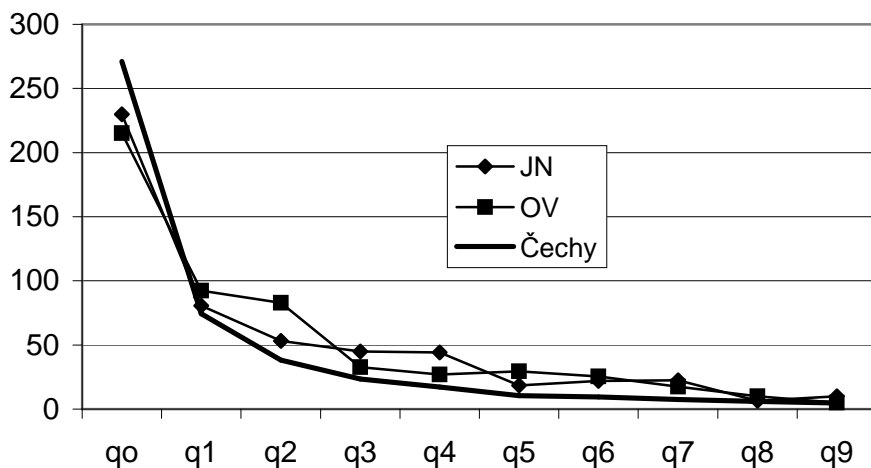
vztah mezi charakterem reprodukce různých subpopulací a relativní úplností jejich záznamů v různých místních registrech (v našem případě ve farní matrice). U osob, pro které se podařilo získat data o narození i o úmrtí, lze totiž předpokládat menší mobilitu nebo větší vazbu na určité místo, která může být dána i vlastnictvím určitého nemovitého majetku. Zpravidla se předpokládá, že tato subpopulace mívá lepší úmrtnostní poměry než migrující populace, takže analýza úmrtnosti by touto okolností mohla být zkreslena. K datům získaných anonymní excerpčí lze naproti tomu mít jinou výtku – soubory narozených a zemřelých dětí nemusejí být zcela shodné. Tato okolnost by neměla hrát větší roli v případě, že porovnává úmrtnost dětí zemřelých do deseti let, tj. v relativně krátkém časovém úseku. Při srovnání s úhrnnými hodnotami za Čechy v polovině 19. století je naopak třeba brát zřetel na to, že se mohl změnit řád vymírání malých dětí, což je rozhodně omezení závažnější. Z toho důvodu neuvádím data v tabulce 2 jako podklad pro další hlubší analýzu úmrtnosti, ale pouze pro demonstraci možného typu výstupů.

Tabulka 2 Úmrtnost dětí do 10 let v Jablonci nad Nisou (1730-1759), Odolena Vodě (1720-1788) a v Čechách (1851-1854) – kvocienty úmrtnosti podle jednotek věku a pohlaví

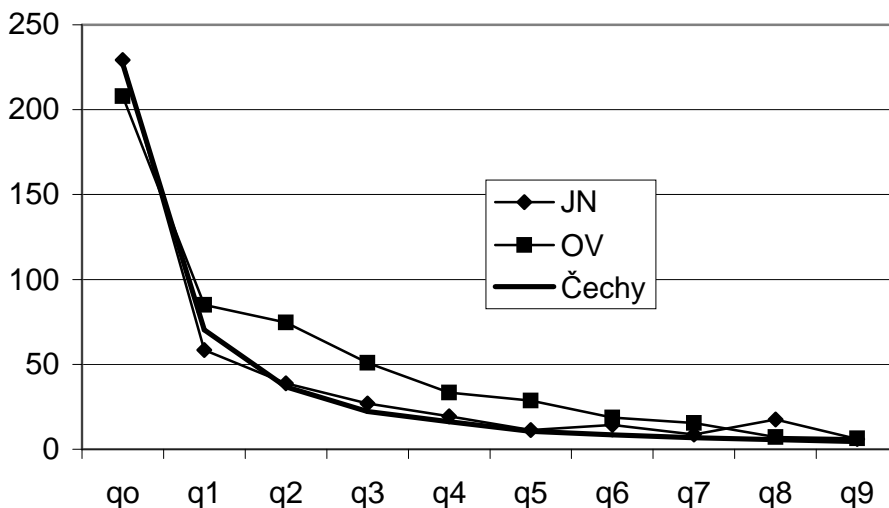
Věk	Jablonec nad Nisou 1730-1759		Odolena Voda 1720-1789		Čechy 1851-1854	
	chlapci	dívky	chlapci	dívky	chlapci	dívky
0	229,8	229,3	215,2	207,9	271,1	227,2
1	80,7	58,5	92,2	85,0	74,4	70,3
2	53,2	38,9	82,9	74,7	38,1	36,8
3	44,9	27,0	32,7	51,0	23,5	22,2
4	44,1	19,4	27,0	33,4	17,2	16,2
5	18,5	11,3	29,3	28,6	10,5	10,6
6	21,9	14,3	25,4	18,6	9,4	8,6
7	22,4	8,7	17,5	15,4	7,6	6,8
8	6,6	17,5	10,0	7,2	5,9	5,7
9	9,9	6,0	5,0	6,3	4,6	4,6

Přesto je na první pohled zřejmé, že mezi vypočtenými hodnotami není řádových rozdílů s výjimkou úmrtnosti dívek z Odolena Vody ve věku 2-5 let, která je ve srovnání s daty za Jablonec nad Nisou přeci jen vyšší a potvrzovala by tak zmíněnou tezi o podhodnocení úmrtnosti vypočtené na základě údajů získaných pro usedlou populaci (Jablonec nad Nisou). Pro chlapce tato teze zcela neplatí. O to zajímavější je skutečnost, že u dívek se nižší údaje za Jablonec nad Nisou téměř neliší od celozemských hodnot, i když o více než století mladších. Údaje za Jablonec nad Nisou však vycházejí z mnohem nižších počtů pozorování (pouze 1062 narozených dětí) než u Odolena Vody (více než

3,5 tisíce); v Čechách se v letech 1851-1854 narodily živě v průměru téměř 182 tisíce dětí. Uvedený způsob je tudíž schůdný – vyžaduje však detailnější excerpci a měl by být aplikován také na větší soubor zemřelých.

Obrázek 3 Úmrtnost chlapců ve věku do 10 let v Jablonci nad Nisou (1730-1759), ve farnosti Odolena Voda (1720-1788) a v Čechách (1851-1854) – kvocienty úmrtnosti podle jednotek věku

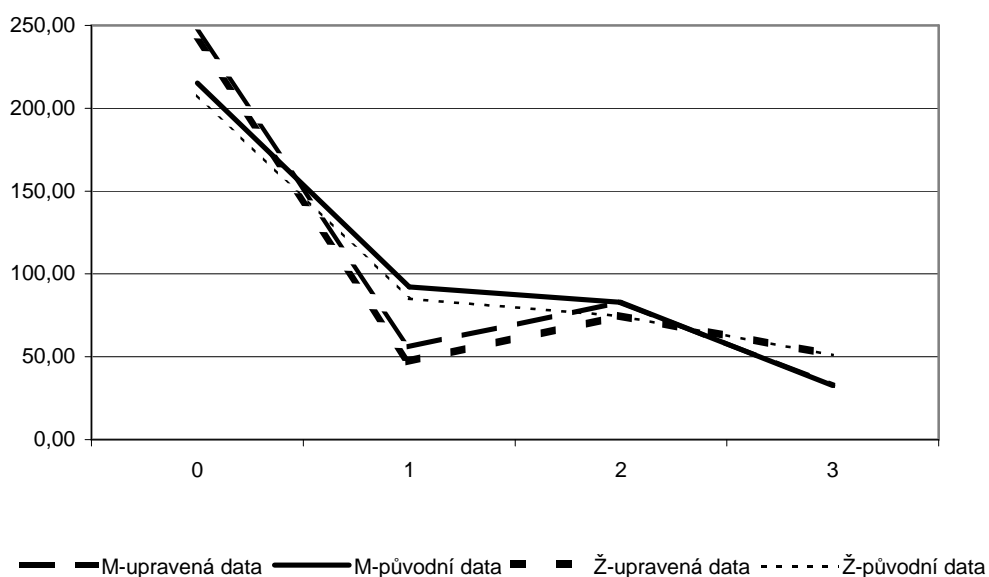
Obrázek 4 Úmrtnost dívek ve věku do 10 let v Jablonci nad Nisou (1730-1759), ve farnosti Odolena Voda (1720-1788) a v Čechách (1851-1854) – kvocienty úmrtnosti podle jednotek věku

Pomocí hodnot o úrovni úmrtnosti podle jednotek věku je možno také řešit otázku *zaokrouhlování věku dětí zemřelých kolem jednoho roku věku*, pracuje-li se s daty založenými na anonymní excerpci dat. V matrikách je totiž věk zemřelých dětí zapisován detailně jen v případě úmrtí v prvních dnech a týdnech, pak následují údaje spíše typu „čtvrt roku“, „půl roku“, „tři čtvrti roku“, „rok“, „čtyři pětiny roku“, „rok a půl“, „dva roky“, „dva a půl roku“, atd. Při frekvenčním rozložení zemřelých podle věku je pak patrný prudký pokles počtu zemřelých dětí starších než půl roku, respektive tři čtvrtiny roku, a posléze poměrně vysoký počet dětí zemřelých ve stáří jednoho roku. To za předpokladu, že údaje o věku dětí jsou skutečně udávány v dokončených letech, tak jako v době novější. Z frekvenčního rozložení by tak bylo možno usuzovat spíše na to, že část dětí zemřelých mladších než jeden rok byla matrikována jako zemřelé starší jednoho roku, a to zaokrouhlením úmrtního věku právě na jeden rok. Někdy se proto badatelé uchylují k rektifikaci dat, například tak, že k počtu matrikovaných zemřelých dětí do jednoho roku přičítají ještě část zemřelých dětí (zpravidla polovinu) matrikovaných v dokončeném jednom věku.

Spočteme-li ale ve farnosti Odolena Voda kvocienty úmrtnosti podle věku tak, jak byly zaznamenány v matrice, a posléze za použití uvedené rektifikace, zjistíme, že *původně* matrikovaná data poskytují věrohodnější obraz o průběhu úmrtnosti v prvních letech života: kvocient úmrtnosti ve druhém roce života u rektifikovaných dat je totiž nižší než ve třetím roce života (obrázek 5). Protože stejný obraz poskytla data nejen za celé období pozorování, ale i pro jednotlivé dekády, během nichž se i ve sledované farnosti zapisovatelé střídali, lze se domnívat, že je vhodnější důvěřovat původním datům. Případné zaokrouhlování věku směrem nahoru sice vyloučit nelze, ale nebylo zřejmě tak časté, jak by se na první pohled mohlo soudit. I tato okolnost svědčí ve prospěch podrobnější excerpce dat. Rozhodně se vyplatí k údaji o pohlaví získat i podrobný údaj o věku všech zemřelých a teprve analýzou získaných dat rozhodnout o tom, do jaké míry jich pak skutečně využít.

Z dat publikovaných za jednotlivé sondy je pochopitelně možné hodnotit *celkové úmrtnostní poměry dětí* od 17. do poloviny 19. století a uvažovat o úmrtnostních poměrech sledovaného období v jednotlivých oblastech nebo typech sídel. Při těchto analýzách se poněkud opomíjí fakt, že údaje, které jsou k dispozici, mohou být přeci jen ovlivněny lidnatostí sledovaných farností nebo přímo jednotlivých sídel, případně charakterem těchto sídel. Porovnáme-li totiž ukazatele kvocientů úmrtnosti do deseti, patnácti nebo dvaceti let za jednotlivé oblasti a zamyslíme-li se nad jejich úrovní, je jasné, že poskytují informace o velmi vysoké úrovni úmrtnosti. V řadě sledovaných lokalit by podle těchto údajů zemřela do 15 let více než polovina narozených dětí. V téže době připadalo na jednu rodinu v průměru 4-5 narozených dětí; při zjištěné úrovni

dětské úmrtnosti by se tudíž dospělosti dožívaly dětské generace ve stejném počtu jako byly generace rodičovské. Srovnatelné hodnoty za území Čech, jak je poskytují první využitelné celozemské sumáře od roku 1806, sice také dokládají vysokou úroveň dětské úmrtnosti, ale v období častých epidemií neštovic. Rostoucí počty narozených dětí během celého 18. století svědčí naopak o stálém růstu počtu obyvatelstva, kterého by při tak vysoké úmrtnosti dětí mohlo být jen obtížně dosaženo.

Poznámka: Upravená data: u poloviny zemřelých dětí, u nichž bylo v matrice zapsáno, že zemřely právě v jednom roce, se předpokládalo, že byly mladší.

Obrázek 5 Úmrtnost dětí do 5 let ve farnosti Odolena Voda v letech 1720-1789 (podle původních dat a podle dat upravených)

Při pozornějším pohledu na tabelové údaje zjistíme, že vysoká úroveň úmrtnosti dětí byla charakteristická zejména pro *městské lokality*. Vzhledem k tomu, že úmrtnostní poměry ve městech bývají ve studovaném období považovány za horší než ve venkovských oblastech, obecně se předpokládá, že tato úroveň úmrtnosti odpovídá realitě. Otázkou však je, zda její výše není do určité míry ovlivněna imigrací do měst. Obdobně jako transverzální přístup podhodnocuje v delším časovém úseku úroveň úmrtnosti ve vyšších (dětských) věkových skupinách, může být úroveň úmrtnosti v imigračních oblastech naopak nadhodnocována, jestliže uvažujeme, že se do městských lokalit mohla stěhovat nejen

Tabulka 3 Úmrtnost dětí do 15 let ve vybraných farních obvodech (k vyjádření použito kvocientů úmrtnosti)

Období	Farnost	Pohlaví	Věk					0-14
			-1	1-4	5-9	10-14	15-19	
1700-1719	Domažlice	M	298	146	40	35	26	444
		Ž	302	152	58	10	34	448
1720-1739	Domažlice	M	291	177	64	34	33	472
		Ž	321	196	50	34	37	498
	O. Voda*	M	228	193	72	46	53	439
		Ž	221	154	44	37	38	383
1740-1759	Praha (Týn)	M+Ž	258	158	51	25	19	422
		Domažlice	M	391	181	90	8	29
	Ž		367	223	87	30	37	564
	Smečno	M	280	216	69	30	27	490
Ž		240	226	62	30	22	465	
1760-1779	O. Voda*	M	200	201	95	35	51	438
		Ž	196	231	77	33	55	444
	Budyně	M	295	351	147	30	54	621
		Ž	230	230	78	37	6	474
1780-1799	Domažlice	M	338	230	64	17	20	531
		Ž	315	213	59	23	40	504
	Smečno	M	268	214	74	39	42	488
		Ž	241	216	67	37	39	465
1800-1819	Třeboň	M	321	215	119	26	28	542
		Ž	245	245	100	20	27	497
	O. Voda*	M	197	208	88	26	18	435
		Ž	210	250	115	32	37	490
1806-1809	Budyně	M	290	284	84	37	32	551
		Ž	269	348	117	42	36	597
	Domažlice	M	343	242	73	18	14	547
		Ž	295	246	55	17	24	507
1851-1854	Třeboň	M	246	190	58	15	17	433
		Ž	218	177	58	10	21	400
	O. Voda*	M	250	232	76			
		Ž	201	185	28			
1800-1819	Budyně	M	323	241	98	26	46	549
		Ž	221	171	106	32	22	441
	Domažlice	M	324	212	55	14	14	504
		Ž	271	205	47	20	27	458
Třeboň	M	269	208	87	29	17	486	
	Ž	214	194	77	16	29	424	
1806-1809	Čechy	M+Ž	295	206	163,6**		531,3****	
1851-1854	Čechy	M	271	146	38	16	20	410
		Ž	227	139	36	16	20	368

* longitudinální data (úmrtnost dětí narozených v uvedených letech)

** 5-20

Pramen: Acta demographica IV, Sekera 1978.

dospívající mládež (hledáním služby, pobytem v učení), ale i dospělí lidé, rodiny s dětmi. Nedomnívám se totiž, že by tak značné rozdíly v úrovni úmrtnosti dětí mezi městskými a venkovskými lokalitami, jak je zachycují české výzkumy, odrážely realitu. Zdá se mi příliš odvážné tvrdit, že životní a tudíž i zdravotní podmínky byly například v Domažlicích nebo v Budyni nad Ohří o tolik horší, o co je vyšší vypočtená úroveň kojenecké a dětské úmrtnosti v těchto lokalitách než ve venkovských farnostech. K potvrzení této teorie by však bylo zapotřebí podrobnější studium zaměřené na mobilitu populace.

Úmrtnost dospělých osob

Protože pravděpodobnost úmrtí významně záleží na věku osoby, je přirozené, že studium úmrtnostních poměrů musí vycházet z úmrtnosti podle věku. Pro starší dobu je pro studium úrovně úmrtnosti dospělých závažným limitujícím faktorem nedostatek dat o věkové skladbě žijícího obyvatelstva. Z toho důvodu řada historicko-demografických monografií údaje o úmrtnosti dospělých osob vůbec neobsahuje.

Tabulka 4 Skladba zemřelých podle věku a pohlaví (ve vybraných farních obvodech) ve druhé polovině 18. století

Věková skupina	Domažlice		Budyně		Smečno	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž
1760-1779						
0-14	653	743	581	533	581	534
15-49	128	66	204	167	201	210
50-59	57	43	76	98	73	90
60+	162	148	139	202	145	166
celkem	1000	1000	1000	1000	1000	1000
1780-1799						
	Domažlice		Budyně		Broumov	
0-14	546	631	586	557	643	561
15-49	158	118	181	148	110	154
50-59	98	55	51	79	73	63
60+	198	196	182	216	174	222
celkem	1000	1000	1000	1000	1000	1000

Pramen: Acta demographica IV.

Intenzitu úmrtnosti dospělých osob je možno na základě údajů anonymní excerptce, která v naší datové základně převládá, charakterizovat buď strukturní skladbou zemřelých nebo průměrným věkem zemřelých (starších 15 let), obojích dat získaných ale z údajů o věku skutečně zemřelých, nikoli tabulkové populace. Takto získaná data jsou zkreslena v důsledku zaokrouhlování údajů

o věku v pramenech a v důsledku případných deformací aktuální věkové struktury žijící populace; ta může být více či méně systematicky oslabována či naopak posilována migranty.

Proto lze jen velmi obtížně hodnotit úroveň úmrtnosti dospělých z dat získaných prostou excerpcí z matrik. Určitou vypovídací hodnotu o charakteru úmrtnosti má zřejmě nejspíše jen skladba zemřelých podle velkých věkových skupin, z nichž je patrné, jaký díl připadá na zemřelé děti do 15 let věku a jaký na zemřelé osoby ve vyšším věku. Přitom by asi nebylo vhodné přikládat větší důležitost regionálním rozdílům – vzhledem k nízkým počtům osob dožívajících se vyššího věku, (dle dat konskripce z roku 1754 bylo ve věku nad 50 let pouze 12 % osob) by bylo vhodnější uvažovat, že skutečné úmrtnostní poměry charakterizují spíše střední hodnoty.

Tabulka 5 Skladba zemřelých podle věku v Čechách na konci 18. století

Průměr let	do 7 let	7-17	17-40	40-50	50 a více	celkem
1785-1788	59,4	4,5	8,5	5,6	22,0	100,0
1798-1801	55,6	5,1	9,0	6,1	24,2	100,0

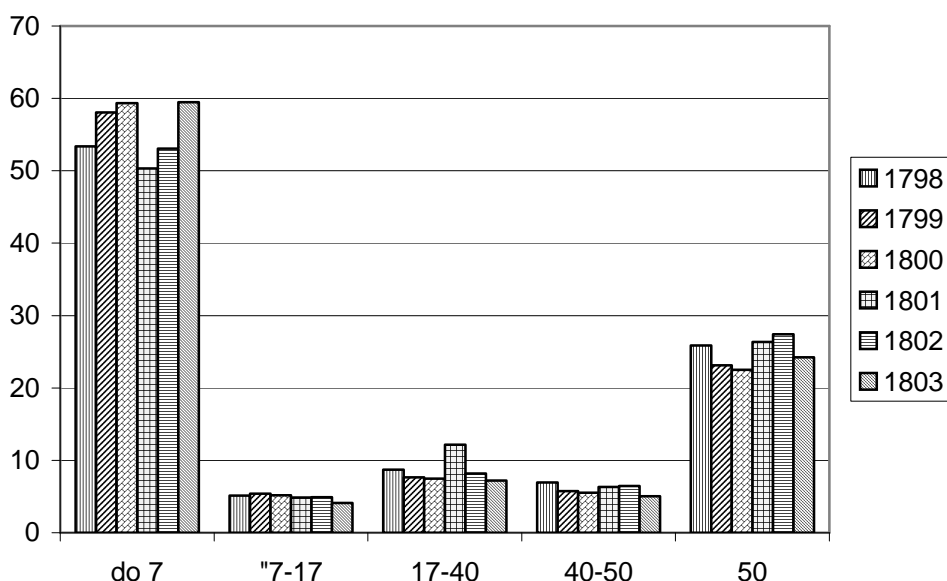
Pramen: Obyvatelstvo českých zemí ..., s. 104-105.

Podle dat ze zatím zpracovaných farností připadalo na úmrtí osob starších než padesát let zpravidla čtvrtina všech zemřelých. Stejně proporce má skladba zemřelých, jak ji poskytují první zachované zemské sumáře za Čechy z posledních let 18. století. Ty zároveň naznačují, že i těchto hrubých dat je možné pro analýzu populačního vývoje využít: značné roční výkyvy v počtech, (a podílech) zemřelých dětí v letech 1798-1803 jsou snadno vysvětlitelné, jestliže víme, že jde o období trvalého výskytu neštovic na našem území. Roky s nižším podílem zemřelých dětí do 7 let odpovídají rokům, kdy byl výskyt onemocnění a také úmrtí na neštovice nižší. Úměrně poklesu nebo vzestupu podílu zemřelých malých dětí naopak klesá nebo stoupá podíl zemřelých ve středním a vyšším věku.

Stejně lze strukturálních dat o věku zemřelých využít i při analýze některých jiných epidemií. například při epidemii moru v roce 1639, jak byla zachycena u sv. Jindřicha v Praze, se podíl dětí zemřelých ve věku 5-14 let zvýšil na 31 %, zatímco v jiných obdobích býval 5-7 %; z toho lze usuzovat, že morové nákaze v tom roce podléhali nejvíce mladiství a děti.³³

³³ L. FIALOVÁ, **Epidemie zaznamenané v matrikách u sv. Jindřicha na Novém městě pražském v první polovině 17. století**, DP 13, s. 231, 234.

Obrázek 6 Skladba zemřelých podle věku v Čechách v letech 1798-1803

Pramen: Obyvatelstvo českých zemí ..., s. 104-105.

Strukturální data o věku zemřelých mohou informovat jak o úmrtnostních poměrech, tak o zlepšování registrace. Zlepšování registrace věku zemřelých osob ve farnosti Odolena Voda během 18. století potvrzuje pokles podílu osob, u nichž byl zaznamenán úmrtní věk nad 80 let. Přesto je na konci 18. století ještě podstatně vyšší (více než čtvrtinový) než o třicet let později v průměru za celé Čechy. Téměř třetinový podíl, jak byl zaznamenán v předchozích letech, je nejen příliš vysoký, ale také odrazem zaokrouhlování k celým desítkám. Naproti tomu ale pokles podílu osob zemřelých ve věku 40-49 let z úhrnu zemřelých ve věku nad 40 let naznačuje trvalé mírné zlepšování úmrtnosti u osob středního věku (i kdyby to byl jen odraz přesunu zaokrouhlování věku ze 40 na 50 let). Pomíneme-li mimořádně nízké údaje z posledních dvaceti let, blíží se i tento podíl na konci pozorovaného období průměrným hodnotám z úhrnu Čech.³⁴ Obojí data tedy určitou vypovídací hodnotu mají.

Pokud jde o zjištěný průměrný věk, počítaný zpravidla jako vážený aritmetický průměr z rozložení zemřelých osob do věkových skupin, jeho hodnota je spíše orientační. Jeho výše je významně ovlivněna úrovní úmrtnosti kojenců a malých dětí. Proto se rozlišuje průměrný věk zemřelých celé populace a osob starších 15 let. Rozdíl je značný: Zatímco průměrný věk vypočtený

³⁴ Věková rozpětí a srovnávaná období byla zvolena s ohledem na data publikovaná za Čechy.

z úhrnu zemřelých se pohybuje v rozmezí zhruba 20-30 let, průměrný věk zemřelých dospělých osob byl přibližně o 25 až 30 let vyšší.³⁵

Tabulka 6 Podíly zemřelých ve vybraných věkových skupinách ve farnosti Odolena Voda v 18. století a v Čechách na počátku 19. století

Období	Podíl zemřelých ve věku 40-49 z úhrnu zemřelých starších než 40 let		Podíl zemřelých starších než 80 let z úhrnu zemřelých starších než 60 let	
	Odolena Voda	Čechy	Odolena Voda	Čechy
-1719	14,8	.	.	.
1720-1739	26,0	.	27,4	.
1740-1759	23,2	.	26,4	.
1760-1779	20,6	.	29,9	.
1780-1799	13,5	20,2*	26,0	.
1800-1805	.	18,7	.	.
1830-1834	.	.	.	20,6

* 1785-1799

Pramen: Obyvatelstvo českých zemí ..., s. 104-105, 109.

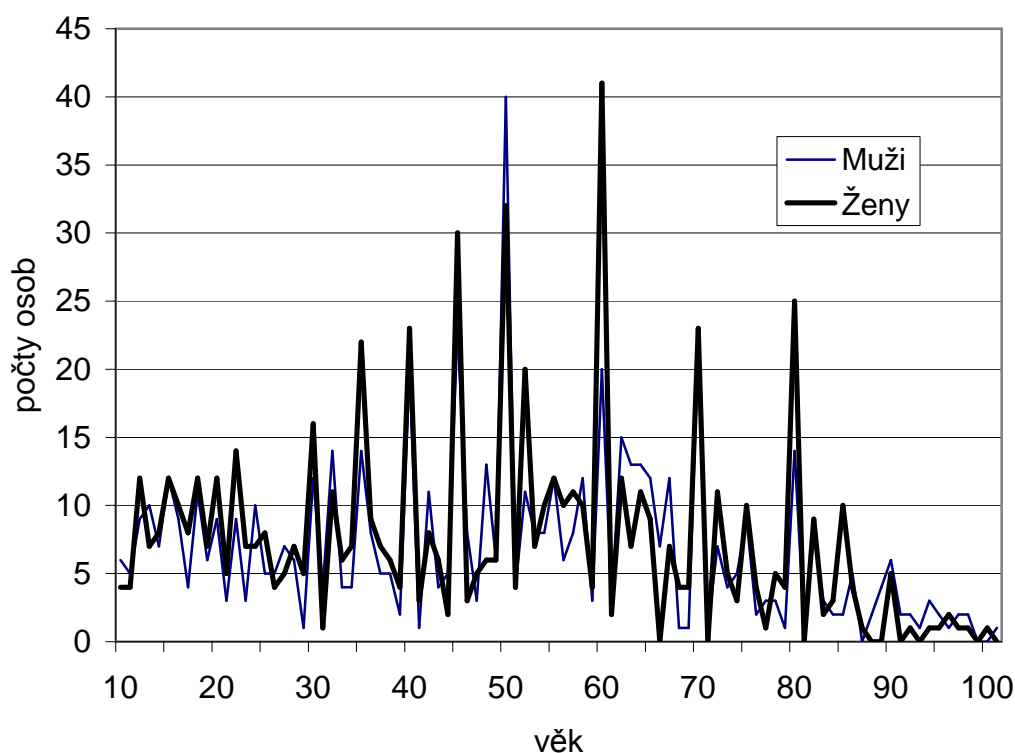
Je otázkou, nakolik je možno údaje o průměrném věku zemřelých využít k hlubší analýze úmrtnosti – výkyvy v úrovni průměrného věku mohou totiž odrážet jak změny v úrovni úmrtnosti, tak změny ve věkové struktuře žijící populace. To i za předpokladu, že jsou použita data úplná a správná. Protože výchozí data nemusí být úplná (například vinou podregistrace záznamů úmrtí malých dětí) a nejsou ani přesná (vinou zaokrouhlování věku zemřelých osob) jsou tyto údaje skutečně spíše orientační, i když z výrazných výkyvů je možné na strukturální změny v úmrtnosti také usuzovat. Tendenci zaokrouhlovat úmrtní věk starších osob dokládají data ještě z poloviny 19. století, i když je křivka přeci jen plynulejší. V obou případech je však zřejmý mnohem hrubší odhad u věku zemřelých žen než mužů.

Ke zjištění úmrtních poměrů dospělých osob by bylo ideální spojit soupisy osob s daty o zemřelých zaznamenaných v matrikách. Tato analýza však naráží na metodické problémy, kvůli které se o ní v podstatě u nás zatím nikdo nepokusil: záznamy v soupisech se týkají zpravidla obyvatelstva de jure, které se v lokalitě nemuselo dlouhodobě vůbec zdržovat (a záznam o nepřítomnosti mohl v soupisu chybět). V matrikách jsou záznamy o událostech, které se v místě staly – mohly se týkat i osob které nebyly poddány dané vrchnosti –

³⁵ Srvn. L. DOKOUPIL - L. NESLÁDKOVÁ, **Průměrný věk zemřelých v proto-statistickém období**. In: Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě, Historica - Geographica, C-17, 80, 1982, s.76-78. TÍŽ, Úmrtnost. In: **Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století**. Praha 1999, s.50-76.

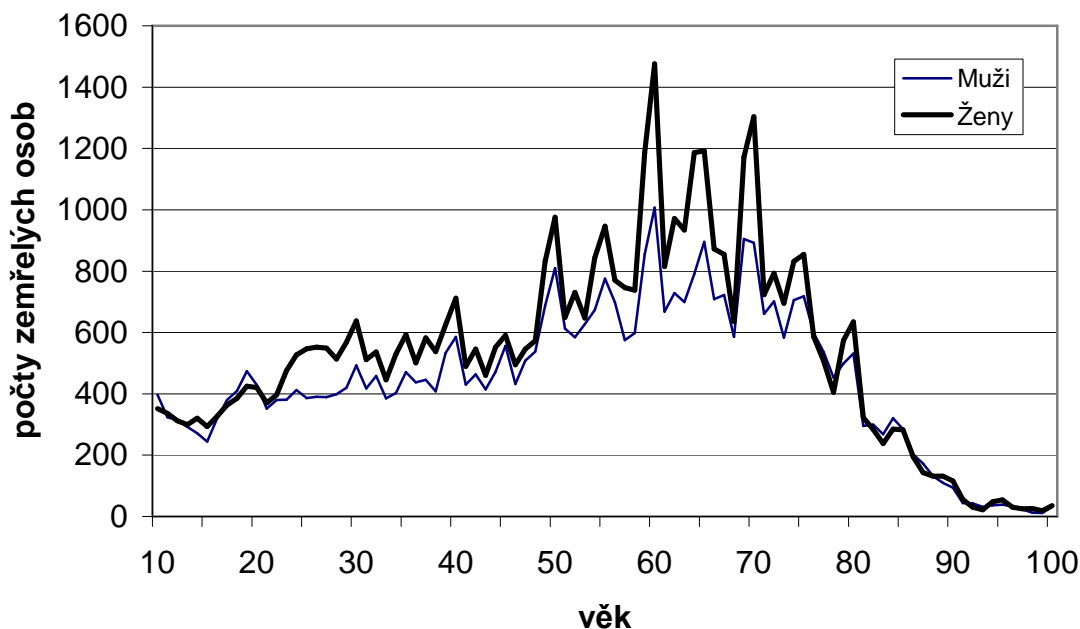
osob svobodných, jinak ale dlouhodobě se v místě zdržujících, ale také jen náhodně v místě přítomných. Naopak osoby dlouhodobě se zdržující na panství mohly náhodně zemřít nebo být pohřbeny v jiné farnosti, takže záznam o jejich úmrtí nemusel být v příslušné matrice vůbec zaznamenán. Využití obou pramenů tedy předpokládá značnou heuristiku, která nemusí být korunována stoprocentním úspěchem.

Obrázek 7 Počty zemřelých starších než 10 let podle věku a pohlaví ve farnosti Odolena Voda v letech 1720-1799

Téhož cíle, získání věkové skladby žijícího obyvatelstva, je možno dosáhnout pomocí rekonstrukce rodin. Tato metoda zjišťuje úroveň plodnosti vdaných žen v podstatě metodou longitudinální analýzy – týká se pouze těch žen, u nichž je známo, že žily v době pozorování v manželství. Do pozorování pak vstupují pouze ty osoby, i nichž je věrohodně zachycen věk při sňatku a při úmrtí nebo při výstupu z pozorování (při úmrtí partnera, dítěte apod.). Přitom se dává přednost údajům získaným podle záznamu o datu narození. Tím je však také známa věková struktura osob žijících v manželství. Proto je možné zjistit věkově specifickou úmrtnost těchto osob. Analýza se vždy týká pouze dospělé populace žijící (nebo někdy žijící) v manželství. K výpočtu úrovně úmrtnosti podle věku je možno použít buď specifické míry úmrtnosti podle věku nebo kvocientů úmrtnosti.

Obrázek 8 Počty zemřelých starších než 10 let podle věku a pohlaví v českých zemích v roce 1851

Pramen: Obyvatelstvo českých zemí ..., s. 121-131.

V českém historickém výzkumu se o zjištění úrovně úmrtnosti dle věku pokusil pouze Petr Mužík, který využil existence soupisů obyvatelstva Domažlic v letech 1823 až 1830.³⁶ I v jeho případě však byly počty zemřelých v některých případech velmi nízké, což vážně ztížilo další analýzu.

Uvedené metody bylo použito pro zjištění úrovně úmrtnosti obyvatelstva Budyně nad Ohří a Jablonce nad Nisou v 18. století na základě dat z rekonstrukce rodin.³⁷ Do pozorování byly zahrnuty pouze ty osoby, u nichž byl přesně zjištěn úmrtní věk podle data narození. Proto byl konečný soubor velmi malý - například u Jablonce nad Nisou šlo pouze o 314 mužů a 267 žen. Obdobná data byla publikována mj. pro ženskou populaci Ženevy z téhož období.³⁸

Srovnání získaných dat nevyznívá pro české lokality příliš příznivě. Jak úroveň úmrtnosti v Ženevě, tak pozdější data za Domažlice naznačují mnohem nižší úroveň úmrtnosti již od středního věku než byla data zjištěná v Budyni nebo v Jablonci. Otázkou je, zda data z českých lokalit v 18. století skutečně odrá-

³⁶ P. MUŽÍK, op. cit., s. 160.

³⁷ Data mi laskavě poskytli Ladislav Dušek a Walburga Wowková.

³⁸ L. HENRY, *Manuel de démographie historique*. Ženeva-Paříž 1967, s. 109.

**Tabulka 7 Úmrtnost dospělých podle věku a pohlaví
v Domažlicích v letech 1818-1827**

Věk	Muži	Ženy
15-19	1,2	4,9
20-24	7,5	4,9
25-29	6,6	7,0
30-34	7,1	6,5
35-39	6,6	14,8
40-44	10,5	12,0
45-49	14,8	14,1
50-54	14,9	23,5
55-59	26,2	29,3
60-64	38,8	37,7
65-69	53,3	60,0
70-79	98,4	138,6
80-89	325,0	516,7
90-99	400,0	

Pramen: Mužík, op. cit. s. 160.

žejí reálné úmrtnostní poměry nebo zda nejsou ovlivněna místními specifickými poměry a také nízkými počty osob, které vstupují do pozorování. Do pozorování totiž vstupují pouze ty osoby, u nichž bylo známo jak datum narození tak úmrtí, takže je pravděpodobné, že v souboru je nadhodnocen počet mladších zemřelých – některé osoby se ve starším věku mohly ze sledované lokality odstěhovat a zemřít jinde (např. u některého dítěte), takže z pozorování vypadly. Kromě toho jsou tato data ovlivněna zvýšenou hladinou úmrtnosti v letech 1771-1772. K získání věrohodných specifických úmrtností podle věku by proto bylo zřejmě vhodnější použít dat z méně dramatického období.³⁹ K ověření schůdnosti této metody zjištění věkově specifických měř o úmrtnosti by tudíž bylo zapotřebí mít k dispozici především podstatně širší datový soubor.

Jiný způsob, jak získat představu o hladině úmrtnosti podle věku, je aplikace modelových tabulek stabilní populace. Pro české země v období 18. století lze využít tabulek Coala a Demenyho.⁴⁰ Pro jeden typ (východ – east) byly totiž využity mj. i československé úmrtnostní tabulky z meziválečného a poválečného období. I když od 60. let byly sestaveny i novější tabulky, tabulky z 60. let se hodí se pro aplikaci na staré populace spíše než novější, neboť jsou založeny na starším řádu vymírání, jenž se lépe blíží poměrům před dvěma sty lety.

³⁹ Když se rozdělí zemřelé osoby podle doby, kdy zemřely, na dvě skupiny, na zemřelé v letech 1771-1772 a na ostatní, vliv vysoké úmrtnosti se projeví velmi výrazně. Bohužel se tím dále značně sníží počty případů.

⁴⁰ A.J. Coale – P. Demeny, regional model life tables and stable populations. Princeton 1966.

**Tabulka 8 Úmrtnost dospělých osob podle věku (ročníky narozených 1700-1749)
kvocienty úmrtnosti (na 1000 dožívajících se)**

Věk	Muži		Ženy		
	Jablonec nad Nisou	Budyně nad Ohří	Jablonec nad Nisou	Budyně nad Ohří	Ženeva
15-19	0,0	0,0	0,0	0,0	26,5
20-24	14,4	0,0	18,3	93,0	33,7
25-29	35,4	44,0	34,2	95,2	40,5
30-34	54,7	78,1	51,3	59,9	17,7
35-39	53,7	99,3	69,6	47,3	60,6
40-44	102,3	132,4	90,3	85,9	50,1
45-49	133,3	115,7	134,4	108,8	57,7
50-54	126,6	92,6	125,4	184,6	51,0
55-59	209,9	85,1	215,8	250,0	96,8
60-64	280,4	172,8	211,0	236,8	131,0
65-69	317,9	281,3	372,1	222,2	178,1
70-74	393,9	304,3	463,0	619,0	341,7
75-79	609,8	387,1	827,6	625,0	367,1
80+	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0

Pramen: Vlastní výpočet dle dat poskytnutých L. Duškem a W. Wowkovou, L. Henry, Manuel de démographie historique. Ženeva- Paříž 1967, s. 109.

Pro modelování situace je možno vyjít buď z odhadu úrovně reprodukce (hrubé míry úmrtnosti a porodnosti a úrovně růstu obyvatelstva) nebo ze zjištěné skladby zemřelých podle věku: stačí pak vybrat příslušnou „hladinu“. V tabulce 9 jsou uvedeny dvě různé úrovně ze skupiny východ, hladina 3 a hladina 10. Hladina 3 je charakterizována průměrným ročním růstu 5 % a odpovídá jí hrubá míra porodnosti 45 % pro ženy a 41 % pro muže, což je velmi blízké očekávaným hodnotám v 18. století.⁴¹ Této hladině však odpovídá příliš vysoká úroveň kojenecké úmrtnosti. Jestliže zvolíme hladinu bližší zjištěné úrovni úmrtnosti v kojeneckém věku v 18. století (hladina 10), odpovídají hrubé míry předpokládané úrovně (41,7 % pro ženy a 44,2 % pro muže) průměrnému ročnímu růstu 2 %.⁴² Modelové tabulky tak poskytnou nikoli přesnou informaci o řádu vymírání, ale naznačí, v jakém rámci se úmrtnostní poměry asi nacházely.

⁴¹ Tamtéž, s. 466, 480.

⁴² Tamtéž, s. 562, 576.

Tabulka 9 Míry úmrtnosti podle věku a pohlaví podle tabulek stabilní populace (model východ, hladina 3 a 10)

Věk	Hladina 3		Hladina 10	
	muži	ženy	muži	ženy
0	613,80	482,20	281,39	228,55
1	59,67	58,94	27,56	27,12
5	11,95	12,48	6,04	6,18
10	5,54	6,2	3,03	3,55
15	8,42	9,34	4,77	4,88
20	12,43	12,24	7,00	6,42
25	12,73	14,5	7,13	7,56
30	14,33	16,08	7,98	8,43
35	17,67	17,54	9,81	9,36
40	21,78	18,35	12,36	10,14
45	26,52	20	15,79	11,64
50	32,71	26,13	20,84	15,61
55	42,44	38,33	28,52	22,93
60	58,41	58,83	41,49	35,45
65	86,00	90,57	60,37	55,67
70	126,01	135,02	91,13	86,69
75	185,34	198,29	137,82	133,62
80	261,92	261,77	240,81	234,60

Pramen: A.J. Coale – P. Demeny, Regional Model Life Tables and Stable Populations. Princeton 1966, s. 440 a 446.

Závěr

Možnosti výzkumu úmrtnostních poměrů obyvatelstva v 18. století jsou ovlivněny kvalitou a dostupností používaných pramenů. Vzhledem k tomu, že zpravidla nejsou k dispozici údaje o věkové skladbě žijícího obyvatelstva, omezují se rozboru úmrtnosti dospělých osob většinou na zjištění skladby zemřelých podle věku a pohlaví. Nejlépe je proto prozkoumána úroveň úmrtnosti kojenců a malých dětí. V českých zemích byla úroveň kojenecké a dětské úmrtnosti prozkoumána v řadě sond z městského i venkovského prostředí. Na základě zjištěné obvyklé hladiny úmrtnosti je proto možno výsledků rozboru kojenecké úmrtnosti využít také zpětně ke kritice používaných pramenů.

Pramenná základna bohužel neposkytuje dostatek podkladů ke studiu úmrtnosti dospělých podle věku. K tomu by bylo možno v budoucnu využít ve větší míře výsledků soupisů obyvatelstva, pokud obsahují údaje o věku, případně sekundárních údajů z rekonstrukce rodin, neboť úroveň úmrtnosti by bylo možno studovat obdobně, jako se pomocí této rekonstrukce studuje úroveň plodnosti. Než se tak stane, je nutné vystačit s dostupnými daty, kterých je však třeba používat velmi obezřetně. Strukturální data o zemřelých osobách mohou být totiž významně ovlivněna věkovou skladbou příslušné populace. Třebaže

výzkum úmrtnosti má v českých zemích dlouhou tradici, rozhodně si zaslouží další pozornost. K získání detailnějších znalostí o úrovni úmrtnosti obyvatelstva tak nevede jiná cesta než postupné rozšiřování souboru validních dat.

Summary

NOTES ABOUT LIMITS AND CHANCES OF POPULATION MORTALITY ANALYSES IN THE CZECH LANDS IN THE 18TH CENTURY

Mortality analyses concerning the 18th century are influenced by the quality and accessibility of the used sources. In view of the fact that there is usually no information about age structure of the living population, the mortality analyses are usually limited to the description of structure of deaths by the age and sex. This is why the infant and small children mortality has been best explored. The text summarises methods that are used for mortality analyses in Czech historic demography.

Soupis farních matrik založených před rokem 1650 a uložených ve státních archivech

Čechy

Soupis dochovaných farních matrik, založených před rokem 1650 a uložených ve státních archivech na území České republiky je sestaven abecedně podle současného úředního názvu osady nebo města, které bylo sídlem farního obvodu. Bylo-li v rámci jednoho sídla více far, jsou všechny uvedeny pod názvem tohoto sídla a jsou rozlišeny názvem farního kostela. Uvádíme také příslušnost sídla farního obvodu k dnešnímu okresu. Pražské matriky jsou řazeny v rámci Prahy, která je pro účely tohoto seznamu obcí. Rozsah farních obvodů, který byl ve sledované době značný a měnil se, zachycen není. Není také uvedeno, do kolika svazků jsou dnes příslušné záznamy kompletovány, ani jejich signatury. V některých případech uvádíme, zda matriky byly založeny jako evangelické, případně jiné podrobnosti.

Ve sloupci „*Událost*“ je rozlišen typ záznamů: křty, které považujeme za záznamy o narozených dětech (N), sňatky (O) a zemřelé osoby (Z). RD označují „rodové katastry“. Ve sloupci „*Období záznamů*“ je uveden buď rok nejstaršího záznamu nebo období, které je zachyceno v těch zachovaných svazcích farních matrik, které obsahují záznamy ještě z první poloviny 17. století. Je uvedena informace pouze o těch typech záznamů, které začínaly nejpozději v roce 1650; jestliže je matrika tripartitní a zápisy pro ostatní události začínají později, zpravidla je neuvádíme. Ve sloupci „*Místo*“ je uvedeno sídlo příslušného státního oblastního archivu, kde jsou matriky uloženy.

Soupis je rozdělen do dvou částí – první obsahuje seznam farních matrik z území nalézajících se převážně na území Čech. Soupis matrik z Moravy a Slezska bude zařazen do dalšího svazku sborníku.

Soupis byl sestaven péčí Komise pro historickou a sociální demografii; podklady ze Státního oblastního archivu Praha zpracovala Vladimíra Hradecká, ze Státního oblastního archivu Třeboň Jiřina Psíková, ze Státního oblastního archivu Plzeň Jan Pelant, ze Státního oblastního archivu Litoměřice Ladislav Dušek a ze Státního oblastního archivu Zámorsk Jiří Kuba. Souhrn sestavila Ludmila Fialová.

Název farní osady	Okres	Událost	Období záznamů	Místo
Abertamy	Karlovy Vary	N O	1545-1674 1555-1674	Plzeň
Andělská Hora	Karlovy Vary	NOZ	1631-1663	Plzeň
Aš ¹	Cheb	N O Z	1629-1695 1632-1697 1649-1697	Plzeň
Bavorov	Strakonice	N	1641-1663	Třeboň
Benešov	Benešov	N N O Z	1623-1630 1646-1653 1623-1633, 1649-1653 1624-1633, 1651-1653	Praha
Benešov nad Černou	Český Krumlov	NOZ	1631-1659	Třeboň
Benešov nad Ploučnicí	Děčín	NOZ	1580-	Litoměřice
Beroun	Beroun	N O N O	1601-1633 1614-1618, 1623-1633 1632-1664 1633-1635	Praha
Bílina	Teplice	N O	1591-1604, 1619- 1640-	Litoměřice
Blatná	Strakonice	N O	1635-1682 1632-1682	Třeboň
Blížejev	Domažlice	N O Z	1644-1677 1644-1660 1644-1668	Plzeň
Blovice	Plzeň-jih	N	1647-1685	Plzeň
Boč	Karlovy Vary	N O Z	1573-1622 1612-1620 1585-1611	Plzeň
Boletice	Český Krumlov	N O Z	1644-1664 1653-1664 1653-1665	Třeboň
Boněnov	Tachov	NO	1624-1785	Plzeň
Brandýs nad Orlicí	Ústí nad Orlicí	NOZ	1641-1690	Zámorsk
Bražec	Karlovy Vary	N O	1641-1724 1646-1724	Plzeň
Brod nad Tichou	Tachov	NOZ	1638-1671	Plzeň
Brniště	Česká Lípa	N O Z	1592- 1593-1623, 1661- 1597-	Litoměřice

¹ Evangelická.

Název farní osady	Okres	Událost	Období záznamů	Místo
Broumov	Náchod	N O Z	1632-1684 1632-1759 1632-1745	Zámorsk
Březno u Chomutova	Chomutov	NOZ	1580-	Litoměřice
Bubovice	Beroun	N	1639-1685	Praha
Budětice	Klatovy	N	1645-1674	Plzeň
Budňany (Karlštejn)	Beroun	NO	1601-1651	Praha
Bukovník	Klatovy	N	1640-1650	Plzeň
Cerekvice nad Loučnou	Svitavy	NOZ	1618-1666	Zámorsk
Častolovice	Rychnov nad Kněžnou	NO	1638-1678	Zámorsk
Čeliv	Tachov	O Z	1623-1624 1614-1635, 1645-1647	Plzeň
Černošín	Tachov	N O	1624-1700 1633-1700	Plzeň
Černovice	Pelhřimov	N O Z	1647-1736 1648-1741 1647-1728	Třeboň
Červená Řečice	Pelhřimov	N O Z	1644-1699 1645-1699 1672-1699	Třeboň
Česká Třebová	Ústí nad Orlicí	N OZ	1635-1714 1640-1714	Zámorsk
České Budějovice	České Budějovice	N N N O O	1615-1630 1644-1646 1647-1649 1644-1646 1647-1661	Třeboň
České Meziříčí	Rychnov nad Kněžnou	N OZ	1636-1713 1670-1713	Zámorsk
Český Brod	Kolín	NO Z	1632-1674 1634-1674	Praha
Český Krumlov	Český Krumlov	N O Z	1591-1601 1591-1597 1591-1597	Třeboň
Český Rudolec	Jindřichův Hradec	N OZ	1649-1770 1652-1770	Třeboň
Číhaná	Plzeň-sever	N O	1635-1648 1650-1716	Plzeň
Číměř	Jindřichův Hradec	N O	1606-1675 1606-1722	Třeboň

Název farní osady	Okres	Událost	Období záznamů	Místo
Čistá	Rakovník	N O	1638-1667 1649-1667	Praha
Čistá	Sokolov	N O Z	1626-1739 1627-1753 1636-1794	Plzeň
Čistá	Svitavy	N Z O	1629-1730 1640-1730 1629-1747	Zámorsk
Děčín	Děčín	N OZ	1600- 1596-	Litoměřice
Dešná	Jindřichův Hradec	N OZ	1624, 1627, 1628, 1653-1729 1657-1759	Třeboň
Dobranov	Česká Lípa	NOZ	1585-1593, 1652-	Litoměřice
Dobřany	Plzeň-jih	N O Z	1623-1679 1631-1683 1631-1665	Plzeň
Dolní Bělá	Plzeň-sever	N O Z	1641-1650 1646-1650 1646-1649	Plzeň
Dolní Dvořiště	Český Krumlov	N	1633-1716	Třeboň
Dolní Lukavice	Plzeň-sever	N	1650-1765	Plzeň
Domažlice	Domažlice	N O	1631-1672 1637-1652	Plzeň
Doupov	Karlovy Vary	N OZ	1623-1655 1624-1654	Plzeň
Drahoňův Újezd	Rokycany	N	1627, 1631-1683	Plzeň
Dřenic	Cheb	N O Z	1570-1590, 1645-1716 1572-1590, 1645-1715 1645-1716	Plzeň
Dvůr Králové nad Labem	Trutnov	NOZ NOZ	1627-1648 1649-1666	Zámorsk
Fort ²	Trutnov	NOZ	1606-1669	Zámorsk
Heřmánkovice	Náchod	N O Z	1628-1748 1628-1748 1628-1748	Zámorsk
Hlinsko	Chrudim	NOZ	1624-1702	Zámorsk
Holice	Pardubice	NOZ	1642-1677	Zámorsk
Holýšov	Domažlice	N O	1650-1767 1649-1766	Plzeň

² Matrika založena jako luterská.

Název farní osady	Okres	Událost	Období záznamů	Místo
Hora sv. Kateřiny	Most	N O Z	1604- 1629- 1606-	Litoměřice
Horažďovice	Klatovy	N	1644-1658	Plzeň
Horní Blatná	Karlovy Vary	N O Z	1539-1621, 1624-1646 1542-1635, 1650-1676 1541-1564, 1650-1676	Plzeň
Horní Branná	Semily	NO	1648-1658	Zámorsk
Horní Dvořiště	Český Krumlov	NO Z	1649-1666 1650-1666	Třeboň
Horní Lomany	Cheb	N O	1628-1729 1626-1708	Plzeň
Horní Maršov	Trutnov	N OZ	1641-1672 1643-1672	Zámorsk
Horní Pěna	Jindřichův Hradec	NO	1610-1611, 1623-1637	Třeboň
Horní Slavkov	Sokolov	N O	1557-1567, 1583-1679 1625-1756	Plzeň
Horní Stropnice	České Budějovice	NOZ NOZ	1631-1641 1642-1712	Třeboň
Horní Vernéřovice	Trutnov	NOZ	1644-1676	Zámorsk
Horšovský Týn	Domažlice	N O Z	1643-1683 1646-1683 1643-1699	Plzeň
Hranice ³	Cheb	N O Z	1585-1674 1616-1660 1581-1649	Plzeň
Hosín	České Budějovice	NO N O Z	1599-1648 1649-1668 1650-1667 1664-1667	Třeboň
Hostinné	Trutnov	NOZ	1638-1643 1644-1652	Zámorsk
Hořovice	Beroun	NO	1649-1678	Praha
Huntířov	Děčín	NZ O	1616- 1602-	Litoměřice
Cheb	Cheb	N O	1565-1662 1575-1695	Plzeň
Chlum Svate Maří	Cheb	N	1643-1716	
Chomutov	Chomutov	N OZ	1606- 1626-	Litoměřice

³ Evangelická.

Název farní osady	Okres	Událost	Období záznamů	Místo
Chotěšov	Plzeň-jih	N O	1599-1658 1614-1660	Plzeň
Choustníkovo Hradiště	Trutnov	NOZ	1635-1672	Zámorsk
Chrudim	Chrudim	N	1630-1658	Zámorsk
Chvojn	Pelhřimov	N O N ⁴	1627-1711 1653-1711 1645-1669	Třeboň
Chýnov	Tábor	N O Z	1610-1686 1610-1620, 1635-1636, 1640-1686 1610-1620	Třeboň
Jablonné nad Orlicí	Ústí nad Orlicí	NOZ	1636-1663	Zámorsk
Jáchymov	Karlovy Vary	N O Z	1560-1593 1531-1624, 1626-1632, 1634-1749; index 1604-1751 1630-1631, 1636, 1641	Plzeň
Jaromeř	Náchod	N O	1628-1705 1650-1705	Zámorsk
Jenkov	Teplice	N OZ	1599-1618, 1628- 1583-1919, 1640-	Litoměřice
Jičín	Jičín	N N NOZ	1623-1631 1631-1635 1635-1651	Zámorsk
Jindřichovice	Sokolov	N O Z	1582-1598, 1628-1659 1641-1659 1628-1659	Plzeň
Jistebnice	Tábor	O N	1618-1628 1647-1680	Třeboň
Kadaň	Chomutov	N O Z	1558-1614, 1637- 1558-1622, 1637- 1620-	Litoměřice
Kájov	Český Krumlov	N O	1633-1686 1646-1687	Třeboň
Kamenná Horka	Svitavy	N NOZ	1614-1655 1614-1700	Zámorsk
Kamenný Újezd	České Budějovice	NO	1630-1670	Třeboň
Kaplice	Český Krumlov	N O Z	1642-1667 1642, 1633, 1661-1665 1642-1643, 1653-1658	Třeboň

⁴ Torzo u Červené Řečice

Název farní osady	Okres	Událost	Období záznamů	Místo
Kapličky	Český Krumlov	N O RD	1642-1696 1644-1695 1642-1931	Třeboň
Karlovy Vary	Karlovy Vary	N O Z	1569-1603, 1605-1688 1569-1690 1584, 1597, 1605-1624, 1628-1709	Plzeň
Kasejovice	Plzeň-jih	N	1624-1625, 1646-1647, 1649-1652	Plzeň
Kašperské Hory	Klatovy	N	1627-1634	Plzeň
Katovice	Strakonice	N O Z	1623-1675 1643-1675 1623-1720	Třeboň
Kdyně	Domažlice	NOZ	1635-1678	Plzeň
Kladruby	Tachov	N	1625-1668	Plzeň
Klatovy	Klatovy	NZ O	1648-1705 1648-1707	Plzeň
Klenčí pod Čerchovem	Domažlice	N	1647-1664	Plzeň
Kolín	Kolín	N O Z NOZ	1610-1648 1628-1648 1610-1640 1648-1667	Praha
Kolinec	Klatovy	NO	1644-1658	Plzeň
Kopidlno	Jičín	N O	1634-1682 1639-1682	Zámorsk
Kostelec	Tachov	N	1645-1701	Plzeň
Kostelec nad Labem	Mělník	NOZ	1631-1650	Praha
Kostelec nad Orlicí	Rychnov nad Kněžnou	N	1623-1666	Zámorsk
Kostelní Bříza	Sokolov	OZ	1650-1685	Plzeň
Kouřim	Kolín	N O Z	1608-1651 1608-1639 1612-1632	Praha
Kozlov	Karlovy Vary	N	1618-1622	Plzeň
Krajková	Sokolov	N O Z	1616-1666 1604-1607, 1615-1666 1615-1666	Plzeň
Kraslice	Sokolov	N O Z	1608-1653 1608, 1611-1632 1608	Plzeň
Krásné Údolí	Karlovy Vary	NZ O	1647-1714 1648-1714	Plzeň

Název farní osady	Okres	Událost	Období záznamů	Místo
Krásno	Sokolov	N O Z	1552-1660 1577-1629, 1633, 1638-1660 1577-1579, 1582-1617, 1639-1640, 1645	Plzeň
Křakov	Domažlice	N O Z	1640-1737 1644-1737 1643-1737	Plzeň
Kynšperk nad Ohří	Sokolov	NO Z	1634-1658 1647-1691	Plzeň
Ktiš	Prachatice	NOZ	1641-1683	Třeboň
Kukleny ⁵	Hradec Králové	NO	1641-1669	Zámorsk
Kutná Hora sv. Jakub sv. Barbora P. Marie na Náměti	Kutná Hora	NO NO N O NOZ NOZ NOZ NOZ N N	1573-1586 1591-1600 1638-1650 1629-1650 1573-1583 1584-1597 1598-1612 1613-1625 1597-1618 1619-1627	Praha
Lanškroun	Ústí nad Orlicí	NOZ ⁶ NOZ	1625-1665 1631-1665	Zámorsk
Lázně Kynžvart	Cheb	NOZ ⁷	1631-1676	Plzeň
Ledeč nad Sázavou	Havlíčkův Brod	N OZ	1634-1676 1634-1745	Zámorsk
Lestkov	Tachov	NOZ	1649-1681	Plzeň
Letohrad	Ústí nad Orlicí	NOZ	1646-1671	Zámorsk
Libědice	Chomutov	NOZ	1594-	Litoměřice
Lišov	České Budějovice	N OZ	1642-1699 1642-1661	Třeboň
Litice	Plzeň-město	N OZ	1640-1699 1649-1699	Plzeň
Litomyšl	Svitavy	N O Z	1622-1661 1625-1691 1641-1663	Zámorsk
Lobzy	Sokolov	NO Z	1640-1698 1644-1698	Plzeň
Lomnice	Sokolov	N	1646-1675	Plzeň

⁵ Dnes součást Hradce Králové.

⁶ Původně jedna matrika, po rozpadu původní vazby dodatečně svázána do dvou knih.

⁷ Opis.

Název farní osady	Okres	Událost	Období záznamů	Místo
Louchov	Chomutov	N O Z	1586-1623, 1629-1716, 1764- 1587-1623, 1643-1715, 1784- 1591-1622, 1642-1715, 1784-	Litoměřice
Luka	Karlovy Vary	NO Z	1592-1624, 1636-1673 1592-1624	Plzeň
Luže	Chrudim	NOZ	1623-1677	Zámorsk
Malenovice	Strakonice	NZ O	1640-1671 1643-1671	Třeboň
Malý Bor	Klatovy	N O	1644-1681 1645-1648	Plzeň
Manětín	Plzeň-sever	N O	1637, 1639, 1646-1681 1637-1722	Plzeň
Mariánské Radčice	Most	N OZ	1607- 1606-1624, 1684-	Litoměřice
Martínkovice	Náchod	N O Z	1605-1657 1605-1679 1605-1641	Zámorsk
Meclov	Domažlice	N O Z	1599-1659 1599-1603, 1608-1615, 1625-1651 1599-1620, 1642-1659	Plzeň
Mělník	Mělník	NO Z	1623-1653 1628-1642	Praha
Městečno Trnávka	Svitavy	N O	1650-1720 1635-1720	Zámorsk
Město Touškov	Plzeň-sever	N O	1636-1671 1637, 1640-1650	Plzeň
Miletín	Jičín	NO	1636-1665	Zámorsk
Milevsko	Písek	N O	1629-1665 1632-1663	Třeboň
Mimoň	Česká Lípa	N O Z	1616- 1632- 1631-	Litoměřice
Mírotice	Písek	N O	1638-1659 1639-1640, 1656-1658	Třeboň
Mirovice	Písek	NO Z	1646-1684 1674-1684	Třeboň
Mladá Boleslav	Mladá Boleslav	N N O	1616-1645 1645-1673 1645-1665	Praha
Mnichov	Cheb	NOZ	1648-1677	Plzeň

Název farní osady	Okres	Událost	Období záznamů	Místo
Mnichovice	Praha-východ	N OZ	1629-1688 1662-1688	Praha
Moldava	Teplice	N OZ	1608-1624, 1633- 1608-1624, 1639-	Litoměřice
Moravská Třebová	Svitavy	N ⁸ Z ⁹ N O Z	1587-1635 1587-1640 1636-1675 1641-1687 1640-1694	Zámorsk
Most	Most	O Z	1621- 1650-	Litoměřice
Mšeno	Mělník	NO	1635-1686	Praha
Mutěňín	Domažlice	N	1646-1654	Plzeň
Myslív	Klatovy	N O	1643-1644, 1646-1668 1649-1668	Plzeň
Nebanice	Cheb	N O Z	1604-1627, 1643, 1647 1604-1626 1604-1627	Plzeň
Nečtiny	Plzeň-sever	N O	1610, 1617, 1643, 1645-1734 1636, 1641	Plzeň
Nejdek	Karlovy Vary	N O Z	1562-1586, 1596-1597, 1599-1676, index 1557-1783 1563-1582, 1584-1586, 1596-1597, 1599-1677, index 1557-1783 1562-1582, index 1563-1822	Plzeň
Němčice	Klatovy	N	1639-1673	Plzeň
Nová Role	Karlovy Vary	N	1646-1706	Plzeň
Nová Ves v Horách	Most	NOZ	1608-	Litoměřice
Nové Město pod Smrkem	Liberec	NO Z	1607-1613, 1641- 1642-	Litoměřice
Nové Hrady	České Budějovice	N OZ	1630-1679 1631-1679	Třeboň
Nové Hrady	Chrudim	N	1638-1685	Zámorsk
Nové Město nad Metují	Náchod	N O	1641-1662 1642-1662	Zámorsk

⁸ Matrika založena jako luterská.

⁹ Matrika založena jako luterská.

Název farní osady	Okres	Událost	Období záznamů	Místo
Nové Sady	Jindřichův Hradec	N O	1644-1716 1656-1716	Třeboň
Novosedlice	Teplice	N	1594-	Litoměřice
Nový Bydžov	Hradec Králové	NO	1650-1658	Zámorsk
Nymburk	Nymburk	NO NO ¹⁰	1645-1691 1643-1710	Praha
Oloví	Sokolov	NZ O	1570-1667 1560-1667	Plzeň
Opatov	Svitavy	NOZ	1625-1690	Zámorsk
Ostrov	Karlovy Vary	N O	1561-1664 1560-1624	Plzeň
Otročin	Karlovy Vary	N	1647-1673	Plzeň
Ovesné Kladruby	Cheb	NZ O	1616-1738 1619-1738	Plzeň
Pacov	Pelhřimov	NO	1636-1691	Třeboň
Pardubice	Pardubice	N NO ¹¹	1633-1701 1641-1654	Zámorsk
Pernink	Karlovy Vary	N O Z	1585-1711 1624, 1635, 1637, 1640-1711 1632-1711	Plzeň
Petrovice	Klatovy	N O	1642-1684 1639-1649	Plzeň
Písek	Písek	NOZ N	1625-1640 1640-1656	Třeboň
Pístov	Tachov	N O Z	1634-1692 1635-1710 1634-1710	Plzeň
Pištín	České Budějovice	NOZ	1645-1667	Třeboň
Planá	Plzeň-sever	N	1644-1708	Plzeň
Planá	Tachov	N O Z	1591-1614, 1624-1655 1640-1646 1626-1630, 1647-1681	Plzeň
Plánice	Tachov	N	1637-1680	Plzeň
Plzeň – sv. Bartoloměj	Plzeň-město	NOZ	1648-1689	Plzeň
Poběžovice	Domažlice	N O Z	1599-1615, 1646- 1658 ¹² 1599-1613, 1615-1616 1599-1602, 1608-1619	Plzeň

¹⁰ Jen pro Nymburk.

¹¹ Soudobý duplikát.

¹² Torzo.

Název farní osady	Okres	Událost	Období záznamů	Místo
Podbořany	Louny	N O Z	1580- 1600- 1583-	Litoměřice
Poděbrady	Nymburk	NO	1647-1679	Praha
Podmokly	Děčín	NO Z	1596- 1613-	Litoměřice
Pohled	Havlíčkův Brod	N	1643-1686	Zámorsk
Police nad Metují	Náchod	N OZ	1640-1664 1650-1664	Zámorsk
Polička	Svitavy	N O	1642-1764 1648-1712	
Polná na Šumavě ¹³	Český Krumlov	N	1647-1661	Třeboň
Pomezí nad Ohří	Cheb	NOZ	1610-1670	Plzeň
Potvorov	Plzeň-sever	N	1650-1692	Plzeň
Praha: Hradčany sv. Víta		N N O	1606-1642 1645-1657 1648-1662	Hl. m. Praha
Malá Strana Panny Marie pod řetězem		NO N O	1622-1676 1638-1745 1622-1745	
sv. Mikuláše		N O Z N O	1616-1638 1615-1638 1623-1625 1630-1658 1630-1669	
sv. Tomáše		N O NO N	1590-1632 1588-1632 1632-1649 1649-1696	
Nové Město sv. Jindřicha		N N N N O Z Z Z Z Z	1584-1593, 1598 1620-1629 1630-1638 1630-1656 1593-1594, 1599-1618 1607-1613 1613-1620 1620-1626 1627-1643 1644-1662	

¹³ Dnes na katastru obce Bohdalovice.

Název farní osady	Okres	Událost	Období záznamů	Místo
sv. Petra na Poříčí sv. Štěpána		N ¹⁴	1590-1741	
		O	1652-1744	
		Z	1687-1743	
		N	1639-1658, 1666	
		O	1639-1659, 1666	
		N	1610-1640	
		N	1640-1663	
Staré Město sv. Ducha		O	1641-1663	
		N	1638-1721	
		O	1641-1721	
sv. Františka sv. Haštala		Z	1673-1721	
		NO	1626-1655	
		N	1614-1635	
sv. Jakuba		N	1635-1729	
		O	1642-1729	
		Z	1636-1726	
		N	1592-1618	
		O	1598-1613	
		O	1632-1710	
		Z	1632-1657	
sv. Kříže Většího Panny Marie na Louži Panny Marie před Týnem		N	1635-1657	
		Z	1636-1713	
		N	1640-1666	
		N	1625-1656	
		O	1628-1656	
		N	1623-1637	
		N	1638-1663	
sv. Martina ve Zdi sv. Valentina Vyšehrad sv. Petra a Pavla		O	1632-1672	
		N	1649-1677	
		O	1655-1669	
Prachatice	Prachatice	N	1636-1637, 1678-1704	Třeboň
		N	1636-1637, 1678-1704	
Prusiny	Prusiny	NO	1615-1684	
Prusiny	Plzeň-jih	NO	1632-1659	Třeboň
Přelouč	Přelouč	Z	1642	Plzeň
		N	1637-1649	Zámorsk
Přepychy	Přepychy	NOZ	1650-1665	Zámorsk
		N	1636-1678	Zámorsk
		O	1638-1678	
Příbram	Příbram	Z	1639-1678	Praha
		N	1641-1667	

¹⁴ Výpisy z roku 1745 pro kyjskou farnost.

Název farní osady	Okres	Událost	Období záznamů	Místo
Přídolí	Český Krumlov	NOZ RD	1648-1686 1648-1894	Třeboň
Pšovka	Mělník	NOZ NO NO N ¹⁵ N ¹⁶ O ¹⁷ Z ¹⁸	1614-1627 1632-1644 1644-1654 1616-1705, 1740-1792 1617-1704, 1740-1784 1625-1705, 1740-1792 1617-1718, 1740-1792	Praha
Purkarec	České Budějovice	N	1649-1655	Třeboň
Rabštejn nad Střelou	Plzeň-sever	N O	1639, 1643-1668 1647	Plzeň
Radomyšl	Strakonice	N	1642-1691	Třeboň
Rakovník	Rakovník	N O	1625-1666 1641-1666	Praha
Rokytnice v Orlických Horách	Rychnov nad Kněžnou	N OZ	1636-1659 1636-1671	Zámorsk
Roveň	Rychnov nad Kněžnou	N O Z	1635-1659 1635-1651 1635-1654	Zámorsk
Rožmberk nad Vltavou	Český Krumlov	N O Z RD	1624-1657 1624-1641 1624-1635, 1630-1654 1624-1946	Třeboň
Rožmitál na Šumavě	Český Krumlov	N OZ	1650-1720 1630-1720	Třeboň
Rychnov nad Kněžnou	Rychnov nad Kněžnou	NO	1629-1652	Zámorsk
Rychnov nad Malší	Český Krumlov	N O	1646-1702 1647-1729	Třeboň
Sázava	Kutná Hora	NOZ ¹⁹	1653-1704	Praha
Sedlec	Karlovy Vary	N O Z	1571-1624, 1633-1730 1571-1606, 1633-1747 1612-1624, 1649-1747	Plzeň
Sedlec	Karlovy Vary	N O Z	1571-1624, 1633-1730 1571-1606, 1633-1747 1612-1624, 1649-1747	Plzeň
Sedlec (-Prčice)	Benešov	NOZ	1640-1653	Praha

¹⁵ Neúplné zápisy.¹⁶ Jen pro nemanželské, neúplné zápisy.¹⁷ Neúplné zápisy.¹⁸ Neúplné zápisy.¹⁹ Vloženy zápisy o křtech a sňatcích z Kolínska a Kouřimska v l. 1639-1641.

Název farní osady	Okres	Událost	Období záznamů	Místo
Sedlice	Strakonice	N	1643-1682	Třeboň
Semněvice	Domažlice	N	1646-1675	Plzeň
Sezemice	Pardubice	NO	1636-1703	Zámorsk
Skapce	Tachov	N	1629-1698	Plzeň
Slaný	Kladno	N O NOZ	1597-1617 1595-1617 1618-1650	Praha
Slapy nad Vltavou	Praha-západ	O	1644-1701	Praha
Slatinice ²⁰	Most	NO Z	1609- 1626	Litoměřice
Slavonice	Jindřichův Hradec	N O	1647-1704 1649-1784	Třeboň Třeboň
Slivice	Příbram	NO Z	1637-1672 1635-1672	Praha
Slunečná (Žumberk)	Prachatice	N O Z	1631-1668 1637-1638 1637-1641	Třeboň
Smrkovec ²¹	Cheb	N O Z	1569-1620, 1641-1729 1569-1621, 1641-1729 1571-1589, 1641-1729	Plzeň
Soběslav	Tábor	N	1639-1700	Třeboň
Soběsuky	Chomutov	NO Z	1591 1596	Litoměřice
Sokolov	Sokolov	N O Z	1630-1657 1628-1646 1628-1640	Plzeň
Solnice	Rychnov nad Kněžnou		1647-1678	Rychnov nad Kněžnou ²²
Staňkov	Domažlice	N	1648-1680	Plzeň
Stanovice	Karlovy Vary	NO Z	1597-1630, 1642-1693 1621-1630, 1642-1686	
Staré Hobzí	Jindřichův Hradec	N OZ	1642-1692 1654-1692	Třeboň
Staré Město	Svitavy	N O Z	1634-1689 1633-1757 1632-1757	Zámorsk
Staré Sedliště	Tachov	N O	1629-1685 1630-1685	Plzeň

²⁰ Dnes na katastru obce Malé Březno.

²¹ Zaniklá osada obce Lázně Kynžvart; katastrální území je v okrese Sokolov.

²² Státní okresní archiv.

Název farní osady	Okres	Událost	Období záznamů	Místo
Stárvov	Náchod	NZ	1644-1687	Zámorsk
		O	1650-1687	
Stráž	Tachov	N	1588-1643	Plzeň
Stráž nad Nežárkou	Jindřichův Hradec	N	1600-1649	Třeboň
		O	1600-1609	
		Z	1600-1648	
Strážov	Klatovy	NO	1631-1669	Plzeň
Strenice	Mladá Boleslav	N	1640-1688	Praha
Střibrov	Tachov	N	1645-1675	Plzeň
		O	1647-1666	
		Z	1645-1660	
Sv. Jan pod Skalou	Beroun	NO	1647-1668	Praha
		N	1647-1749	
Svéraz	Český Krumlov	N	1647-1685	Třeboň
		OZ	1650-1685	
Svitavy	Svitavy	NOZ	1599-1687	Zámorsk
Svojsín	Tachov	NO	1633-1666	Plzeň
Šitboř	Domažlice	N	1624-1667	Plzeň
		O	1630-1667	
Šluknov	Děčín	N	1615-1668, 1695-	Litoměřice
		O	1620-	
		Z	1658-	
Šonov (u Broumova)	Náchod	NOZ	1605-1634	Zámorsk
		NOZ	1643-1741	
Štítary	Domažlice	N	1636-1656	Plzeň
Štoky	Havlíčkův Brod	NOZ ²³	1601-1720	Zámorsk
Tachov	Tachov	N	1634-1669	
		O	1635-1669	
Tatenice	Ústí nad Orlicí	N	1641-1701	Zámorsk
		O	1641-1786	
		Z	1641-1731	
Těnovice	Plzeň-jih	N	1636-1644, 1646-1647	Plzeň
Teplá-město	Karlovy Vary	NOZ	1594-1667	Plzeň
Teplice nad Metují	Náchod	NO	1650-1688	Zámorsk
		Z	1649-1688	
Tocov	Karlovy Vary	N	1628-1730	Plzeň
		O	1632-1773	
Trhové Sviny	České Budějovice	NOZ	1649-1688	Třeboň
Třebeň	Cheb	N	1591-1690	Plzeň
		O	1593-1690	
Třeboň	Jindřichův Hradec	N	1630-1659	Třeboň

²³ Založena jako luterská.

Název farní osady	Okres	Událost	Období záznamů	Místo
Tušimice	Chomutov	N O Z	1600-1631, 1648- 1670- 1650-	Litoměřice
Údrč	Karlovy Vary	NOZ	1633-1684	Plzeň
Úhošťany	Chomutov	N O Z	1608- 1621- 1650-	Litoměřice
Újezd Svatého Kříže	Domažlice	NOZ	1629-1679	Plzeň
Ústí nad Labem	Ústí nad Labem	N O Z	1579-1608, 1621- 1635- 1671-	Litoměřice
Ústí nad Orlicí	Ústí nad Orlicí	N	1626-1699	Zámorsk
Úterý	Plzeň-sever	NZ	1622-1657	Plzeň
Valkeřice	Děčín	N O Z	1610-1625, 1645- 1646- 1645-	Litoměřice
Vamberk	Rychnov nad Kněžnou	N OZ	1647-1665 1649-1665	Zámorsk
Varnsdorf	Děčín	N OZ	1571-1584, 1634- 1634-	Litoměřice
Velešín	Český Krumlov	NO	1644-1686	Třeboň
Velhartice	Klatovy	NO	1624-1638	Plzeň
Velichov	Karlovy Vary	N O Z	1633-1650 1630-1665 1628-1667	Plzeň
Vendolí	Svitavy	NOZ	1602-1652	Zámorsk
Verněřovice	Náchod	N O Z	1629-1664 1637-1664 1628-1664	Zámorsk
Ves Touškov	Plzeň-jih	N O	1636-1650 1650-1757	Plzeň
Veselí nad Lužnicí	Tábor	N	1641-1679	Třeboň
Vidžín	Plzeň-sever	NO Z	1621-1698 1636-1699	Plzeň
Vimperk	Prachatice	O	1646, 1647, 1651-1669	Třeboň
Vlašim	Benešov	NO	1648-1655	Praha
Vodňany	Strakonice	N	1648-1680	Třeboň
Volenice	Strakonice	N O	1640-1678 1640-1701	Třeboň
Volyně	Strakonice	N O Z	1616-1629, 1638-1651 1629, 1640-1648 1640-1641	Třeboň

Název farní osady	Okres	Událost	Období záznamů	Místo
Všeruby	Domažlice	N O	1643-1729 1644-1728	Plzeň
Všestudy	Chomutov	N	1611-	Litoměřice
Vysoké Mýto	Ústí nad Orlicí	NOZ ²⁴	1609-1686	Zámorsk
Vyšší Brod	Český Krumlov	N O Z RD	1587-1655 1620-1624, 1640 1622-1624, 1632-1633, 1640-1653 1700-1885	Třeboň
Záblatí	Prachatice	NOZ	1647-1660	Třeboň
Zakšov	Karlovy Vary	NOZ	1650-1760	Plzeň
Zdoňov	Náchod	NOZ ²⁵	1616-1677	Zámorsk
Žatec	Louny	N O Z	1616-1623, 1630- 1616- 1669-	Litoměřice
Žebnice	Plzeň-sever	N	1639-1701	Plzeň
Žinkovy	Plzeň-jih	N	1650-1680	Plzeň
Žlutice	Karlovy Vary	NOZ	1632-1663	Plzeň

²⁴ Založena jako luterská.

²⁵ Založena jako luterská.

RECENSE A ZPRÁVY

Eduard Wondrák, Historie moru v českých zemích
Praha, Triton, 1999, 120s.

Studie se zabývá dějinami černé smrti nejen v českých zemích, ale také v evropském kontextu. V úvodní části knihy se dočteme základní informace o moru: čím je způsoben, jak se přenáší, způsoby jeho léčby apod. V dalších kapitolách se dozvíme, kdy se mor objevil prvně, jak bylo proti němu bojováno a to jak v Evropě obecně tak i v Čechách podrobněji. Poměrně velká část je věnována protimorovým spisům a dobovým protimorovým úsilím. Podrobněji jsou dále popsány průběhy epidemií od 14. století až do posledního moru na počátku 18. století. V závěru se pak autor zabývá dosud nezodpovězenými otázkami kolem této nemoci – proč mor v 18. století vymizel z Evropy, proč byla některá místa tragicky postižena a jiná, nepatrně vzdálená vůbec ne, upozorňuje však také na skutečnost, že mor ze světa nevymizel a že jakýmsi novým morem dnešní doby je choroba AIDS.

Práce dokládá neustávající snahu boje člověka proti zákeřné a téměř vždy smrtelné nemoci. Veškeré úsilí tehdejších lékařů bylo zcela bez účinku, jedinou možností záchranu byl včasný útěk nebo absolutní karanténa. Ze spisů o ochraně před morem, ať již byly určeny prostým lidem nebo vyšším vrstvám, vyčteme jen zoufalou bezmocnost tehdejší medicíny. Jak zjistíme z Wondrákovy práce, lékaři doporučovali k prevenci a léčbě nemoci prakticky stejná – neúčinná – opatření a léky po celé období výskytu moru v Evropě – dryáky, vykuřování jalovcem nebo octem, amulety. Snad jen protimorové spisy lékaře Vavřince Spana ze Spanova a lékaře Jana Černého ze 16. století jsou poněkud modernější, neradí totiž žádné relikvie a škapulíře, ale jen skutečné léky, i když i ty zůstávaly bez účinku. Navíc jsou oba texty na vysoké jazykové úrovni a také dokládají tehdejší zvyklosti a stravu.

Při pročítání *Historie moru v českých zemích* si také uvědomíme, že mor nepochybně patřil téměř ke každodennímu životu lidí v minulosti, zejména ve 14.–16. století, kdy se epidemie objevovaly na různých místech našeho území nejméně jednou za deset let. Epidemie měly také dalekosáhlé důsledky sociální a hospodářské (rušení trhů, soudů apod.), i když většinou jen regionální, tedy v těch oblastech, kde zrovna mor řádil.

Brožovaná knížka je graficky velmi pěkně upravena a doplněna mnoha vyobrazeními. Nepříjemné je však umístění veškerých poznámek, odkazů a doplňků až na konci práce, chybí také seznam pramenů a literatury, který by jistě čtenář uvítal. Literaturu lze najít jen skrytou v poznámkách. Bohužel jednotlivé kapitoly nejsou nijak označeny ani číslovány, z tohoto důvodu také chybí jakýkoliv obsah a tyto nedostatky poněkud znesnadňují orientaci v jinak pěkné publikaci.

Autor se zaměřil na dějiny moru spíše z medicínského hlediska, na snahy o předcházení a potlačování nemoci, mapuje neustávající a marný boj s chorobou, nezabývá se však příliš demografickými aspekty. Přesto bude kniha užitečná jistě i pro historického demografa, zvláště bude-li se zajímat o mor v evropských nebo celozemských souvislostech či o postoj tehdejších lidí k černé smrti.

Barbora Lašťovková

Josef Petráň, Příběh Ouběnic v Podblanické krajině (do roku 1918).

Ouběnice 2000, 209 s.

O Josefu Petráňovi je mezi jeho přáteli známo, že je velkým patriotem drobné vesničky Ouběnice poblíž Benešova, kde se narodil a kde v rodné chalupě trávil podstatnou část svého života, stejně jako širšího regionu Podblanicka, jehož historie nachází vynikající tribunu ve „vzorovém“ vlastivědném sborníku, jehož historickou část Josef Petráň rediguje. Přátelé znají Petráňovy studie věnované dějinám Ouběnic, které v nich vždy dokázaly najít něco zajímavého, co překračovalo pouhé lokální dějiny, ať již to byla skutečná historie Čapkovy „slečny z pošty“, která se odehrála právě v Ouběnicích, nebo např. dějiny ouběnické školy, pojaté jako modelová historie českého venkovského školství.

V roce svých sedmdesátých narozenin věnoval Josef Petráň své rodné vsi útlu monografii, ve které zachytil její dějiny od samých začátků až do roku 1918. Ani zde čtenáře nezklamal. Vedle zajímavostí z lokálních dějin, které zaujmou zejména rodáky a obyvatele Ouběnic, tu historik najde i nemalé bohatství fakt a postřehů, jimiž jsou důležité procesy a události celonárodního významu

zachyceny na konkrétním, možno říci mikrohistorickém vzorku, a to se zřetelem k nejnovějšímu stavu bádání nad jednotlivými otázkami. Historického demografa zaujmou zejména kapitoly věnované kolonizaci a sociální struktuře podblanického venkova ve středověku, vylíčení důsledků třicetileté války a zejména pak kapitola nazvaná ves a její plužina. kde na základě katastru, katastrálních map a pozemkových knih zkoumá vývoj jednotlivých usedlostí jako ekonomických jednotek od poloviny 17. do poloviny 19. století, stejně jako kapitola Hospodáři, kde ve stejném období sleduje střídání majitelů usedlostí, dobu, po jakou na jednotlivých usedlostech hospodařily jednotlivé rody, otázky výměnky i další aspekty, zejména sociální povahy. Se zaujetím si však přečte i další kapitoly, ať již jsou věnovány vrchnostem Ouběnických, stavebnímu vývoji Ouběnic, působení vesnické obce nebo činnosti významných osobností působících v Ouběnicích zejména ve druhé polovině 19. století a na počátku 20. století.

Josef Petráň tu šťastně spojuje rodácký zájem, schopnost podat věci tak, aby byly přístupné i laikům, a zároveň těžit z nejnovějších poznatků nejrůznějších speciálních disciplin.

Eduard Maur

Zdeněk Martínek, Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska III. Řemeslná, domácí a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752-1756. Předmluva Lydie Petráňová.

Praha, Etnologický ústav Akademie věd české republiky 2000, 244 s. + příloha (16 str. textu a 38 mapových listů).

Pozoruhodná práce Zdeňka Martínka navazuje na starší pokus pracovní skupiny pro dějiny cen, mezd a materiálních podmínek života v českých zemích při Katedře československých dějin FF UK, která v 70. letech pod vedením Josefa Petráně soustředila svou pozornost na základní evidenční pramen k dějinám řemeslné, domácí a manufakturní výroby, kterými jsou manufakturní tabely z druhé poloviny 18. a počátku 19. století, již předtím zčásti vytěžené G. Otrubou a Jaroslavem Puršem. Vypracovala tehdy evidenci těchto tabel v našich i vídeňských archivech a chystala jejich kompletní edici, kterou se však pro různé překážky nepodařilo dotáhnout do konce. Někteří editoři nicméně vydali alespoň část svých elaborátů separátně. Paralelně věnoval tomuto prameni pozornost i Rostislav Nový, který výsledky svého výzkumu publikoval roku 1990, a z jehož semináře vyšel i Zdeněk Martínek ve své diplomní práci a disertaci o tzv. produkčních tabelách z let 1752-1753.

Recenzovaná práce vychází celkem ze tří typů pramenů, z dat druhé verze Tereziánského katastru z roku 1756, z výše uvedených produkčních tabel a ze zpráv manufakturních komisařů z let 1754-1756, jakož i z rozsáhlé literatury, jejíž výsledky shrnuje. Vlastní manufakturní tabely tak zůstávají mimo autorův zájem, stejně jako analogické údaje pro Moravu a Slezsko. Na základě vytěženého materiálu podává autor představu o teritoriálním rozložení jednotlivých výrobních odvětví v Čechách a jejich rozsahu, a to jak slovní a tabulkovou formou, tak i v četných mapách.

Základní jednotkou, pro kterou jsou údaje excerpovány a zpřístupněny mapami, jsou panství, nikoli lokality, jejichž uvádění by bylo kartograficky obtížné. V textu se střídavě podávají údaje o krajích, panstvích nebo lokalitách (např. u hutí). Po důkladném pojednání o jednotlivých pramenech a dosavadní literatuře k uvedeným typům zpracovaných pramenů autor píše nejdříve obecně o cechovní organizaci, početnosti výrobců a územní struktuře, pracovních poměrech výrobců, technice a technologii, rozsahu a struktuře výroby, surovinách, materiálu a prodeji výrobků. Poté následují podrobné informace o jednotlivých odvětvích, které jsou zároveň komentářem k velmi pečlivě zpracovaným mapám a obsahují i základní, bohužel až příliš stručnou bibliografii. Se stejnou pečlivostí jako text jsou zpracovány i mapy, opatřené jak českou, tak i německou legendou. Jen výjimečně se setkáváme s omylem, např. na mapě 18, kde je zaměněna legenda ke dvěma uváděným typům lnářských oblastí. Leccos by ještě bylo možno doplnit z literatury. To jsou však jen drobné připomínky, které nijak nesnižují mimořádnou hodnotu neobyčejně pracně a současně neobyčejně svědomitě zpracovaného díla, které se jistě stane jak podkladem pro další syntézu, tak také pro podrobnější lokální a regionální studie.

Eduard Maur

„Gender studies“ z pohledu současné české historiografie

Během roku 1999 vyšly dokonce tři knihy zabývající se problematikou postupného utváření rovnocenných vztahů mezi příslušníky obou pohlaví, mužem a ženou. Svou orientací na „gender studies“ představují průkopnický čin, přestože náleží „pouze“ do oblasti popularizačních prací. Zde prosazovaná metoda historického výzkumu se sice v evropské historiografii konstitovala již v průběhu 60. let, avšak u nás se stává předmětem badatelského zájmu až teprve nyní. Hlavně na příkladu 19. století je následně poukazováno, jakým způsobem ženy ze středních společenských vrstev nacházely uplatnění v oblasti politického, společenského i kulturního života. Přestože problematika emanci-

pačních či feministických projevů se stala shodným námětem všech nedávno vydaných publikací, rozdílný autorský přístup se stal současně zárukou toho, že se svým obsahem vzájemně nevylučují, ale vhodně doplňují.

Knihou *Mileny Lenderové*, kterou nakladatelství *Mladá fronta* (1999) vydalo pod názvem *K hříchu i k modlitbě* (304 stran), sleduje zrození moderní ženy v rámci dvou tematicky propojených částí. Zatímco první poukazuje na proměnu ženy v období mezi dětským věkem a zahájením manželského života či založením rodiny, druhá se věnuje problematice životního stylu i možnostem rozdílného uplatnění ženy ve společnosti. Všechna uvedená témata jsou v publikaci sledována na pozadí životního cyklu jedince, takže nepostrádají přiblížení průběhu každodenního života, včetně naznačení základních soudobých trendů v oblasti módy, kosmetiky, hygieny i prožití volného času.

Uvedená problematika je podávána čtivou formou, avšak k její bližší konkretizaci je zpravidla použito jen příkladu žen ze středních vrstev měšťanské společnosti či dokonce ke šlechtickému prostředí. Přestože kniha obsahuje obrazový materiál dokládající životní úděl žen ze všech vrstev společnosti, ve vlastním textu jsou zcela opomíjeny či pouze okrajově připomínány životní osudy žen z řad venkovského obyvatelstva, služebných i pracujících v tovární výrobě apod. V rámci jednotlivých tematických celků je k dokreslení dobové situace vhodně použito pramenů pamětní a osobní povahy, takže alespoň na příkladu životních osudů významných žen (např. Zdeňky Braunerové, Zdeňky Havlíčkové, Karolíny Světlé aj.), byly doloženy hlavní fáze emancipačního procesu i začínajícího feministického hnutí. Některé části knihy jsou však podány až v příliš idylickém duchu, takže kromě obrazu ambiciózních a „uvědomělých“ žen již nezbývá mnoho místa k charakteristice „hříšných“ žen, které obdobně jako většina žen náležejících k nižším vrstvám měšťanské i venkovské společnosti, neměly s emancipačním procesem žádného dočinění. Obdobným způsobem jsou v knize opomíjeny také reakce mužů na emancipační a feministické snahy žen, i když knihu doprovází množství obrazových příloh převzatých z nejrůznějších novin a časopisů satirického zaměření.

Osudy českých žen se zabývala také *Marie L. Neudorflová* v knize, kterou vydalo nakladatelství *Janua* (1999) pod názvem *České ženy v 19. století* (448 stran). Zatímco práce M. Lenderové emancipační snahy žen zaznamenává na pozadí sociální každodennosti v měšťanské společnosti i v šlechtickém prostředí, v této knize zcela jednoznačně převládá uplatňování biografické metody oproštěné od záležitostí každodenního života. Autorka poukazuje na prosazování „ženských zájmů“ spíše v jednotlivých sférách veřejného života, nežli v soukromí domova. Zvláště po roce 1848 jsou ženy spatřovány jako nositelky mravního a kulturního rozvoje (H. Zapová, J. Fričová, S. Amerlingová), spiso-

vatelky (B. Němcová) či organizátorky charitativní a vzdělávací činnosti (M. Červinková-Riegerová). Při líčení jejich životních osudů není opomenuta ani pozitivní reakce některých mužů nacházejících se v jejich okolí (F. Palacký, F. L. Rieger, V. Náprstek aj.). Při sledování jednotlivých okolností vzniku i pozdějšího utváření ženského hnutí je na příkladu výrazných individuí sledován také konkrétní přínos jednotlivých ženských spolků a hnutí (Spolek Slované, Spolek sv. Ludmily, Ženský výrobní spolek, Americký klub dam). Mnohdy je však na pozadí uváděných informací poněkud přehnaně podtrhován rozpor či dokonce zjevný střet českého prostředí s okolním německým světem, aniž by bylo bráno v úvahu, do jaké míry společně v 19. století souvisely.

Zatímco Milena Lenderová dobovou situaci a mentalitu zúčastněných osob líčí na základě pramenů osobní povahy, Marie L. Neuderfllová tak činí za pomoci soudobých novinových článků, které byly publikovány především v *Ženských listech* a *Ženském obzoru*. Uvedeným způsobem se však neomezuje pouze na problematiku středních společenských vrstev, ale všímá si i ženské kriminality, záležitosti dělnického či venkovského prostředí nevyjímaje. Problematikou ženského hnutí se nezabývá pouze v kontextu významných soudobých událostí, ale i s ohledem k emancipačním či feministickým hnutím jiných národů. Možnosti uplatnění žen jsou spatřovány i v souvislosti s některými sférami společenského života, zvláště však ve školství (gymnázium Minerva - E. Krásnohorská), zdravotnictví (A. Bayerová, A. Honzáková), v Sokole a skautingu. Opomenuta však není ani orientace žen na politickou činnost, zvláště však na marné úsilí o získání volebního práva.

V závěru své práce Marie L. Neuderfllová dochází k závěru, že „nejcennějším aspektem celého ženského hnutí byla široká účast žen ze středních vrstev na zakládání dívčích škol a v systematické spolkové práci pro duševní a mravní pozvednutí žen, a to i z nižších vrstev“. Emancipační snahy žen však nebyly z jejího pohledu spojovány pouze se zájmy žen náležejících k jedné společenské skupině, ale s „vírou v rozvoj pozitivního potenciálu všech žen“ ani chudé nevyjímaje. Uvedená představa, která se objevila v závěru knihy, zní však poněkud utopicky, neboť do značné míry odráží teoretické představy jednotlivých nositelek „ženského hnutí“, nežli soudobou praxi. Snad by bylo ještě vhodné detailněji ověřit, do jaké míry a kde se jednotlivé cíle ženského hnutí uplatnily v praxi beze zbytku či pouze částečně.

Třetí kniha, která se zabývá úsilím žen o získání lepšího společenského postavení, je práce *Pavly Horské*, kterou vydalo v knižnici Dějiny a současnost pod názvem *Naše prababičky feministky* (125 stran) nakladatelství *Lidové noviny* (1999). Obdobně jako Milena Lenderová, i autorka této studie dokládá jednotlivé okolnosti vzniku ženského hnutí nejenom na příkladu českého, ale i

francouzského, anglického, německého a rakouského prostředí. Popisované události se nevztahují pouze k 19., ale mají co dočinění i s předchozím 18. a následným 20. stoletím, což oproti druhým dvěma pracím umožňuje mnohem komplexnější pohled na danou problematiku. Již v úvodu studie je na základě mikrohistorické sondy naznačeno, proč hlavní oporou ženského hnutí bylo městské a nikoliv mnohem početnější vesnické prostředí. Kromě jednotlivých okolností zrodu ženského hnutí byl posuzován i jeho charakter, resp. do jaké míry a kdy se jednalo o emancipační či spíše feministické hnutí.

Kromě naznačení tradičního či zcela nového pohledu na ženu se v uvedené publikaci objevuje též uplatnění demografického hlediska. Na základě statistik, odrážejících populační vývoj na našem území od roku 1880 až do současnosti, jsou spatřovány odlišnosti mezi vývojem příslušníků mužského a ženského pohlaví z hlediska porodnosti, úmrtnosti i sňatečnosti, čímž jsou zároveň odůvodňovány také některé odlišnosti jejich postavení v sociální sféře. V souvislosti se sňatečností je na příkladu životních strategií doložena i vzájemná souvislost mezi životem jedince a jeho ekonomickým zázemím.

Za hlavní příčinu sdružování a organizování žen ze středních společenských vrstev je v 1. polovině 19. století pokládáno romantické vlastenectví podle německého vzoru, zatímco ženská solidarita usilující o vymanění se z uzavřeného prostředí rodiny i snaha o uplatnění ve veřejném dění se prosazují teprve po roce 1848. Jestliže období následující po 70. letech minulého století je dáváno do přímých souvislostí s celosvětovým rozvojem ženského hnutí, „zlatý věk feminismu“ doprovázený úplným společenským zrovnoprávněním muže a ženy je z pohledu autorky patrný teprve v období první Československé republiky.

Obdobně jako Milena Lenderová a Marie L. Neudorfelová i Pavla Horská jednotlivé fáze feministického procesu dokládá na příkladu některých významných osobností – vlastenectví s feministickým zabarvením (M. D. Rettigová), vzdělávací a charitativní činnost (B. Němcová, K. Světlá), orientace na evropské feministické hnutí (T. Nováková), směřování do politického dění (F. Plamínková). Vzhledem k malému rozsahu práce i popularizační formě, nebyly vyjma příloh demografického charakteru použity žádné ukázky z pramenů osobní a literární povahy či dokonce z tisku, které by umožnily ještě lépe pochopit složitost dané problematiky. Přestože uvedená práce by měla každému čtenáři nabídnout pouze přehled těch nejzákladnějších informací týkajících se ženského hnutí v minulosti, komplexní charakter, přehledné vnitřní členění i čtivá forma nabízejí mnohem více - stručný průřez i základní orientaci v problematice, jejíž některé dílčí aspekty však i nadále čekají na své osvětlení.

Josef Grulich

Seznam autorů příspěvků:

Jean-Noël Biraben, Bordeaux

Sabina Dušková, Státní oblastní archiv Litoměřice

Ludmila Fialová, Přírodovědecká fakulta University Karlovy, Praha

*Josef Grulich, Pedagogická fakulta Jihočeské university, České
Budějovice*

Marie Heřmánková, Okresní muzeum Kladno

<i>Obsah</i>	
Úvod	3
<i>Jean Noël Biraben, Vývoj lékařského myšlení a chorob v Evropě do konce středověku.....</i>	<i>5-48</i>
<i>Josef Grulich, „Slavnostní okamžiky“ – svatební a křestní obřad v období raného novověku</i>	<i>49-82</i>
<i>Marie Heřmánková, Demografický vývoj únětické farnosti v 18. století</i>	<i>83-108</i>
<i>Sabina Dušková, Demografický vývoj obyvatelstva v Ústí nad Labem v 19. století.....</i>	<i>109-162</i>
<i>Ludmila Fialová, Poznámky k možnostem studia úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 18. století.....</i>	<i>163-188</i>
<i>Soupis farních matrik založených před rokem 1650, které jsou uloženy ve státních archivech</i>	<i>189-206</i>
<i>Recenze a zprávy.....</i>	<i>207-213</i>

<i>Contens</i>	
<i>Introduction</i>	3
<i>Jean Noël Biraben, Development of Diseases and Medical Thoughts in Europe By the End of the Middle Ages</i>	5-48
<i>Josef Grulich, „Festivals” - Wedding And Baptismal Rituals in the Early Modern Ages (Conclusions of Trent Council and Prague Synod in the light of Southbohemian registers of births and deaths from the second half of the 17th century)</i>	49-82
<i>Marie Heřmánková, Demographic development of Únětice u Prahy parochial district in the 18th century</i>	83-108
<i>Sabina Dušková, Demographic development of Ústí nad Labem in the 19th century</i>	109-162
<i>Ludmila Fialová, Notes about limits and chances of population mortality analyses in the Czech Lands in the 18th century</i>	163-188
<i>List of parochial registers from the period before 1650 preserved in Czech archives</i>	189-206
<i>Reviews</i>	207-213

Název	Historická demografie 24
Vydavatel	Sociologický ústav AV ČR
Místo a rok vydání	Praha 2000
Počet stran	217
Náklad	270 výtisků
Distribuce	Sociologický ústav AV ČR